

ВАСИЛЬ
ГІРНІЙ

Розбуджені
СИЛИ

EX LIBRIS

РОМАН

АВТОРЪ - БЕРЕКСИЕ РУДИЧ И. Н. АКОДІГ

ВАСИЛЬ ГІРНІЙ

РОЗГУБЛЕНІ СИЛИ

РОМАН

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
КРАКІВ 1943 ЛЬВІВ

Всі права зберігає автор.

I.

20 вересня 192... року до поїзду, що відходив з Ліль до Парижу, сіз молодий українець, студент Степан Кучерепа.

Була сьома година вечора. Двірець був ясно освітлений. Він скидався на величезне людське муравлище; французька мова, з якої Степан умів час від часу вихопити якесь слово, гомоніла, наче море під час приливу. Степан відшукав порожнє купе і поклав свою невелику валізку на полицю. Потім витяг з бічної кишені камізельки квиток і прочитав голосно напис: *Montigny*. Хэзінну думав, поїттядаючи кудись у далечінь. Знову глянув на квиток: Монтіні? Кескесе?

Це означало, що Степан ис іхав до самого Парижу. Йому не стало грошей на квиток. Він мав у кишені 67 франків і два су: квиток до Парижу коштував 105 франків. Він відшукав на таблиці станцію, відповідну до своїх засобів, і зупинився на двох назвах: *Lens* і *Montigny*. Квиток до Лянс коштував 52 франки, до Монтіні 57. Якусь мить вагався: потім вирішив на 57 франків і за одним махом хотів зайхати далі.

У Парижі Степан сподіався знайти працю й одночасно ходити до університету — це була мета його подорожі. Тимчасом він іхав до Монтіні, до якогось Монтіні, що його хвилину тому не знати навіть із назви. Що це було: місто? село? чи може звичайна зупинка в лісі?.. Це була подорож у невідоме, — і то під ніч, — в чужому, далекому краю...

Степан задивився у вікно, де на широкому пероні переливалася юрба людей. Молода дівчинка, причеплена до плеча присадкуватого добродія, щось йому жваво щебетала, усміхалася до нього всією привабливістю свого вродливого обличчя. Та той не звертав на неї ніякої уваги. Він пихкав маленькою люлькою і щось бурмотів крізь зуби, не виймаючи люльки з рота. Степана вразила ця дика, брутальна переоцінка цінностей... Дивна річ: від кількох днів Степан готовий був падати на коліна перед кожною гарною дівчиною... Побіч кіоску з газетами стояв літній пан з добрячим, повновидим обличчям і білявими вусами, розщепленими на кінцях. Він приязно і розумно дивився на всіх перехожих, так наче б кожному з них

¹ Qu'est-ce que c'est? — Що це?

бажав щастя. „Добра людина“! -- майпуло Степанові в голові, --- „коли б на таку натранити в тому... тому Монтіні“...

І знову Монтіні... Ще вранці здавалося Степанові, що ціла історія дуже проста. Він мусить дістатися до Парижу. Відбудеться половину дороги залізницею. Потім затримається на кілька днів, найдовше тиждень, щоб заробити на дальший квиток... І все гаразд. В найгіршому випадку піде пішки. По дорозі затримається якийсь день-два, щоб заробити на хліб... Заробити всюди можна — нераз навіть пригоди трапляються на мандрівці, пригоди веселого мандрівника, що з ціпком у руці вибрався в широкий світ... Сонце йому світить з неба, веселий усміх не сходить з уст... „Зайдіть до нас!“ — просять гарні жінки в мальничках...

Так воно виглядало вранці, але тепер, під піч, від цієї по-дорожкі в невідоме йому стає трохи моторошно. Монтіні! Назва є, значить: і люди там є, не будували б станції... Але це вже не ці гарні жінки з мрії, що запрошують веселого мандрівника на нічліг... Це люди чужі, зі своїми судовими й торговельними справами, як ось ті, що вештаються по пероні. Степан дивиться на них, йому раптом здається дивним: всі ці люди — це видно по їх очах, по свідомості, що пробивається з цілого їх ества, -- всі вони знають, де вони, куди йдуть, і що вони. Вони в себе... Як воно можна тут — далеко на півночі Франції, у великому чужому місті — бути в себе?..

Несподівано двірець починає непомітно відсуватися назад -- разом із юрбою людей, світлами, кіосками, вагонами. Поїзд, де сидить Степан, стоїть на місці. Двірець відпливає щораз далі. Над головою Степан бачить місто... Омана щезає, -- це поїзд котиться вперед. Колеса рівномірно вибивають такт: трах-такс-такс, трах-такс-такс... Перед вікном мигнула висока помпа й лишилася позаду, ген у дахині -- це все це місто — видно великий, рясно освітлений, може п'ятиповерховий будинок. Побіч нього вештаються люди, повно людей, кудись вони йдуть, прямують, не йдуть до Монтіні так, як він, — живуть у Ліль, хоч це вже вечір і за хвилину їх застане ніч... Як можуть люди жити в Ліль, так як у себе вдома?..

Поїзд скрутлив убік. Раптом перед Степановими очима виринуло з долини море світл. Lille! Він колись знав його тільки з мапи. Це була маленька чорна крапка... В цій хвилині приходить Степанові на думку, що добрячий добродій із вусами лишився на двірці. Також молода щебетлива дівчина, що чарувала своїм усміхом байдужого присадкуватого панка... Вже їх ніколи не побачить. Поїзд біжить в темну ніч. Час від часу заблимають світла і знову темінь.

Але світл є багато. Ця околиця Франції густо заселена. Щохвилини виринає якесь село, чи містечко, поїзд перебігає навз високі копальняні вежі, що темними силуетами бовваніють на тлі прозорого неба, а їх вершків не досягає рясне світло ламп у долині. Степан не відриває очей від вікна.

Щокілька хвилин поїзд зупиняється, і на стаційному будинку блимають назви: Modricourt, Abris, Sainlien. Поїзд біжить вперед, мов могутній гігант, свідомий своєї гіганської мети. Якась велика заграва зближається з кожним „трах-тах-тах“... до поїзду. Заграва яснішає, видно міріяди зірок у великій долині. Поїзд зменшує біг, за хвилину вкочуються на перон, -- на високім будинку електричний напис „Douai“.

Тут зупинка дозвага, -- і поїзд висовгується з перону і поспішає далі. Знову зменшує біг: коротка зупинка, на невеличкому будинку напис „Bailly“. Степанові тривожно стискається серце: він боїться побачити назуву „Montigny“. Шо його там жде? Трохи мало франків він лишив собі на першу потребу... Знову станція: Hamecourt. Степанові швидше заблилося серце. Він занам'ятив цю назуву з таблиці, як дивився на цінник квитків. Десять вона вже близько Lens, Montigny... Hamecourt лишається позаду, поїзд біжить вперед. Просто на південь. Коли б так у Степана був квиток, то він іще сьогодні був би в Парижі...

На мить Степана проймає гарячий електричний струм. Париж! Він колись мріяв про нього, Париж йому снівся ночами... Високі підхмарні вежі, будівлі на двадцять поверхів... І ця чудова духова розкіш, що трапляється тільки в снах... Бувало — в найгарячіший літній полудень він виходив на шлях, де бігли телеграфні дроти. Він лягав тоді на рові, заплющував очі і прислухувався до одностайного згуку дротів: в-в-в-в-в-м-м-м-м... Цей звук приходив із далекого цивілізованого світу... Сонце викликало в ньому візію давно пережитих зворушень, йому маячіла в голові дивна південна дівчина, що має спідничку в клітки... Ця дівчина має блискучі очі й тонкі руки, вона дуже вбога, крізь її блузку прозирають білі груди... Її стара мама грає на катерициці... Потім вони обидві йдуть геть — і ось Степан блукає довгими тісними алеями старого міського парку...

Сонце й одностайний звук дротів виробляли із Степаном різні дива. Так бувало колись — і ось несподівано Париж! Степан скоплює мрію „за хвіст“! Він не біг за ним аж сюди, ні. Він заблукав сюди з інших причин, з твердих і жорстоких причин, але доля кинула його несподівано на шляхи давньої мрії, літературних зворушень хлоп'ячого віку, незабутньої Манон Леско і богеми Мюржера... Автентичний Париж! -- він може там бути ще сьогодні ввечері, ще сьогодні, за годину чи дві... Наращ глухий неспокій пронизує Степанове серце: поїзд

затримується, і на великому станційному будинку Степан вичитує у світлі електричних ламп напис: *Lens*.

Б-р-р-р... То це вже тут мало бути?!. Він вагався хвилину, чи має купити квиток до *Lens*, чи *Montigny*. Якщо був би купив до *Lens*?.. Адже ж він був на один крок від цього... Поїзд рушає далі, в тій самій хвилині до його купе входить літній і сивавий добродій, з випханою течкою і щось говорить по-французькому, чого Степан не розуміє.

— *Etranger*!¹ — питает добродій.

— Уй, месіє, етранжер,² — це слово Степан розуміє добре. Йому відрадніше, що жива людина перервала йому гніточі думки. Добродій дивиться на Степана так тепло, що Степанові хочеться зробити йому приємність. Він витягає цигарки, яких не курив ще від Ліль, і члено подає їх французові. Той усміхається.

— *Merci. Je ne fume pas.*³

Степан знову розуміє. О, воно не так то й погано! Він у Франції, в далекій цивілізований країні, веде собі конверсацію по-французькому. Його перви розворушені, він встає і стягає свою валізку.

Montigny? — питает француз.

— Ah ouï, monsieur, *Montigny*, — відповідає француз. Він дивиться на Степана з усмішкою: — *Mademoiselle vous attend*!⁴

Уй, уй, — відповідає Степан, хоч не зрозумів питання. Він схвильовано дивиться у вікно, то знову на французу. Йому здається, що поїзд зменшує біг. Так воно й є — здалека видно острів електричних ламп. Поїзд проїжджає повз високу колонну вежу. На платформі видно рух, котяться вагоники, якісь робітники перекликаються. Поїзд суне шораз повільніше — здалека бачить Степан світляний напис *Montigny*. Він схвильований до крайніх меж, бере валізку й виходить. У дверях пригадує собі, що він не попрощається з французом, обертається до нього і говорить:

— О ревуар, месіє!⁵

Француз дивиться на нього тепло, як рідний батько.

— *Au revoir! Au revoir!*

Степан виходить. Їх встало тільки троє, бо лише люді віддає квитки. Він віддає квиток самовпевненим рухом, так наче б він від віків жив тут, у Монтіні; потім заходить на коридор станційного будинку. Мимохіть бачить на стіні велику розмальовану афішу: *Expedition de Lille...* Збоку — другу афішу, що зображає білі павільони на тлі зелених лісів: *Eaux les Bains*. Він скручує вбік і виходить на вулицю.

*

¹ Чужинець? ² Так, пане, чужинець. ³ Дякую, я не курю. ⁴ Чекає вас дівчинка. ⁵ До побачення.

Побіч двірця стоїть невеликий одноповерховий будинок. Це готель. Ввечері він освітлений, наче у великому місті. Степан переноочував там.

Рано він прокинувся дуже вчасно і виглянув на вулицю. Вулиця здалася йому тепер сіра, брудна її пегарна: вчора у світлі електричних ламп вона робила враження цивілізованого міста. Було ще на світанку, на вулиці пусто, тиші переривали тільки кроки робітників у синіх блузах, що йшли до копальні.

Степан оглянув стіни своєї кімнати. Вони були обклеєні шпалерами в довгі тоненькі пасочки: такими шпалерами часто обклеюють валики із середини. В кількох місцях шпалери були віддерти і звисали нерівними клаптиками. Це робило враження брудної, обдертої спелюнки: готель був дешевий. Степан заплатив за нього три франки.

Він сів на краю ліжка; його легко морозить. Морозить його зсередини. Він заліз ще раз під ковдру і накрився з головою. Потім став міркувати. За хвилину почнеться для нього боротьба з дійсністю, -- але тимчасом він відмежувався від неї старою ковдрою. Заплющив очі й думає.

Він не хоче вірити, що надворі щораз ясніше: гола дійсність вдирається до нього крізь вікно. Ні, він ще мріє, він хоче пригадати собі передучорашню легкість і простоту, з якою розв'язав справу своєї майдрівки до Парижу. Мрії роблять своє: він вискочив утішений, радісний, розсміяній — широко розплюшив очі: все гаразд! Чи тільки день буде погідний? Глянув ще раз у вікно: на небі рожевіли ясні хмаринки, знак, що сонце до них уже досягає. Ген у глибині, над одноповерховою кам'яницєю, що стоїть на другім боці вулиці, видно верх копальняного шибу. Він чорніє в ранішній мілі. Степан скоро одягається: якнайшвидше звідсіля, з цього якогось Монтіні. Він піде пішки до Парижу. Іще сьогодні зробить добрих сорок кілометрів. По дорозі зайде до села, до якогось заможного господаря і поможе йому копати буряки. Тепер ще в полі багато праці. Йому буде здаватися, що він у своєму рідному краю, ввечері вони зійдуться всі разом у кухні і будуть пити тепло молоко. Він створить собі таким чином щось ніби поміст між двома світами, між рідним краєм і чужиною. Тільки в дорогу, якнайшвидше в дорогу!..

Так йому весело, що навіть на вулицю дивиться приязнішим оком. Він дивиться на цих людей, що в синіх робітничих блузах ідуть до копальні, — і відчуває до них свою людське співчуття. *Leben und leben lassen*¹ — говорить до себе по-німецькому, ми всі, на цілій земній кулі живемо, бо такий закон природи... Ті ось ідуть до копальні, невблаганий закон жене їх

¹ Жити самому й іншим дати жити.

у глибину землі добувати шматок хліба... Він теж... Він теж: міг би працювати в копальні, чому ж ні. Зібрався вранці, пішов, відробив і — понад тридцять франків... Два-три дні, і він має...

Степанові майнула нова думка: спробувати в копальні!.. За три дні він мав би зі сто франків, потім легко було б сісти в поїзд і поїхати — тим разом аж до Парижу... І не треба йти пішки!.. Степан відчуває щораз більшу міць духа... Жити міг би навіть тут, у готелі... Він зустрічав уже таке в літературі...

Думка пустила корінець і, хоч морозить її холодний подих, вона не в'яне. Степан думає тепер уже зовсім тверезо. Піде просто до копальні. Там є якась управа — і він знатиме, що й як. Якщо ні — піде пішки.

Степан одягнувся і вийшов на вулицю. Там вже рух, крамниці відчинені, дорогою йдуть вози з молоком і хлібом. Степан відчув голод: пригадав собі, що ще нічого не ів з учорашиного дня від полудня. В нього ще є 7 франків і два су, можна поспідати.

О дев'ятій годині він виходить із канцелярії дирекції копальні, веселий, з розсміяними очима, з почуванням великого успіху. Все гаразд — він уже вписаний! Сьогодні ввечері має стати до праці. Пішло, як по маслі. Він глянув на високу копальнянку вежу, мов на доброго свояка, і з розгону наткнувся на кремезного робітника.

— Вибачте, — сказав до нього, сказав це навмисне по-українському, хоч знов, що француз цього не зрозуміє, — вибачте! — Він відчував потребу зробити щось веселе, щось смішне, але коли глянув на француза, здивувався, бо раптом зупинився, його рука зробила рух, в очах з'явилася думка — ясна й погідна думка — і сплила на уста:

— Ви українець?

Степан замовк у першій хвилині. Потім відповів:

— Так. Звуся Степан Кучерепа.

— А я Петро Свистун... Трохи смішно, що?

Степан сміється, обидва сміються з цього свистуна.

— Я від сьогодні працюю у вашій копальні!

— Де живете? — питав Петро.

— Ніде! — Знову сміх. І відповів по хвилині: — Сьогодні я ночував у готелі, далі — не знаю...

— Знаєте що?.. — Петро щось думає. — Ви будете в мене зо два дні, поки не знайдете хати...

— Ну, то гаразд!

Знову переглянулися. — Тут є наших кілька, — каже Петро, — всі тримаємося разом. Шкода, що не маю часу, але ви заїдіть до мене навіть зараз. З готелю візьміть речі і вйо. Я прийду аж опівдні. Ви Степан?

— Так.

Теплий струмок пливє від одного до другого.

— Тут маєте ключ — і махайте. Ах, був би забув — рі¹ Пастер¹ сім! На першім поверсі. Це робітничий барак, там на першому поверсі тільки я. Рі Пастер сім — добре нам'ятайте. Олівідні прийду, пополудні я йду на шахту.

Подали руки. — О, ревуар! — Каже Степан і Петро відповідає:

— О, ревуар!.. — Він пішов. По кількох кроках обертається: Степан стоїть їще на місці. Кивнув йому рукою, Степан теж,

„Гарний день сьогодні“, — сказав до себе. — „Маю щастя“!

По дорозі купив вісім помаранч і, поки зайшов до готелю, з'їв усі таки на вулиці.

Ось так Степан лишився в Монтіні. Відшукав вулицю Пастера і Петрову кімнату; опівдні прийшов Петро і вони разом пообідали в малому ресторані на сусідній вулиці. Потім Петро пішов до копальні, а Степан вклався спати на Петровій канапі.

Однак, по хвилині скопився і вийшов на вулицю. Як йому пішло все гладенько зараз першого дня! Зовсім не відчуває, що він у чужому місті. На другому боці вулиці крамниця, у вікні чорна таблиця, на ній крейдою написано ціні: *Haricots²* — 2,95, *graisse³* — 5,95, *savon⁴* — 1,05 і т. д. Степан довго дивився на цей список цін і думав — як можна так собі з легкої руки писати по-французькому? На розі вулиці — Естамінет⁵, за виставовою шибкою багато пляшок з різокольоворовими трунками. Але більше тут крамниць нема, від вулиці Пастера йде вбік ще одна вулиця, якої досі не забудували до кінця. Це все робітничі domi, будовані підряд, із городцями перед вікнами, без огорож. Вулиці ще не забруковані, тільки висипані чорною жужелицею.

Степан не йде в містечко, тільки скручує вбік і виходить на широку вулицю, що веде в чисте поле. Це вулиця *Rouvroy*. Але вулиця довга, якийсь час по обох боках тягнуться ще domi, один із них поверховий, на ньому напис: *Cinéma*. Це кіно. Степан відчуває, що з усіх боків огортає його, всмокує його в себе французька мова. Вона на таблицях, на афішах, на придорожніх парканах. „*Camarades mineurs⁶*“ — кричить товстим друком відозва, і Степан захлинається від утіхи. Він це розуміє! „*Pâtisserie⁷*“ — читає на вивісці низького будиночка з білимі стінами. Там далі вправна рука написала по-французькому на картці, Степан стає й читає. Читає з захопленням, він перший раз читає автентичне французьке написання, якого кбліськ учився. „*Les désirants...⁸*“ — далі він не розуміє ні сло-

¹ Rue Pasteur — вулиця Пастера. ² горох. ³ смалець. ⁴ мило. ⁵ по-українському: корчма. ⁶ Товарищі гірники. ⁷ Цукерня. ⁸ Ті, що бажають.

вечка, там стоять слова з незрозумілими *qu'aient i passaient...* Дві жінки проходять навз нього, одна з них сказала виразно „жлєпаві“. Степан аналізує граматично, що це значить, він кличе на допомогу цілий свій французький лексикон, але без успіху. Рантом дух святий сходить на нього — „жлєпаві“ — це: *je ne l'ai pas vu!* — „я його не бачила“ — це таке ясне, як сонце! Степан мало не підстрибує на радощах, він є у Франції, в автентичній Франції! Він іде тепер самітньою дорогою, що підіймається вгору. Край дороги він бачить циркову буду на чотирьох колесах. Маленькі віконця заслонені фіранками. Перед будою на двох стовицях порозівішувана білизна.

Хвилинку він дивиться на це циганське господарство і здається йому, піби він це вже колись бачив. Такі буди їздять від краю до краю, там живуть дивні люди, що мають одяг з тканини в клітки і розмовляють чужкою мовою. З-під буди виходить струїка, чорнява дівчина і дивиться на Степана.

Він і собі дивиться на дівчину і хвилинку мовчать обое. Потім Степан питається, показуючи на містечко:

— Монтіні?

Дівчина далі, дивиться на Степана, як на з'яву.

„Агій — якесь дивна циганка“, — думає Степан і хоче відходити. В тій хвилині дівчина щось говорить, чого Степан не розуміє. Щось дуже цікаве говорить чистою французькою мовою.

— Мерсі! — гукає Степан і усміхається до дівчини, а вона до нього теж. Вона напричуд гарна, сміється білим, як слонова кістка, зубками і має великі, чорні, очі.

— Же не коміран па,¹ — сміється Степан і кланяється капелюхом.

— Са... са... пар... ля... се... са... — дівчина щось відновідає, де багато „са“. Потім обертається і зникає за рогом. Якби то знаття, що вона говорила?.. — думає Степан і йде далі. На дуній йому так гарно, що він хотів би крикнути на ввесь голос — „ге-е-еї!“ — Сонце майже припікає, тепло, немов у літі. Тепло і м'яко. Степан пригадує собі, що Роляндіві вояки називали свою країну: „la douce France“ — „Солодка Франція“. Чи ще інакше: „м'яка, ніжна Франція“. Так, це справді... Так тепло й м'яко, хоч це вже осіння дніна.

Крізь поля навипередки поспішають вдалечину високі мережані, мов павутиння, залізні стовпи-вежі з трьома електричними проводами. Ідуть ген просто — в сизу даль... Один стовп — край самої дороги. Степан вийшов уже на найвищу частину дороги і дійшов до широкого шляху, що йде до Лянс. Він це вичитує на дорожковазі: *Lens* — 6,750. На другому боці

¹ Не розумію.

Rouvroy -- 1,250. Він бачить просто перед собою нечесь містечко і догадується, що це Рувруа. Потім обертається до Монтіні.

Він бачить тепер, як на долоні, ціле містечко. Посередині дві-три вулиці і багатоповерхові будинки, збиті разом, далі -- довкруги -- широкі вулиці з робітничими бараками. Аж тепер бачить, як ці всі вулиці розширяють рівно, геометрично, рівнобіжно. Але ціле це містечко -- це тільки підніжжя, додаток до копальнинної вежі, що могутньо підіймається з яких п'ятсот метрів звідсіля, зараз побіч залізничного шляху. Гігант!.. Коло нього кілька велетенських гангарів, ще далі йде луна від великої скляної галі, що до неї веде залізничний шлях. Степан пізнає тепер залізничний шлях, яким учора приїхав із Ліль... В одному місці, поблизу копальні, понад цей шлях перекинутий міст для пішоходів. Зараз за містечком рейки біжать високим насипом, по ньому саме котиться в цій хвилині на диво маленький хробачок; це поїзд. Одночасно доходить далекий свист паровозу.

Він дивиться на цю лагідно-пастелеву панораму й очей не може відвести. Потім оглядається довкола. Обабіч дороги чорні квадратові поля, там -- далі зелені і мідно-золоті. Ген -- трохи далі, яких два кілометри -- друга вежа. Здається, наче б воно у чистому полі, бо ніяких будинків навколо не видно. Там далі на небосхилі маячать у сизій імлі ще дві вежі. З другого боку три. Північно-французький краєвид! Степан зачарований цією чудовою картиною: в долині озерце червоних, зелених і рожевих будиночків; з різними вуличками, цютянами, що тягнуться в нерівномірно довгих лініях; тут і там видко безлюдні майдани, з дрібненькими, немов чорні цяточки, пам'ятниками посередині; з краю містечка понурий колос, біля якого горить-палає скляна заграва, а ген у чистому полі мережка високих веж-стовпів, що губляться у синій далечині... Він довго насолоджується цією картиною, потім пригадує собі, що сьогодні ввечері маєйти до копальні. Сходить до міста; переходячи коло циркової буди, зменшує крок і пильно дивиться за ріг хати. Даємо -- дівчини немає...

II.

Крізь вузьку фіртку широкої копальняної брами проходять робітники на подвір'я, звідти до просторого будинку, „лявабо“. „Лявабо“ — це умивальня. Ніхто її інакше не назве; тільки „лявабо“. Посередині велетенської залі залізні шафки, уздовж стін перегородки для вмивання. Коли після праці на шахті робітники, чорні, запорошенні, миються і гаряча пара котиться клубами попід стелю, — тоді в умивальні весело, ясно й життєрадісно. Всюди багато світла. Перед працею, а головно перед вечірньою працею, в умивальні сумно, дві-три лампи тъмяно освітлюють простору залю, хоч людей новю і заля гомонить, немов замкнений вулик. Але більшість робітників сидять мовчки на лавках чи просто на землі, і думають свою думу... Дехто мовчки проходить вздовж перегородок, там, де вільне місце.

В другій кінці залі грає на гармонії словак Шмайса. Біля нього стойть гурт людей, чути там живіший рух і гамір. Одначе, до цього рогу залі рух не доходить. Тут люди здебільшого мовчать, а як розмовляють, то притисненим голосом. Високий, згорблений парубок, худий і заростий, з випнутими вилицями, оперся об перегородку умивальника й дивиться непорушно в світло електричної ляmpочки. Він обраховує. Він має вже тисячу вісімсот франків — наскладаних грошей. Після кожної декади¹ він складає в банку триста франків. Сам живе, як собака, як останній мізерний собака в маленьковому, брудному собачнику, живиться макароном і картоплею, а всі гроші складає до банку. Він у Франції не думає довго лишатися. Там, у своєму краю, він лишив молоду жінку, з якою жив два тижні. Два тижні по шлюбі він поїхав до Франції. В останньому році він вибудував на своїм клаптику землі власними руками хату і впровадив до неї жінку, що принесла йому в придане півтора морга поля. Мой! Скільки там бракує! Корови нема, коня нема, плуга нема, тільки сокиру має добру. І маленьку теличку, що під час весни стояла в сінях.

Це Михайло Баричко стойть ось тут, почернілий, заростий, з твердим рішенням ув очах — і обраховує. За рік він повинен

¹ Назва ця означає властиво 15 днів, половина місяця.

заробити шість тисяч франків. Нехай п'ять. На польські гроші — це значить тисяча сімсот злотих. Тисяча сімсот злотих! Боже милий... Він зараз прибудує стаенку біля хати. Купити коня. Заплатити довг. Може купити город у Заруби. Заруба пиячина, треба буде його піднійти... На зиму купити корову, добру молочну корову, з великим вим'ям... Немає нічого смачнішого, як гаряче молоко з разовим хлібом. Насти піде зі скіпцем до хліва, він тимчасом запалить у печі. Кухню має добру, він довго вибирав, поки знайшов дешеву і добру плиту,— та й виторгував добре... Дві тріски — і плити червона. В хаті відразу робиться тепло й привітно. Насти приходить із хліва, вона скидає хустку й запихає коси за рожеву блузку, що її мала ще дівчиною. Ця блузка вже трохи тісна на грудях, Михайло це знає добре...

Ех, розігрався сьогодні Шмайса!.. В Михайлі горять очі, він полетів би, як птах, крізь ніч, крізь гори і ріки до маленької хатчини, до своєї Насти... Ale він стоїть отут, з вогнем у жилах і жде, аж відчинят лямпівню. Potім він візьме лямпу і з'їде вниз. Так само буде завтра, позантра. Він мусить вибути рік. Один рік, більше ні. Рік — не смерть. Він дивиться вниз, біля його ніг, на землі, сидять навпочіпки два його знайомі. Молодий чорнявий гуцулик Василь розповідає, як він пачкував горілку через Прут.

— ...Віходжу, бре, темно, як у темниці... Там не знаєш, чи за корчем не стоїт хто, хоч сигналу не було... Вона бере мене за руку і тягне кудись... Я сам трептю, тут-о мені холод дує — а вона ні...

— Є такі баби, — каже Гриць із Сопранівки, старший уже газда, під п'ятдесятку, з підкрученим вусом. Ale він несподівано задирає голову догори й питає: — Чи це Нестер грає, Михайле?

Там справді якийсь добрий музика взяв гармонію і грає, аж люди повставали зі своїх місць.

— Нестер, — відповідає Михайло і вмовкає. Він неохочий до розмови. Всі свої справи вміщає він у собі самому, нерадо відкриває їх перед іншими.

Василь, що замовк на хвилину, тепер оновідає далі.

— А Прут шумить перед нами, гуде, як на бурю. Банька тисне — двадцять п'ять літрів несу. Potім я вже був практикантом добрий, а це був перший раз... Юра дес пішов — клопіт... Не можу собі поставити баньку і чекати аж прийде гранічер і нап'є си чемно... Ви слухаєте, Грицю?

Але Гриць не слухав, він задивився на робітника в синій, заширокій на нього блузі і таких же штанах, цей стояв уже довшу хвилину біля них і прислухувався до їх розмови.

— Тп, мой, сідай тут, як розумієш нашу бесіду.

-- Добре, -- відновів незнайомий. --- Я перший раз у копальні і ще не знаю тут нічого. Де тут дають лампи?

Всі три подивилися на нього цікаво, а Гриць поправився на сидінні і, як найстарший, узяв голос.

-- Гаразд, вийдемо всі разом. Ти звідки?

-- Я з Перемищіни. Називаюся --- Степан Кучерепа. Дуже тішуся, що між своїми. Інженер велів мені прийти до праці ввечері і зголоситися в наставника, а я не знаю, де він...

Гриць сковав усмішку.

-- Це надолі... Ти не гнівайся, — додав скоро, — ми собі тут усі на „ти“... Ти якийсь видно, інакший, певно вчений, га?

-- Та... зам'янся Степан. -- Дайте руку!.. Як бачу своїх, то веселіше на серці... -- І він почерзі стиснув руку Грицеві, Василеві й Михайлова.

Хтось жартом постукав Гриця по голові. -- Корнила ще нема між вами? -- почувся голос збоку. Перед ними стояв стрункий, чорнявий робітник, у червонім шалі під бородою. Темний заріст відкривав дві низки сніжнобілих зубів. -- Де вані Корнило?

Гриць зашарився увесь, навіть Михайло відступив назад, немов з пошани до новоприбулого. -- Він тепер у копальні, його поріон визначив до стрільців... -- відповів Гриць. -- А ти... ти, Нестер, добре граєш... Я слухав, добре граєш...

Нестер потурливо всміхнувся, потім позирнув на Степана і споважнів. -- Хтось новий?..

-- Так, -- відновів Степан, -- я тільки що прибув до копальні і ще тут нічого не знаю. Я називаюся Степан Кучерепа.

Нестер подав йому руку, французький кашкет насунув фантастично на бік голови, відкриваючи жмут темного, кучерявого волосся. -- Добрій вечір, товарину!

Обидва стиснули собі руки. -- Ви звідки приїхали, товариш?

-- Я приїхав... -- Степан зам'явся... -- Якщо йде про те, звідки я родом, то я з Перемищіни, а приїхав учора з Ліль...

-- З Ліль -- знаю... Йдеться через Дуе...

-- Так.

-- Добре знаю Дуе, я там працював два роки. -- Нестер усміхнувся. Він взагалі дивна людина. Грає на гармонії, як найліпший музика, до інженера говорить „ти“, а ось до Степана заговорив „ви“, як це буває серед інтелігенції і в капіталістів, хоч Нестер усіх капіталістів зараз вирізав би. Він тут недавно, від місяця, колись працював, щоправда, в Монтіні два роки, але потім переїхав до Дуе і звідти знову сюди приїхав місяць тому. Він обернувся до Гриця і сказав йому: -- Ви, Грицю, запікуйтесь товарищем, ви старша, рахувати, людина... -- по-

клепав Гриця по плечах, --- я мушу ще скочити до канцелярії.
До побачення, товариш!

Гриць блиснув очима, він був дуже гордий, що Нестер так безпосередньо з ним гозмовляв. Степан зрозумів, що Нестер між ними визначніший. Товариським рангом переростає їх, його навіть не називають тут по імені, тільки по прізвищу: Нестер. В цій хвиліні люди в лявабо заметушились, всі почали виходити. Це відчинили лямпівню.

*

Степан дістав лямпу, число триста --- „тресан“ — і пішов разом з усіма до широких сходів, що вели на плятформу. Плятформа була на висоті одного поверху --- там відбувалася перевірка лямп.

На долині, ген -- як оком сягнути -- тисячі лямп. Ціле місто. На краю долини, на протилежній горбовані бухало червоне полум'я: воно раз спалахувало до висоти кам'яниці, то потухало зовсім і тоді було там темно. Степан дивився якусь хвилину на це явище, аж Гриць пояснив йому:

— Це коксівня.

Степан глянув із вдячністю на Гриця, який додав:

— А ці червоні лямпи... --- він посміхнувся хитро, --- знаєш що?

— Ні.

— Це... Такі-о, такі доми, розумієш?.. З дівчатами...

Степан промирив щось під носом і задумався, по хвиліні говорив далі:

— Тут багато цікавих речей, навіть хоч би сама копальня. Я, щоправда, трохи збентежений, бо я тут уперше, але, на щастя, натрапляю на самих наших людей. Сьогодні рано я познахомився з Петром Свистуном, ви знаєте Петра Свистуна?

— Всі його знають. Він має десятку¹. Дуже порядна людина.

— Так. Я його полюбив відразу, як рідного брата. Він дав мені також цей одяг, я не мав ніякого запасного одягу і мусів би в своєму юхати до копальні, або інакше — я не міг би юхати до копальні, бо грошей також не маю.

Гриць слухав свого співбесідника, хоч не здав, що йому говорити. Тимчасом перевірили лямпи, й вони обидва опинилися наверху, перед спусковою кліттю. Щохвилини спускова кліття легенько, елегантно виринає, шоб потім із групою робітників пірнути знов у бездонній паці. Прийшла черга на Степана та Гриця. Обидва, зігнувшись, влізли до спускової

¹ Робітники в кopalyni поділяються на чотири групи — від сьомої до десятої.

кліті, за ними інші робітники, дверці замкнулися і вдарив сигнал. Непомітно спускова кліть почала з'їздити вниз.

Спускова кліть опадала карколомно, стрімголов. — Ах! ... вирвалося в Степана, аж хтось засміявся. Степанові раптом здалося, що кліть вірвалася і падає вниз на певну смерть. Це діється в хвилині, коли кліть затримується в своїм шаленім спаді. Потім вона легко, без шелесту осідає. Бліснули тъмяні світла підземної штолнь, робітники вийшли з спускової кліті.

Всі наші знайомі тримаються разом. Степан трохи приголомшений, він оглядається, де тут вугілля. Але вугілля нема, замість цього багато порожніх візків, якісь двері з червоним хрестиком, вибитий у камені довгий хідник з електричними лямнами в густій сітці. Вони йдуть цим хідником. На початку він просторіший, вигідній і ясний, але за хвилину вривається електричне світло і перед ними, в скупому миготінні копальняних ламп, бовваніє глуха й темна печера. Від неї віє гнилим деревом і сіркою. В Степана злегка цокотять зуби.

Михайло, що йшов попереду, раптом затримався і притиснувся до стіни. Всі зразу зробили те саме. Степан вп'ялив очі в темний льох, де щось несамовито гуркотіло. І раптом тут же перед собою він побачив палаючі очі якоїсь звірівки, за хвилину перекотилася по рейках валка малих вагоників, що їх тягніть. Кінь на дні копальні! Степан прошепотів до Гриця:

— Чи тих коней вивозять?

За нього відповів Василь ззаду:

— Як здохне...

На Степана цей потужний конисько на дні копальні зробив гнітюче враження. Він пильно дивився перед себе, щоб не вдарилися головою об поперечний бальок — але не міг прогнати з'яви з мізку. Ціле життя на дні копальні!. Іого товариші там нагорі іржать собі на сонці, гуляючи на пасовиську, чи орючи чорну ріллю під час осінніх вітрів, — а цей покутує в такій неволі...

Степан, що йшов зараз за Грицем, помітив, що Михайла нема. Оглянувся — ззаду нього чорнявий хлонець, що говорив по-гуцульському, а з тамтого — ні сліду. Він відізвався:

— А той... де?

— Михайло? Пішов убік. Він працює нижче.

— То Михайлр не з нами?

— Ні, він більше хоче заробити.

В льюху віє гнилим і холодним повітрям. Степан помітив збоку хідник: туди пішов гуцулик. Ідуть тепер лише вдвійку — хідник стає шораз вужчий і нижчий, треба схилити голову. Звертають наліво в бічний льох. Він такий низький, що треба схилитися до половини.

Степан зігрівся, піт, цюроком ллеться йому з чола. Як тут

можуть працювати люди? — думає собі, але не говорить цього голосно. Раптом і Гриць зітхає;

— Ах, Боже, Боже...

— Тяжко, — каже Степан зі співчуттям.

— То не для мене, — каже Гриць і обтирає піт з чола. Вони знову ввійшли у широкий льох, тут можна вже випростати голову. Перед собою бачить Степан на віддалі кілька-надцяти метрів лямпу. Біля неї маячить людська постать.

— Бачу, що Корнило вже на місці, — говорить Гриць, а в його голосі почувається радісна нотка.

— Це хто з вами, Грицю? — відзвивається голос від лампи.

— Новий, — відповідає Гриць і промовляє до Степана: — Ми вже на місці. Тепер можемо собі сідати.

Степан присів на купі дерев'яних бальків, тримаючи в руках лямпу.

— Лямпу постав, поріон це не прийде, — відзвивається той, що його Гриць називав Корнилом.

— Очевидно... — відповідає Степан і ставить лямпу обережно на землю. По хвилині мовчанки говорить:

— Я тут ще не знаю всіх приписів, між іншим я вже другий раз чую слово „поріон“, а не знаю, хто це такий... Догадуюсь, що це якийсь наставник, що по-французькому називається поріон, а може це ім'я власне...

— То штигар, — відповів Корнило і пересів до Степана. Це пізький хлопчина, блідий з обличчя і з білявим заростом, на якому тепер темні плями з вугляного пилу.

— Поріон то штигар. Ти вченій?

— Так от... Трохи... — проміршив Степан. — Але що там, ми всі одинаково вчені... Бачите, доля зводить нас докупи...

— По мові пізнати, що ти вченій... Але то нічого не школить. Ти тут хочеш працювати?

— Я ще не знаю, я хотів дістатися до Парижу, але мені не стало грошей і я опинився в копальні...

Мовчанка. Корнило оглядає свого оригінального співробітника. Мінає якась хвилина, раптом Степан обертається назад і питает:

— А де... де тут є... вугілля?

Гриць засміявся. Корнило відповів: — А ось, перед твоїм носом. Дивися!

Він кинув камінцем у протилежну стіну. Степан уп'ялив туди свої очі і щойно тепер пізнав, що одна верства в тій стіні, так на метер завгрубшки, — ясніша, блискуча, різко відбиває від сірого каміння, що лежить вище.

— То це вугілля! — задумано промовив Степан. — Агій!.. Він устав з місця і кілька разів погладив вугілля рукою. — То воно тут є!.. Гм...

-- Іце надивишся!..

Та Степан не відходив від блискучої стіни вугільного граніту, що виблискував золотими іскрінками. В його очах відбивалося захоплення, руки раз-по-раз доторкалися до твердої і гостро грудчастої поверхні. Досі він завжди бачив вугілля в роздробі, в менших чи більших брилках, — а ось уперше йому довелося бачити його в твердій, монолітній масі, метр завгрубшки, в первісному природному вигляді. І де воно тут узялося — і хто його тут відкрив?.. У глибині землі, під півкілометровою масою землі й каміння... Він пригадав собі наукову теорію про постання кам'яного вугілля, про те, як то багаті й буйні праліси, прикриті грубою верствою землі, поволі стискалися, звуглювалися й каменіли. Ні, піяк він не може відірватися від цієї чорної матеріяльної маси, — аж Корнило порушує його думу й каже ще раз:

— Надивишся, ще він тобі буде боком вилазити... А тут, бачиш, вибрали — і це маємо засипати камінням і піском. Як хочеш знати, то це називається — копатирка.

Степан глянув у порожній простір, звідки вибрали вугілля. — Там ось?... Йому не хочеться вірити: у глибині кількох метрів, під низькою стелею, нечаче під столом, хтось справді почав працю: видно там стінку з каменів, покладену людською рукою... Та це далеко, туди ледве сягає тьмяне світло гірничої лямки...

— Роздягаємося, — говорить Корнило, що, очевидчично, обняв тут команду. — Ви, Грицю, ставайте тут. Ми обидва підемо всередину.

— Йому тяжко буде напочатку, — шепнув Гриць, але Корнило відповів уголос: — Кожний може собі зробити тяжко або легко.

Степан за прикладом Корнила і Гриця скинув сорочку. — Нащо тут скидати сорочки? — спітав наївно.

— Бо буде дуже гаряче, — відповів Корнило і поліз у чорну яму.

*

Степан теж поліз. — Ти прикладай каміння до мене, а я піду мурувати.

Степан спинився на половині дороги. Цілий цей порожній і низький льох був густо підпертий тонкими бальками, немов молодим ліском. Корнило поліз іще далі. Обидва, поставили лямпи поруч себе.

— Війо, Грицю!

Щось важке гупнуло біля Степана і густа курява прикрила його цілого.

— Прикладай до мене! — гукнув Корнило і щойно тепер

Степан зрозумів, що це Гриць кидає до нього пісок і каміння. Гуп! — знову. Знову курява. — Милий Боже, що тепер буде?.. — подумав Степан з розпухою і взялся обома руками за тяжку камінку.

— Лопатою! — гукнув Корнило і Степан машинально взяв у руки лопату. Але лопатою було страшенно незручно. Він сидів скучившись і не мав ніякої точки опертя — ні для рук, ні для ніг. До того перешкоджали бальки. — Гуп! — знову бухнуло біля нього і знову курява.

— Я зараз, — залепетів Степан, — я тільки ліпше сяду. — Він спробував звестися на ноги, взяв у руки лопату — іні, це неможливе. Знову сів. — Гуп! Перед ним виростає купка каміння й піску, та він не може зробити жадного руху лопатою. Це йому понад силу. Він у сидячій позі набрав лопатою трохи піску і підкинув далі. Не підкинув, але пересунув. Набрав знову — й зачепив за бальку. Цілій ліс бальок. Він задихався, піт градом котиться з його чола, заливає очі, спливає по грудях. — Гуп! — знову.

На хіднику біля Гриця з'явилася ще одна лямпа. Одночасно почувся голос: — Робіць, робіць!..

Степан почув притишений голос Корнила, що перервав працю: — Полячок, сучий син...

— Вас тут трох? — спитав полячок по-польському. — Котрій номер?

Степан зрозумів, що це до нього: — Тресан, — відповів по-французькому з льоху.

— Тресан — робіць! Те все маєте нині засипати, а по бріке¹ прийдете до траншеї дуз². Рухайся, ти, старий!

— Нас троє має то засипати? — питав Гриць.

— Юж, юж! Руш сен стари!... — Він схилився під стелю. — Пренідзей там!

— Марш, сучий сину, — гукнув Корнило, — най тя не бачу...

— Ага — сантрез³... Добже. — Лямпа віддалилася.

Мовчанка. — Я може вам сиричинюю неприємності, — почав Степан, якому прийшло на думку, що через нього спиняється робота, але Корнило проідив крізь зуби: — Худоба... — Він присунувся до Степана. — Тобі незручно, я тобі поможу...

Він почав прикладти каміння, мовчки, без одного слова, його зуби були зациплени. Степан почувався так, неначе б він тут був винен. Але до цього блідого хлопчини він відчув нараз глибоку пошану й симпатію.

*

¹ Півгодинний відпочинок. ² Дванадцята траншея. ³ Cent Treize — 113.

Минає година за годиною. Степанові дивною здається нараз та праця в льоху, в пилузі, серед маси сірого каміння. Це вже не праця, це якесь запоморочливе плавання в камінні, бруді, у тъмяному сутінку гірничого каганця. На долонях наїгли йому великі, криваві мозолі, але болю їх він не відчуває. Тільки спина — ох! Це глухий, скажений біль, що переходить в невілікувану недугу, каліцтво, несамовиту тугу за рівною дошкою, на якій можна лягти і випростуватися. Опівночі Корнило вилазить зі свого льоху — підходить до купки своїх сірих ганчірок і дивиться на годинник. — Виходь! — гукає до Степана. — Брік!

Степан виновзає з-під низької стелі, хоче розпростувати спину, але не може з першого разу. Він лягає на купу стемплів, випростовується — увесь біль лагідніє нараз, немов від чаюдійного ліку, тихе, зникає в розкішній знемозі. Він так лежав би тепер цілу вічність.

Він лежить довго-довго, йому стає холодно, і Гриць прикриває його блюзою. — Я не сплю, — говорить Степан, — ми ось зараз почнемо?..

— Це п'ятнадцять хвилин, — відзивається Корнило, — а ми собі зробимо двадцять п'ять, бо ми вийшли трохи скоріше.

Степан підноситься, в ціому тілі почуває страшну втому. Він вдягає блюзу, від цього йому тепліше — і сон починає клейти йому повіки. Він задивився перед себе: бліскучо-чорна стіна вугілля виблискує в темряві золотими цяпochками.

— Чи тут золото є в цьому вугіллі?... Перериває Степан мовчанку.

Гриць куняє, Корнило повертає до цього голову. — Ти це повинен знати країце, як я...

— Я це трохи знаю... Це скаменілі ліси...

Він зовсім утратив почуття часу, йому здається нараз, що він тут уже довго-довго, що він копальняний мешканець ічерній доби.

— Колись росли на земній кулі великі ліси, шуміли велетенські праліси, — тоді ще земля була тепліша й молодша... — Степан глянув на Корнила, той слухає... — Ці праліси були такі буйні й розкішні, що наша уява не може собі їх відтворити. — Степан дістав нараз охоту говорити, в очах йому забігали червоні іскринки, уява розгулялася на маленькому океані працівничих стихій. — Уявіть собі височезні дерева, що ген там угорі, неначе в склепінні гігантового храму, сплітаються верхів'ям і творять непрохідну, густу, зелену й могутню покрівлю!.. Внизу — широчезні й високі папороті, грубий повій, виверти столітніх, ба — тисячолітніх пнів, хащі й непрохідна гущавина — могутнє царство зелені, царство природи... І триває цей розшумілий, гарячий гігант праліс цілі тисячоліття, на руїнах

ро зоторощених інів і вивертів виростає нове покоління могутніми гілляками під небо — і потім приходить катастрофа, цілий край занадається в морі, океан води рине параз у цей праліс, — могутні хвилі, що сягають під хмари, склублені, дикі, иссамовиті — шумлять, ревуть, затоплюють... — Степан раптом замовк, очі його плавають у гарячці. — Може це вже пора?.. — питає, тривожно дивлячись на Корнила.

— Ще ні, — відповідає Корнило. — Ти це цікаво розповідаєш... І вода потім так придавила ті... ті ліси?..

— Так, але цього я вже добре не знаю... Я не знаю, чому деревства вугілля така тоненька...

Він зовсім втратив охоту до розмови. Десь там нагорі вже глибока ніч — він тут сидить і маячить про первопочатки буття. Але він утомлений, він і попередньої ночі не спав якслід, він бажає тепер якнайскоріше вирватись із цього темного й гнілого льоху і заснути! Заснути — хоч на дві доби. Сон, важкий, як олив'яна гора, придушує його, він примрежує очі — і засинає.

Він міцно сипнеть і відчуває крізь сон, як хтось немилосердно сіпає його за плече. — Гей, ти — вставай но, бо поріон надіде... — Степан розплющає очі, — це Корнило. Він каже: — Ще годинку — півтори й кінець. Я також заснув, цу, нівроку...

Година пів до третьої — півтори години тривало в них брікé, щастя, що нікого не було. Степан задубів від холоду, він рухається, щоб розігрітися. — Ще одну стіну виложимо й підемо.

Знову взялися до роботи. Гриць виглядає дико в сутінку цього льоху зі своєю великою головою й підкрученими вусами, що припали пилом. Тепер Степан стоїть іззовні ями — він „мурує“ стіну з великих каменюк. Так минає година, потім приходить поріон, записує всі „нумери“ і відходить.

Корнило щохвилини дивиться на годинника. Врешті кидає лопату й кричить: — Фіні!¹ Тепер уже всі збираються, розмовляють собі про це і про те, — нарешті Корнило міркує, що вже можуть виходити. Ідуть знайомими хідниками, попереду Корнило, ззаду Гриць. Цю близжче до головного хідника, лямпи густішають — довгий хоровід ламп коливається в напрямі спускової кліті. Ось уже й перша електрична лампочка в густій дротяній сітці. Мов крізь сон майнула Степанові думка, що він тут вже колись переходив. Пізнає купу залізних рур, там далі перекинутий догори дном вагоник. Степанові здається, що все він бачив уже колись, дуже давно, тъмяний спогад лежить в його мізку, — хоч зовсім свідомий того, що це було вчора ввечері. Степан зморений до крайніх меж, ось він бачить ро-

¹ Скінчено!

бітника в простій сільській сірячині та куцих штанах і наче б .
пізнає його. Він уже цього робітника бачив! Риси обличчя, хоч
тепер покриті грубою верствою чорного вугіляного пилу, йому
знайомі! Очі знайомі теж. Де? Коли? Може в поїзді.

В тій хвилині Гриць відкликається:

- Скільки візків, Михайлі?
- П'ятнадцять...
- Ага!!!..

III.

Петро Свистун, що його прізвище французи перекручують якось дивно — „Звістон“, чи „Звіста“, — а найрадіше кличуть його просто „Піер“, — вже п'ять років живе в Монтіні і по-французькому говорить легко, хоч і неграматично.

Це кваліфікований робітник, у десятці, і його думку вислухує навіть інженер. Живе в робітничому домі на краю містечка, при вулиці Пастера, має окрему кімнатку і взагалі влаштувався вигідно і спокійно. Це найповажніший клієнт усіх поблизьких крамничників, а також перукаря, де голиться що другий день на абонемент. Заріст має темний, риси обличчя мужні, децо приблідлі, так як усі гірники. Перед двома тижнями він несподівано дістав листа з Кале.

Він здивувався, кілька літ уже не діставав ніяких листів. В краю лишив дві сестри, обидві одружені, і вони не писали до нього. А втім, це лист із Франції, хтось звідси пише до нього... Оглянув добре адресу: ні, таки він: *Petro Swistun, rue Pasteur, Montigay, nr. 6.* У першому році свого перебування він подавав таку адресу додому. Майже третій, коли розгинав ножем конверт. Прочитав — і на хвилину його думка перенеслася в рідне село. Це писала Оленка Бардишина, що виїхала до Франції на роботу.

Писала дуже жалісливо:

„Як я іхала до Франції, взяла собі від Пазьки твою адресу, щоб мати поміч, як зайде потреба. Я роблю в патрона, маю досить роботи, але на то не нарікаю, тілько мені дуже сумно за домом, такий мене душить жаль, що не можу витримати. Як подивлюся в східну сторону, то плачу, аж не знаю, що зі мною ся діє. Як дістанеш той лист, Петре, то вирятуй мене, бо з жалю довго не буду жити. Як я сюди іхала, то мама так гинули за мною, так заводили, як бим вже не мала вернутися до них. Такий туск маю — і за мамою і за Дмитруньом, що бим на крилах до них полетіла...“

Петро Свистун п'ять нових років не був у своєму рідному селі. Але всіх людей знав він і досі так добре, як своїх п'ять пальців. Одначе Оленки Бардишиної таки добре не пам'ятав. Це був тоді ще підліток, може ще школлярка, він, тоді вже па-

рубок, не придавлявся до шкільних дівчаток. Лист пригадав йому його роки: в березні йому минуло тридцять три.

Він зараз же купив листа, перо й чорнило: цих речей у нього не було. Були різні коробки з паучучими мастиями, французькі патентовані стягачки до сорочок, на стінах великі розмальовані календарі з останніх років, купа різномальорових шаликів, але чорнила не було. У балачці Петро вживав багато „са, са“ — як родовитий француз, але писав дуже слабо.

Він дві години мозолився, заки нашкрябав одну сторінку. Оленка писала куди краще — легко й гарно. Петро ні. Але написав те, що найважніше. Нехай прийде до нього, він їй тут знайде добре місце. Одночасно посилає їй сто франків на дорогу. Цих сто франків — це вже вийшло так з пустої душі: Петро хотів землячку здивувати, мовляв ти добре зробила, що взяла собі мою адресу... З тими грішми він мав теж мороку: мусів іти до знайомого француза, щоб йому заадресував поштовий бланкет.

Все пішло на пошту і Петро відітхнув, неначе після важкої праці. Це було його перше поважніше діло за довгий час: досі якось так — жилося пустяками. Він обраховував, коли Оленка дістane листа. Мусить звільнитися з праці. Приїхати. Вона не прибуде скоріше, як за місяць.

Однак, вона прибула швидше. Ібо того ранку, коли Степан вертався зі своєї першої ічної шихти, він застав перед дверима Петрового мешкання сільську дівчину в простій світці і хустці. Побіч, на землі, стояв новенький білий кошик, такий, як мають дівчата, що йдуть до Франції на роботу. На Степана глянули чорні, невинні очі й зависли на ньому неспокійним питанням..

— Ви до кого? — спитав Степан.

Очі глянули ясніше.

— Тут живе Петро... Петро Свистуці..?

— Так. Ви його знаєте?

— Знаю. Він з нашого села.

Петро почув розмову під дверима і виглянув. Потім відчинив двері і зробив великі очі.

— Оленка?!

В Оленчиних очах майнули веселі огники.

— Я... я приїхала... Вона вступила свій зір у Петра, її щічки зарожевіли. Петро зніяковів. — Але ти виросла, Оленко... Ти була ще дитиною, а диви, яка... — Він зараз заметушився. — Вибачайте, Степан, бачите — це моя землячка... З одного села... Але ходіть до хати, чого ми тут так на порозі...

Ввійшли. Петрове ліжко не застелене, на столі пляшки з вина, пусті коробки з сардинок і кришки хліба. — В мене так, знаєш, Оленко, по-парубоцькому...

Та він власне й не знає, який тон прибрати. Адже ж це ще

дитина була, а ось вона вже дівчина, хоч і дрібненька, та не можна погладити під бородою і сказати якусь там пустоту... А до цього він у іній, кольоровій піжамі — він набрав таких звичаїв від французів — йому наче б то їй соромно, не так з уваги на дівчину, а просто з уваги на односельчанку... На селі в такому не ходять. — Сідайте... — сказав. — Ви, Степане, маєте утомлені... Але як же ж це ти, Оленко, так рано..?

— Я вдосвіта вийхала...

— Ну, ну... — Петрові не клейтися розмова і до того ця проклята піжама, він почуває себе в ній, неначе на прилюднім позорищі, майже як голий. — А ось ми собі сночатку перекусимо! — раптом вигукує, — я приготую снідання... о, це буде найкраще!..

Він почав помиувати примус, в його дужих руках це завдавка. — Ви, Степане, бачу по ваших очах, таки добре вимутилися... Як же ж там пішло за першим разом?

Степан набрав повітря в груди: — Я не звик і тому мені було дуже тяжко. Ми засипали камінням і піском те місце, звідки вибрали вугілля. Я чіколц' не думав, щоб можна було працювати в таких обставинах.

Петро зі співчуттям хитає головою, він увесь вслушався в Степанове оповідання, але, видно, думка його далеко, бо він раптом звертається до Оленки й питає:

— Ти дісталася гроші?..

Оленка легко спалахнула. — Дісталася... — Потім додала: — і привезла назад, мені пан дав на дорогу...

Петро махає рукою: — Ет, що там... Пусте... Кілька франків...

За той час кава зварилася, і всі троє сіли до снідання. Оленка скинула світку — і з цієї сірої шкаралуші нараз виникла прекрасна дівчина в вишиваній сорочці й темночервоному горсеті. Петро відчув тепер усю безсоромність своєї піжами. Він провалтився б крізь землю, щоб себе сковати. Він прохоче вибачення в гостей, іде за шафу й там передягається. Нарешті! Тепер йому вже вигідно! У нього з'являється гумор, він жартує, сміється... А Оленка сидить за столом, наче в гостях, скромна, несмілива, тихенька у своїй вишиваній сорочці й темночервоному горсеті...

*

По сніданні Степан заснув на Петрові тапчані. Оленка сидить далі за столом, вона почуває себе дуже несміливо, той Петро, якого вона добре не затямила, видається їй великим паном. Але поволі розбалакується, вона знає все — хто в селі помер, хто одружився. Розповідає різні дрібні події, сільські історії. Петро слухає їх, мов очарований. Ціле село стало нараз

перед ним, він оце вперше по п'яти роках відбув мандрівку до рідного села — слідом за Оленчиним оповіданим ходить знайомими вулицями й стежками. Хвилину спинився на заквітчаній леваді, що її дістала Зазулякова Маруся від тата, як виходила заміж...

— То вона вже замужем ця... Зазулякова..?

— Вийшла тамтого року за Обухового Панька. Панько не хотів без запису, мало весілля не розбилося... Але потім старий записав луку...

О, Петро добре нам'ятає цю Марусю, він не признається Оленці, але він теж закидав на неї оком... І луку знає, — кілька разів ходив туди на сінокоси, тоді, коли сестри повіддавалися і він спинився ні в цих, ні в тих... Пам'ятає, що ця лука доходить до „ксъондзового“ потоку, з другого боку від неї є стежечка, що веде до „Мохнати“. — „Мохната“ ще громадська, бо за мене ходили слухи, що мав купити пан?.. — питав Петро.

— Купив „Мохнату“ її цілу „Десятину“ — аж по „Береги“... Тенер цілий той ліс уже панський... Тамтого року застрілив там гайовий Наумкового Ілька...

— Наумкового Ілька?! Милій Боже!.. . Він за п'ять років ні один раз не подумав про Наумкового Ілька... Тенер той з'явився перед ним, як живий... — А старий Сенечко ще живе?

— Ні, помер уже зо три роки тому... Гаврилко також помер. Тамтого року запечатали старий цвинтар і тенер ховають на новім. Зараз побіч тамтого... Гаврилка там першого поховані...

— Чи це там, де росла стара липа?

— Там, але її стяли, бо грім вдарив і вона всохла...

— Ну, дивіться... — Петро слухає тих подробниць зі щораз більшим захопленням. — То цієї липи вже нема? — Ні... — Петро всміхнувся... Під цією липою, казали, щось страшило...

Спогади дитячих років, старі, колись заслухані казки, виринають перед очима, мов живі, а дійсність, — брудна, французька, копальняна — з франками, шихтами й вугіллям —ходить із обрію, відпливає на задній плян. Оленка наче щойно вчора прибула з села, вона все знає так добре, так живо, що аж диво, як життя цілого села, з найменшими подробницями, з найнепомітнішими випадками, вміщається в цій маленькій головці... Рідна особа, з рідних піль... Петро майже вдячний їй за ті всі вістки, він перший раз за п'ять років пережив глибше духовне зворушення. Так балакають собі ще довший час. Оленка у своїй святковій одежі ввесь час сидить за столом, наче на празнику, якось не посміє відійти, пройтися, розглянутися по хаті... Коли вона брала адресу до Петра, то собі пригадувала його інакше... А ось тепер він якийсь інший, не такий, як сільські люди, і тому почувається перед ним несміливо.

На стінному годиннику вибила одинадцята година. — Мо-

же ти, Оленко, голодна, ти мало що їла, а виїхала вчасно... — Ні, ні, мені пані дала дві помаранчі і я привезла їх тут... — Вона нарешті схоплюється з місця і біжить до свого кошика. Видно, що це ще підліток, тій молодій дівчині потрібний рух. Але Петро перебиває: — Дай спокій, Оленко... Я піду куплю, тут ось на долі є крамниця...

Він не може з неї звести очей. Раптом приходить йому думка, що ось ця дівчина наче душа в цій кімнаті. Кімната живе!.. Оленка поволі осмілюється й підходить до вікна. В її очах блимає цікавість, вона дивиться хвилинку на вулицю, потім раптом обертається й каже: — Там стойть віз із капустою!..

Петро усміхнувся від цієї дитячої цікавості, але попередня думка не сходить йому з голови. Його хата живе!.. Ось там шафа, побіч ліжко, тут стіл... Оленка перейшла коло стола, підійшла до вікна — і всі ці предмети неначе віджили. Вікно сяє з утихи, що кімнатна царівна спинилася при ньому. Найсумніша тепер у сірому кутку шафа, наче б тужила за чарівною хвилиною, коли тут стояла дівчина в вишніваній сорочці. — А чому ти, Оленко, згадуєш про капусту?..

— Я думала, що... — Вона не знає, як закінчити. — ...Може треба... обід варити?.. Я в хаті варила... — Вона ціла спалахнула, наче засоромилася такої самохвалиби. Петро добродушно усміхається, він не думав про обід. Йому ось знову приходить оригінальна думка: коли він сам, він не запримічує на вулиці роза з капустою! Він бачить тільки те, що перед носом. Вдвох бачать більше, подвійно. В хаті є багато життя й руху.

— Обід! Варити в хаті обід! — він уже давно цього не перевживав... — Якщо Оленка має охоту...

— Я зварю, я нераз пані помогала... — Оленка метушилася тепер до малої кухоньки при дверях, на якій стояло кілька горшків і примус. Вона наче б хотіла в цей спосіб виявити Петрові свою вдячність, відслужити йому працею за доброту. Раптом хитає головою в бік сплячого Степана й питає півголосом:

— Хто це такий?

Петро позирнув на Степана. Й відповів теж пошепки: — Він щойно приїхав, видно, якийсь учений, але дуже такий... сердечний... — Оленка вже осмілилася, з-під її темних брів бліскають іскорки. — Але ти гарна дівчина, Оленко, я навіть не зінав, що в нас така дівчина є...

Оленка спаленіла, спустила очі і знову бліснула іскорками на Петра. — А як ти розпалиєш під кухнею?... Нема підпалки.

Але це вже Петро зробив сам. Він зійшов до крамниці і купив макарону й городини. Позичив також від склепарки більшого горшка. За хвилину в печі горів огонь, на кухні весело булькотів макарон і присмажувалася запражка.

Степан збудився й відразу піднявся до половини. — Але я твердо спав. Котра тепер година?

Петро глянув на годинника. — Дванадцята. Ви спали три години, Степане... Бачите, маємо господиню! — Петро веселий і в добром настрою. — Зараз будемо їсти... Шо вам снилося?

У Степана червоні очі. — Мені снилася дзвіниця, стара сільська дзвіниця...

— Дзвіниця?

— Так. Вона стояла побіч сільської церковці, на пісковім горбку, стара, зі скрипучими сходами й довгими мотузами від дзвонів.

— То ви дзвонили, Степане?

— Ні, тільки я зайшов до такої дзвіниці. Було гаряче літо, всі люди пішли в поле і в дзвіниці було понуро й німо. Ніхто не дзвонив у дзвони. У кутку були складені старі, полинялі образи і я дивився на них...

— Гм... — Петро журливо глянув на Степана й Оленку. — Це з гарячки... — Він підійшов до Степана: — Ви надто втомлені, це видно по ваших счах... Ви пізні не вставайте — перележте отут на моїй канапі. Якось собі порадимо... А щодо дзвіниці — то я добре не... знаю... — Він цідив крізь зуби, по-важно, наче б обмірковував якусь наукову справу, — не знаю, що про це пише книжка...

Степан усміхнувся, він не вірив у сонники. — Такий сон може повстати, як відбиток давно пережитих подій. Я раз заїшов до дзвіниці, це було на Великдень, хлопці дзвонили в дзвони, дівчата співали гагілки і мені було страшно, до захоплення радісно... Цікава річ! Коли я був малим хлопцем, то переживав усі душевні зворушення дуже глибоко, інтенсивно, нераз аж до болю... Ну, ось... Ага! Я потонав з головою у цій велиcodній радості, так довго очікуваній моїм хлоп'ячим серцем, я нічого не єв, я боявся прийти до хати, бо мама могла мене більш не пустити — і я був на дзвіниці аж до хвилини, коли всі розійшлися... Останні два хлопці збігли високими сходами вниз — і я лишився сам... Мене тоді огорнула така самота, — така безконечна пустка віяла від тих німих дзвонів і пустих стін, що я злякався і прибіг до хати, тримячиувесь, наче в пропасниці... Але до чого я те все..? — Він замовк та допитливо, з-під лоба почав дивитися на Петра, то знову на Оленку. Петро відізвався:

— Ви згадували про сон...

— Ага... Ну ось... Може те з цього...

Він устав, умився й повеселішав. Петрові ніщо не змогло сьогодні попсувати доброго настрою. На його малій кухоньці шкварчала присмажена ковбаса, булькотів макарон і збігала вода з-під покришки на розжарену до червоного кухню. Все

було дуже по-домашньому: біля кухні ходила жіноча постать, вже без хустки, з русивим волоссям, сплестеним ззаду в одну кіску... Петро так далеко відійшов від дійсності, що аж здивувався, коли пригадав собі, що він же сьогодні мав іще йти до копальні... Очевидно, ця згадка майнула й іщезла... Такого дня він давно не мав, а втім, сьогодні субота...

*

В суботу і в неділю в Монтіні рух. Грають естамінети, пerekочуються вулицями юрбі розохочених польонé¹, знімається над містечком чад алькоголю й рознусти.

Але до Петрової кімнати, що вже потопає в вечірнім сутінку, не доходить гомін п'яного міста. Тут нині панує рідний край. Розлилася їхня туга, мов широка ріка між квітистими берегами... — Я любив їхати з кіньми наці!, — говорить Петро. Його голос хвилюється. — Коні хрұмтять росисту траву, подзвонюють ланцюжками, а я дивлюся на зорянє небо і шукаю: тут косарі, там великий віз, там квочка... Ген у ліску гукає пугач, від річки повіває вітрець... Гей, то були часи... як пригадаю...

Пригадуються давні часи Петрові. — Або, бувало, вийду в поле орати... Поле ми мали під лісом, нераз кабани зрили так, що не треба було орати... Отож — подивившся вдолину, бо ліс був так трохи на горбку, а на долині — ген, як оком сягнути, стерні і стерні, хіба тут і там латки жовтого лупину чи зеленої сараделі... Тиша, тільки ліс шумить...

— Я люблю шум лісу, — підхоплює Степан, — я часто ходив до лісу тільки для того, щоб послухати, як він шумить... Добре в лісі лягти горілиць і слухати: шу-у-у-у-у... так однотонно, пронизливо, — якась така дивна музика з далеских сторін грає у верховитті...

— Ліс не все однаково шумить, — каже Петро, — коли на бурю, то гуде так, немов вода з великих потоків...

— Так, це правда...

— Я це добрє знаю, ого! — нераз я там нагарувався, як кінь, аж мені хребет млів і руки в'яли. Знаєш, Оленко, в „Десятині“ ті пні? Я іх малоцю не всі викорчував!..

— Там тепер пан сіє просо...

— Дурний. Там тільки на сосину добре, під засіви не підходить...

Петро полинув думкою в рідні сторони, де прожив двадцять вісім років життя. — А „Помірків“ ще не перекопали?..

¹ Польоне — поляк. Французи вживают цієї назви у від'ємнім значенні: заводія і пияк.

— Я не знаю... — Оленка зам'ялася. — Там щось робили, але не знаю, бо ми там не маємо поля...

— Шкода було б такого простору... А тільки перекопати, спустити воду до ріки і були б добре луки... За моїх часів на весну цілий той мочар був жовтий від козельцю, лоташу і — і... як то називаються такі дрібненькі синьожовті квітки?..

— Незабудьки?..

— Так, так. Гей, милій Боже... Я вже забув, як це виглядає, хоч так, наче б учора воно було...

В кімнаті вже зовсім потемніло, якось не хочеться світити, щоб не розвіяти чудових образів... — Знаєш, Оленко, де б я собі найрадше побудував хату? Там на Обуховім, коло „Березини“... Дуже веселе місце, сухе і недалеко до річки...

— Він тепер усі тополі постинав...

— То тих тополі уже нема? — скрикнув Петро. — А Бог би його побив, та це було пайкраще місце в селі!.. Все лопотли ті тополі...

— Продав до тартака...

— Ех... — Петро жаліє, мов за своїм... — Я був би сам відкупив їх, щоб тільки росли далі... Здалека було видно той кут... Така гущавина!..

Мовчать хвилину всі троє. Раптом Петро зривається й гукає весело: — Я зовсім забув, що треба щось перекусити. — Він перекручує контакт, в кімнаті блиснуло світло, аж Степан закліпав очима: він блідий сидить при столі, Оленка сперлась на поруччя ліжка, гарна, як писанка в своїй вишніванці. — Тепер бачу гостей, а то заговорився і про все забув. — Петро надів кашкета. — Пождіть хвилину, я збіжу до крамниці щось купити...

В кімнаті лишилися Степан і Оленка. Мовчанка. Потім Степан відкашлює й питает: — Ви гралі ролю Марусі?

Оленка зарожевіла: — Ні, Галини...

— Це також гарна роль — дуже гарна роль... — Знову довга мовчанка. — Я грав раз ролю Гриця, тільки я не маю доброго голосу... — Ні, не вдається їм розмова. Вони мовчать уже недовго, бо сходами хтось гуває, відчиняються двері і в кімнату входить Петро з цілим оберсмком коробок, паперових торбинок і пляшок. Гей, та це добробут тут у Франції! — Петрове обличчя сяє вдоволенням, він не жаліє нині грошей, завалює цілий стіл: помаранчами, солодощами, коробками зі сардинками та пляшками з віном. Такі любі гості, з далекої батьківщини, він нє жаліє нині нічого, а втім, не впало воно на бідака, він тут уже п'ять років і не має де грошей діти. Оленка на радощах мало не підстрибує, їй так нині добре і напевно — це самі смачні речі. — Ану, наперед нап'ємося з цієї подовгаго

стої, — говорить Петро. — Француз дуже прихвалював. Що це таке може бути?

Він поставив на столі склянки, але налив тільки до половини. — Ну, пиймо! Олена, бери — не байся! Здоров'я, Степане! — Випили. — Олена аж тремтіла, коли брала чарку до уст. Але надурно — її страх був передчасний. Це було солодке вино, що його можна було пити склянками. Вона вже пила таке — коли „Канадник“ женився, запровадив їх раз у місті до корчми і купин за пів доляра такого соку... Соку? ха, ха, ха! — Петро сміється з цього соку, це місце вино, що коштує тридцять п'ять франків пляшка. Але він цього не згадує, сохранив Боже, йому тільки смішило з Оленчиного соку... — Ну, а тепер щось перекусити...

Олена ще дитина, вона найбільше любить солодощі, тільки якось не зважується брати сама, це десь дорого коштує... Але від чого тут Петро? Він припронує, — він силоміць пхає Оленці в руки солодощі, помаранчі... Розриває коробку зі сардинками. — Тут у Франції можна хоч добре з'їсти, в нас того нема... — Коробка розкрита... — але наперед треба щось випити...

Відкорковує нову пляшку. — Ану, з цієї бочки!.. — О, Петро вміє приговорювати!... Він налив дві нові склянки і одну до половини. — Здоров'я! Олена здригається — вона боїться, що це місце... Потім прикладає склянку до уст — і кривиться. — Тамте лішнє... — показує на нюдовгасту плящину. Петро сміється: — Хочеш „соку“!.. Добре... — Він наливає їй в іншу склянку, дівчата все дуже химерні, все з ними багато клопоту. Мужчини не перебирають — ось Степан: хоч блідий і під очима темні смуги — одначе винив нараз цілу склянку вина. Навіть Петрові відається воно забагато нараз, — він сам випив тільки до половини, — і він розважливо підсуває Степанові хліб і сардинки. — Тепер перекусіть!... Можна випити багато вина, але треба мішати його з сардинками... Так французи роблять.

Вони їдуть тепер, Петро розбалакався про французькі звичаї. — Французи так роблять і ніколи не п'яні... Вони їдуть при тім сир, такий вам, знаєте — дивний, що здалека не можна до нього підійти... Такий тут сир є — я хотів тепер взяти, але боявся вас відстрашити... Ха-ха-ха!..

Знову наливає вина в склянки. Степанові зовсім інакше, як було вранці, він почуває приплив великої життєвої сили. — Я ще колись спробую широкого світу! Ще я погуляю, Петре!.. Я колись читав про мандрівника, що плив кораблем із Сантіяго до Сіднею вздовж Кордилієр... І ось цей мандрівник бачить на обрію далекі хмарі... Перед ним безмежна морська рівнина, а ген у глибині темносинява стіна хмар... Корабель наближа-

ється -- це не хмари, це такі височезні гори... Не хмари, тільки гори... Це варто побачити, що?

Він гордо глянув на обох, так начеб він це вже бачив. Петро потакує: -- Так, то цікаве... Як ті гори називаються?

-- Кордилієри. Я собі навіть їх записав. Взагалі я записав собі кілька таких місць, що я їх мушу відвідати. Головно Кордилієри і кілька міст над рікою Міссісіпі. Це могутня ріка в північній Америці, на її берегах лежать міліонові міста, дуже гарячі, і люди там ходять цілий рік у білих одягах. Я сам часто ходив у білому, не тому, що така була мода, але тому, що я страшно тужив за тими гарячими міліоновими містами над рікою Міссісіпі. Я дістав раз грубу англійську книгу з малюнками, це була географія Америки — і там був один малионок, що зображував південно-американський краєвид: пальма, під пальмою товариство, всі в білих одягах, в широких брилях — одна жінка з гарним, цілком темним від сонця обличчям... — Він перервав і підійшов склянку до уст. — Пиймо, Петре!..

Знову випив цілу склянку. — По тих гарячих містах і морях я ще мушу побувати, ге-ге, я не з тих, що сидять у хаті!.. Правда, бувають на кораблях різні пригоди, всякі світові авантюри, злочинці, молоді жінки з темним минулім... Але на те є сила, Петре, сила і — револьвер...

Він блиснув очима і затиснув кулак. Вино вдарило йому до голови і Петро підсунув йому помаранчу. — З'їжте тепер помаранчу, Степанс, о! — вона вам добре зробить... Ви читали багато книжок і знаєте більше, як я... Не теребіть, видушіть цілу — так... О, тепер добре...

Сік з помаранчі противерезив трохи Степана. Він відчуває в душі потку якогось неспокою. Якийсь тягар налягає йому на серце — він це відчуває зовсім виразно. Що таке? Думає, шукає причини — і наче блиск ножа розтинає його свідомість холодна згадка: він зараз має йти до копальні.

Подивився на годинник: пів дев'ятої. Він гасне, в душі нема ні крихти далеких мандрівницьких хотінь... — Він пригадує собі те, що чув учора від інженера: хто в перших днях не вийде раз на ірацію, того звільняють з копальні. Встає й каже:

— Мені вже пора...

Петро видивився: — Куди так?

— До копальні...

Навіть Оленка здивувалась. — Тепер? В таку ніч?

— Так... Я маю нічну шихту...

Петро понурив голову і мовчить. — Відпрацюю ще сьогодні і буду мати дві шихти... — Це вже звучить зовсім інакше, як про Міссісіпі і про пригоди на далеких кораблях. Він мовчить тепер, відчуває глибокий упадок духа. Мовчки відходить від стола й починає вдягатися...

Петро теж встає — він високий і кремезний, з-під рукавів блузки видно його кошлаті руки. — Ну, то йдіть, Степане, дай вам, Боже, щасливо... — Він потиснув Степана за руку. — Тримайтесь Корнила, Степане!

Петро відпроваив його аж на сходи. Його очі горять огнем, кров розігралася в його жилах. -- А рано приходьте, Степане, до нас!..

Степан пішов по сходах униз. В лявабо був того вечора тільки Гриць і Михайло. Михайло стояв, як завжди, похилений, втупивши непорушно очі в електричну лямпочку, й підраховував свої франки.

Він почорнів, широкі висунені вилиці зарисувалися ще виразніше на його неголенім обличчі.

Гриць був сумний. Він був без Корнила, немов син без батька...

IV.

Гриць мешкає з Михайлом на одній кватирі. Це брудна кімнатка в мансарді: француз наймає її робітникам-чужинцям („польонé“), за 30 франків на місяць.

Чорно й непривітило в цій кімнаті. Посередині стоїть округла залізна піч, на якій Михайло варить собі щоденно: порцію замороженого м'яса, пів фунта макарону й пів головки капусти. Так уже три місяці. Но гім крає два шматки хліба, тонко мастиль їх маргариною, наливає в пляшку кави і йде до копальні. Він живе, як аскет: суворо обраховуючи видатки до сантіма.

Гриць не такий - го-го! Він любить винити й попоїсти. Він навіть часто мріє про те, щоб зайти собі до такого дому... Аякже... До такого -- з червоною лямпою при вході... Старий пень, але ще жилавий... Він випив би собі частенько в мілій компанії, але боиться, що Михайло нахмуриться. Нічого не скаже, тільки нахмуриться. Та й не має він убраних відповідного, щоб побавитися. Має куцу камізельку, з якої виростає расова голова з чорним, уже сивавим на висках волоссям і позаводіяцьки підкрученими вусами. Нераз мріє Гриць про новий одяг. Еге ж!... він це вже добре обдумав, до подробиць. Блюза з фрайтузами темнозеленого кольору, шаль і капелюх із новим пером. На ногах близкучі шкіряні камаші. Іде собі, вимахуючи ціпком із кістяною голівкою, і па сходах зачіпає товсту Матильду. -- Ах, месіє... „Еге, месіє, але ми то розуміємося на цьому, месіє“... Там десь у Сопранівці Гриць лишив стару жінку з підрослими дівчатами — та він про них забув. Він забув би таки зовсім, якби не Михайло, що деколи питаете його про хату. Він тоді добрий муж і батько, він рад би їм післати трохи грошей, тільки ще не має...

Так живуть разом уже три місяці — ці двоє різних людей. Гриць помічає, що він боиться Михайла.. Той придушив його своїми зарослими випнутими вилицями й дерев'яним твердим зором. Та, на щастя, Гриць має Корнила!. Хлопець ѹще молодий, двадцять шість років, але з серцем і характером. Він не скупий, як Михайло, о, ні. Він на те працює, щоб з'їсти обід у француза за п'ять франків, — не дурний собі жалувати, коли заробляє. Гриць єсть разом із ним. Він радо відв'язався б від Михайла, але не має сил признатися йому про це... Так воно

лишається її надалі; тільки щасливої години Гриць має, що той обід... ну, її тоді, коли обидва разом працюють...

По кожнім обіді виникають пляшку пива, і за цю хвилину Гриць пожертвуєвав би цілій день...

Неділя. Одинадцята перед полуднем.

Гриць це лежить під чорним від сажі і бруду рядном і відходить очима за Михайллом, що вже порається. Нагрів води й бєреТЬся до прання. Щотижня в одній і тій самій годині Михайло пере собі сорочку. Він це робить спиритно, хоч має тільки невеличку миску: - ні одна прапля води не впаде на підлогу.

-- Кхм... Кхм... -- відкашлюється Гриць. Йому ніяково, що він іще лежить. Це напевно исує Михайлова порядок.

-- Можете собі поснаги, -- раптом каже Михайло, і Гриць відочіває з полегшенням.

-- Я так собі думаю, про того нового, що прийшов до копальні. Якийсь дивний чоловік... Буде мати аманд¹; тієї ночі приловив його полячок на брікé... Заспав на бальках...

-- О, то добра худобина... Треба пильнуватися... -- Михайло жмакає сорочку в широкій костицтій руці.

-- Однак поляків не записує! Прийшов до Стаха — годину собі балакали... Такий порядок — собача кров... І там так, і тут те саме... Я завсіди боюся за Корнила, коли приходить полячок... Псфедучора крикнув до нього: „Марш, ти сучий сину“, — але свідків не було... Може нічого не буде, га?

-- З таким нема що починати, — каже розважливий Михайло. -- Я своє роблю, йому до мене зась...

-- Невно, що так. — Гриць замовк. Ні, з Михайллом нема про що говорити. Це не Корнило. — Треба вставати, — говорить до себе Гриць. — Може б купити що, але вже пізно...

-- Я куплю, коли пойду...

-- Це правда, тільки гроші йдуть на дурнички... Хіба щось конче потрібне...

Михайло не відповідає, він обраховує в голові свої заощадження. Вчора „зробив“ вісімнадцять віzkів, це був рекорд, сам поріон поплескав його по плечах. Можливо, що дістане вісімку. Він дістав би тоді чотирнадцять франків на декаду. Можна буде відкласти триста п'ятдесят франків — за дев'ять місяців це дасть...

Він перемножує собі в пам'яті триста п'ятдесят на вісімнадцять, та раптом холодна думка заморожує йому серце й перемішує всі рахунки: він пригадує, що його старі штани розлізлися на коліні. Не витримають до кінця. Треба буде вже

¹ Грошова кара, яку відтягають із заробітку.

заздалегідь вишукувати якісі уживані, найлініше в жidів -- у неділю, під час торгу... В них можна купити дуже дешево...

Гриць одягається. Йому нечірно вдягати на себе стару блузу, з гудзиками під саму бороду, він з радістю вже бачив би себе в новому — темновеленому і в капелюсі з павиним пепром. Може щось купити на другу неділю. Цього тижня буде виплата, буде чим розігнатися...

— А листа напишетe? — перервав його думку Михайло.

— Ага... — скаменувся Гриць. — Напишу, аякже... — Це нечірно історія з тим листом, і Гриць рад би про це забути. З дому написала дочка, що мати недужі. Щораз їм гірше, а в хаті нема молока. Треба конче прислати трохи грошей. Корнилові цього листа не прочитав і він не дорікає йому про це. „Воно б уже й час піти на обід, — міркує Гриць, — тенер всеодно не напишу, аж там — пополудні“...

Сорочка добре розвішена, сохне на мотузку. Михайло готується до обіду. Сьогодні він має ковбасу. Він купив унора фунт і поділив на дві рівні частини: має вистачити на два дні.

*

Пополудні Гриць не написав листа, бо в його кватирі зчинився рух: гости прийшли! Він саме вертався з Корнилом з обіду і зустрів на розі вулиці свого односельця, Пилипа Куземчака, що приїхав до нього аж з Дує. Це парубок здоровий, з грубими рисами обличчя. Він приїхав до Франції на два місяці раніше за Гриця і його призначили до Дує. Він уже гостував у Гриця, ще тільки той приїхав до Монтіні. Гриць уявив собі його адресу, як їхав до Франції.

Очевидно, Гриць зрадів, побачивши земляка, хоч земляк не дуже то був балакучий. Попереднього разу він висидів із Грицем п'ять повних годин, бо стільки годин лишалося до поїзду. Спершу балакав Гриць про це й те, потім вичерпався, і так вони мовчали аж до від'їзду, хіба що мовчанку переривав час від часу Гриць короткими реченнями: „Так воно на білому світі“ або: „Ну, і що більше?“ — на що Пилип тільки відкашлювався. Коли пригадав собі це Гриць — бо парубок уже в першій хвилині мовчав, — то таки й не дуже зрадів йому, до того він був якийсь своєк його дружини. Але сталося інакше: вулицею надійшов Нестер — у капелюсі, немов француз, — і побачивши Пилипа, вигукнув: А! Дує! Здавалося, наче б і Пилип роз'яснився, ба — він витягнув якийсь лист і подав Нестерові. Далі йшли вже всі разом. Очевидчаки, Гриць запросив їх усіх до себе, як газда, завів аж під дах, з великим гуком відчинив двері: — Прошу! Прошу вашеці! Ось моя кватира... — Раптом замовк: у хаті за столом сидів Михайло й писав листа додому. Гриць збентежився: — Прошу, прошу... То Михайло,

ми тут разом... — Потім до Михайла: — Не гнівайся, ми тут тільки так на хвилину... Знаєш, земляк...

Михайло підвісився, він сам зняківів, побачивши в своїй хаті Нестера. До нього він відчуває велику пошану відтоді, коли почув у штолині, як Нестер звертався до інженера на „ти“. Він щось промимрив і почав присувати гостям крісла. — Пропоную сідати... Прошу...

Гриць аж сяє. — Ми тут з Михайллом вже три місяці, дуже добре собі живемо, аякже!.. Найліпші приятелі!.. — Але чого ви стоїте? Пилип, сідай!.. Корнил, ти ж свій!... Іване!.. — До Гриця повернулась самовневність, він навіть тепер гордий: нехай Михайло слухає, хай знає, яких він має гостей — він навмисне говорить до Нестера — „Іване“! Ге-ге!.. — він собі звертається так просто до Нестера, того самого Нестера, що має діло з самими французами і словаками... О, Гриць ще щось значить, він не є перший-ліній...

Гості починають сідати, в кімнаті новно руху й гамору. — Отак, як бачите! — розводить Гриць руками. — Не є воно може так, як би повинно бути... В хаті в мене, го-го!..

Але він замовк, бо пригадав собі, що Пилип — його односельць — знає його достатки.

Корнило оглядає кімнату: — Ці стіни ще від народження не бачили вална.

— Так, я про це думав, — каже Гриць, — о, ці стіни ще мені мають бути теє... на глянц! Ще я француза притисну... Якщо я тобі плачу по п'ятдесят франків... — але він знову замовк, бо пригадав собі присутність Михайла.

Нестер оглядає кімнату своїми гарними, розумними очима, потім обертається нараз до Михайла й питає:

— Ти в котрій, товаришу?..

Михайло блиснув очима: — В сімці... Може дістану вісімку, на другу виплату...

— Ага...

Але Нестер не спускає з нього очей, цей Михайло, видно, йому подобався. Він узагалі дивна людина — цей Нестер, має десятку, але так виглядає, наче б йому це було байдуже, йому однаково, чи він розмовляє з інженером, чи з Василем. Куди-небудь він вступить, то там і застригне: може пересидіти пів дня в естамінеті, а трапиться, то й три-чотири години пересидить із словаком у лявабо... Дехто має якісь сирави, але він не має ніяких... Можна б подумати, дивлячися на нього, коли він грає на гармонії, — а грає так прекрасно, що найстарші гірники-французи прицмокують, — могла б тоді така думка зродитися у глядача, що кожна дівчина збожеволіла б з кохання до нього... Та він же за хвилину сідає в кутку й починає розмов-

ляти з копальнняним конюхом, довго розмовляти, що часто й до лямпівні спізнииться...

І ось такого гостя має Гриць у своїй квартирі! А до того ще й Корнило, його сердечний приятель і опікун, розрада його душі — Гриць сяє, він має ким похвалитися перед Михайлом! Щось там Нестер говорить, Гриць притакує цілім своїм обличчям, усміхиєм і вдоволенім. Раントом він звертається до Корнила й каже:

-- Одно слово!..

Тягне Корнила до сіней і нахиляється до його вуха.

— Корнильцю, дуже тебе прошу... така нині в мене оказія, а я без грошей... Одну десятку, Корнильцю... Як тільки буде винилата, я зараз.

Корнило слухає до кінця, потім мовчки витягає пашпорт і добуває з нього п'ятдесят франків. -- Беріть більше, може вам треба буде...

-- Корнильцю, Бог би тебе любив... Бачу, що ти мій добрий приятель... — Він пинає Корнила в сінях і збігає сходами вниз, до крамниці. На сходах зударюється з товстотою Матильдою, вона затримується і сміється до Гриця. Він підморгує до неї й говорить їй комплімент:

... Франсе бон!..

Матильда аж заходиться від сміху, Гриць так само -- це в них постійно такі залишнія на сходах. Але сьогодні Гриць не затримується довше — біжить по вино. — Літр вен! — Гукає вже від порога. Потім поправляється: — До літр вен! — показує на пальцях: два.

Француз розуміє, о, він знає добре свого Гриця. Він кладе на стіл дві плянки, та Гриць бере ще одну — горілки. Потім бере хліб і сир. Однаке, сир відкладає, що сир не є „бон“ --- і бере дві великі коробки сардинок. Кладе на стіл з великопанським жестом п'ятдесят франків.

Француз рахує: двадцять чотири франки є два су. Грицеві нічого. Гроші має. Може це вдруге стільки набрати. Він зовсім забув, що це позичені гроші. Він не бачить різниці між позиченими і власними. Гриць --- не Михайло. Бере крам і йде нагору.

Там відбувається жвава розмова. Тільки Пилип сидить мовчки, грубі риси його обличчя зраджують, що він досі тільки орав і слухав, що інші говорили. Це -- ратаї. В громаді тажий голосу не забирає. Він сидить просто, скрестивши руки на колінах, його кремезний карк, обвінчаний у французький строкатій шаль, важко присів на кадовбі. Блюза на ньому ще стара, домашня.

Корнило оживився, в його очах падахкотить гнів. — ...я вже не згадую про те... -- але хоч би така простира: —

як ти, сучий сину, маєш „нацтво“ і здираєш податки від людей — то ти, худобино, маєш також і якісі обов'язки... Ні?

Нестер потакує: — Авжеж...

— Ну, ось... Родився хлоп, здоровий, не має виживлення... Не має чого в губу вкласти... На жебри не піде, бо таким не дають, та й соромитися... Аж прикро дивитися, — такий хлоп, такий здоровун — Пан Біг про нього подбав, — а „нацтво“ — шляк би його втрафив — „нацтво“ то нічого не обходить! Не маєш хліба, то здихай... У-ух! — собача твоя мама...

Корнило плює з досади, цілою губою... - - Або беріть іще таку справу на розум...

Гриць, що ввійшов з пляшками, перебиває. -- Корниле, ти не забудь свого, але наперед...

— Чекайте, Грицю, — гrimнув Корнило — тепер не буду пити, нехай скінчу. -- Отже, таке: я те все добре зважив у своїй макітрі. Беруть край. Добре. Це край чужий, випрошуують і мають. Але там живуть люди. Тиснеться та жеброта на клаптиках, а ті сучі сини спроваджують мазурів... Ну?

Нестер притакує. — Очевидно, авжеж!. Ale я вертаюся знову до свого: глинь, яка то комбінація? Така комбінація, що робітник заробить франка, а з цієї праці за франка капіталістові приходить сто франків!.. Добре це викомбінували?..

Він чекає ствердження від Корнила. Але Корнило не слухає його, він говорить до себе: — Мені ще, дай Боже, дай мені ще, Боже, раз... — Потім звертається до Нестера: — як кажеш, за франка — сто?

Нестер продовжує: -- Так! Хочеш, чоловіче, заробити? Прошу, заробляй замість франка — два, а я буду мати двісті...

Гриць нараз розреготався: — Михайлло щодня приробляє їм досить соток... Ха-ха-ха!..

Михайлло слухає і також підсміхається. Але він має свою думку. Якщо такий світ, та на це нема ради. Він не змінить світу. Гриць тепер уже впору перебиває, він кладе на стіл склянки, гості роблять місце. Задоволено позирнув на пляшки навіть мовчазний Пилип Куземчак.

Починається пиятика.

Година минає за годиною, гості п'ють. Тут завжди п'ють. П'ють при всякій нагоді. У Франції є багато франків і багато трунків.

Десята година вечора — гості ще п'ють. Нестер нині застряг тут -- отже, п'є разом зі всіма. Всі розгарячіли, обличчя їм ібочервоніли. Товариство збільшилося, бо за столом сидить чорнявий гуцулик. Він купив собі нині чорний сурдut та чорну

сорочку, виглядає тепер, мов коміньяр. Ввечері зайшов собі до Гриця й натрапив на пиятику.

Всі пожвавлено розмовляють, Гриць найбільше. — А я тобі то тверджу, — гукає до Михайла, — і ще раз повторю, бо я такий, що кажу голосно, що думаю, не закриваю: як хлоп баби не б'є, то в бабі утроба гніє. Бабу тримай гостро, бо винскочить на голову, як моя з доньками, що, чоловіче, мусиш утікати на край світу. Тож я тобі кажу, Михайле, і тобі, Корниле, бесідую, бо тя люблю, як брата рідного — він нахилився до Корнила і смокнув його два рази в щоку. — Так, я то повторю ще раз, най всі знають, бо Корнило то є мій рідний брат, кров від кости, як го виджу, то ми душа приходить... Пий, Корниле, най ся при неділі забавимо!..

Він налив обидві склянки. Ніхто не звертає на нього уваги, бо слухають оповідания гуцулика Василя. — ...Пішов я до комори... Сплю, горівку має принести опівночі... Чису ще буде, як тілько Юра прийде з човном... Ледвим уснув, приходить молодиця, будит... Баба розіспаласи, аж чути... Нахилилася до мене — пашит ціла. Мой, тілько сегни руками!..

— Ги-ги-ги, — регоче Гриць.

— Я не ймав, — продовжує гуцулик. — Мой, як си спімну, який я був гречний, як був би ми хто підсунув дві, не торкнув бим, так'їм банував за Марічков... — Він хильнув вина. — Все ми вона маяла в очах, мала червоні коралі при горсеті, цілі груди коралів, як циганка... Памнитаю, як то було на Великден, прийшла під церкви, дзвони дзвоне, нарід шумит — а я сижу під дзвіницев і чыкаю... Ані слова, най вона перша. Вітримаю. Чорні косинки її си розгойдали, як си то спімну, то ми серце лопкає...

Василь поклав голову на стіл і захлипав. Гриць, як добрий батько, почав гладити його по голові:

— Цить, Василю, вона тебе причарувала... Дала тобі напитися свого молока!..

Корнило вибухнув репотом. — Ви, Грицю, знаєте всяку медицину!.. Такої я ще не чув...

Але Гриць був зайнятий Василем. — Цить, Васильку, ти напийся, воно тобі зараз відійде... — Він налив йому склянку і подав до уст. Василь напився, Гриць почав обтирати йому лицо своєю брудною хустиною. — Такий м'я туск дусит, — промовив Василь розжалобленим голосом, — що світ ми не милюй... Ек тілько зберу поза. білет сто зліт, сідаю на колею і іду... Дурний, пропив'їм вчера з ляхом...

Корнило скочив на рівні ноги. — З котрим ляхом?!

— З нічної шихти...

Корнило був уже біля Василя.

— Марш звідсіль!.. — Він ухопив Василя за обшивку. —
Марш, кажу тобі, бо я лютий, то себе не нам'ятаю!..

Зчинилася метушня. — Товариші, — вмішався Іван Нестер,
— тут треба розсудити...

— Як не ідеш, то не знаю, що буде! — кричав Корнило..
— Товариші!..

— Корниле! Василю! — гукав Гриць. — Чекайте, нехай
скінчить!

— Нехай м'я не амандує!.. Мой, я в однім тижні мав три
рази аманд...

Корнило важко сів. Він налив собі повну склянку вина й ви-
лив одним душком. Пішла пожвавлена розмова. Всі забалакали
разом! Іван Нестер про капіталістів і лінію, про одну генераль-
ну лінію капіталістів і пролетарів, визискуваних і визискувачів,
та про буржуазію. Він говорив: „товариші, ми...“ — але ніхто-
його не слухав, бо всім шуміло в голові і кожний рад був ска-
зати другому свою власну мудру думку. Найліпше балакав
Гриць, як він мусів від своєї жінки тікати світ-за-очі, бо не
давала йому спокою... Тепер він тут гірко бідує, йому так
сумно за жінкою, за дітьми... Він затягнув п'яним голосом:

Сумно мені, сумно, як вечір, так рано —

Сумно мені, сумно, як вечір, так рано — ге-е-ей!..

Як вечір, так рано...

Тепер підтягнули інші.

На моїм серден'ку веселости мало.

На моїм серден'ку веселости мало — ге-е-ей!..

Веселости мало...

Гриць гірко пітакав, а Корнило тягнув на ввесь голос:

Веселости моя, де ти ся поділа,

Веселости моя, де ти ся поділа — ге-е-е-е-ей!

Де ти ся поді-і-і-ла...

Далі вже не знає ніхто. Коли гості замовили, Пилип від-
кашлянув і виголосив свою першу промову:

— В нас у Дує заснували тепер українське товариство, ми
сходимося щонеділі й співаємо пісні...

Ця промова зробила велике враження на всіх не так своїм
змістом, як тим, що це були перші слова мовчазного Пилипа.
Кожний вставив своє зауваження. Гриць перший:

— Це добра річ! Коли я був у своїм селі, то також засну-
вав... — але він зразу ж затих, бо згадав, що Пилип знає все,
гаразд. Тимчасом заговорив Іван Нестер:

— Це хто?.. Снечак?..

— Так...

— Ет, — махнув він легковажно рукою, а Корнило заува-
жив, звертаючись до Пилипа:

— Ти чим тягнеш, басом?

Гості вибухли речотом, засміявся навіть мовчазний Пилип.
Але він раптом підвісся і сказав своє друге слово цього вечора:
— Ну, мені вже пора.

Гриць скочив: — Шо-о?.. Тут я наказую!.. Сідай, Пилип!
— Він узяв пляшку. — Шо-о — нема вже? Зараз буде!..

Ухонив пляшку й вибіг. Одначе Пилип устав і почав шукати свого кашкета. На кашкеті сидів Корнило й тому важко було його знайти. Тимчасом вернувся Гриць і поставив на стіл пляшку. — Пилип, ані слова! Не пушу, як ми Бог милий...

Пилип сів. Почали пини наново.

Світає.

Корнило й Іван Нестер сидять у сутінку п'ятисвічкової електричної лампочки й допивають решту вина.

Гриць лежить горілиць, роззвивши широко рота і хропе. Поруч його примітився чорнявий гуцулик. Він блідий, як труп. З вечора він ослаб і його поклали до ліжка. На другім ліжку, притуливши до себе, як два брати, сплять Михайліо і Пилип. Стіл мокрій від вина й фарілки, на ньому купа пляшок і перожніх бляшаних коробок.

Корнило пожовк. Щого очіні прищуривались, під ними глибокі борозни. В мізку ледве-ледве блимає промінчик свідомості. Іван Нестер міцніший за Корнила, він розмовляє без упину. Щого голос дзюрчить, немов струмок між камінчиками... Отож бачиш, товаришу, це є буржуазія... Або бери таку купальню в буржуазному домі... Ти це, мабуть, там не був, але я вже мав нагоду бачити... Стіни білі, з гладкого каменю — мармуру, свіжо нагріта вода плюскається до мармурових стін, а згори, як хочеш, падає теплий дощ... Ти слухаєш, товаришу?

Корнило лупає очієм. — Слухаю...

— Отож. Це купальня. Розкіш — не купальня. Там маєш, товаришу, вигоди, які сам хочеш. Хочеш теплої води — маєш теплу. Хочеш холоднішої — маєш холоднішу. Хочеш зробити вітер — такий нахучий вітер з парфумами — маєш вітер з парфумами. Отож бачиш, товаришу... Я таку купальню знаю в Дує. така купальння — це приємність, хоч і дорога річ, але капіталісти й жиди мають гроші, й коли ти йдеш на нічну шихту — ти слухаєш, товаришу?

— Еге ж...

— Отож, ти йдеш на нічну шихту, а твоя жінка на нічну розністу — принистимо, що твоя жінка — повія... А ти — добре це розміркуй, товаришу, не пішов на шихту, тільки немітно вернувся і застав їх обое в купальні... Нестер важко віддихав. — Обое, бо він... за гроші... але це... але це... — він

шукав слів — це тільки так для прикладу, бо ти не маєш жінки... Ти слухаєш, товарину?

Але Корнило вже не слухав, він схилив голову на груди і дрімав. Іван Нестер замовк. Він витягнув тепер листа, що йому дав Пилип перед вечором і прочитав його. Прочитавши, всунув лист у кишеню, підвісив йї згасив світло. Кімната в одній хвилині змінилася на пристановище для бездомних бурлаків. Потім знайшов свій капелюх і вийшов. Від скрипу дверей збудився Корнило, вклався виoperек ліжка і придусив Грицеві ноги. За вікнами снувався сірий день.

Іван Нестер вийшов і не вернувся. Потім збудився Пилип, мовчки обгорнув шию шаликом і теж пішов. Після нього прокнувся Михайлло й пішов купити щось їсти. За цей час гуцулик винув решту горілки і зник. Корнило спав, як мертвий.

Михайлло повернувся, від того збудився Гриць і боязко зиркнув в його бік. Вже пізня година — сьогодні вони всі мають пополуднівку. Гриць прищурився — вдавав, що спить. Мав надію, що Михайлло піде сам, а вони лишаться тут вдвох, він і Корнило. Це буде для нього велике щастя.

Але Михайлло потермосив Гриця за плече.

— Грицю, вставайте!..

Гриць скопився, буцім він тяжко спав. — Так, так... Він висунувся з-поза Корнила. — Я може вчора, Михайлло, бесідував що не до речі — то не слухай... Я пішлю гроши до хати, як лиши дістану... Напевно.

— Збирайтесь, Грицю, бо вже час...

— Я скоро... Я вже... — Гриць позирнув на сонного Корнила. Його щастя відлітало без вороття. Він мусить іти до кopalні, на самий спід, у сиру землю, а Корнило зістаеться тут сам, у темній кімнаті...

V.

Цього тижня усі мають пополуднівку, також — Петро і Степан. Степан кілька днів живе в колонії, — так звуться недавно збудовані робітничі будиночки за містом, — де має маленьку кімнатку в мансарді з вікнами на залізничний шлях. Це Петро йому вишукав.

Як далеко до того важкого дня, коли він мусів пізно вночі збиратися на нічну шихту! Тепер це майже весело: вони всі разом, між ними Петро, сильний і захисник усіх слабших. З ним добре й безпечно.

Біля них пройшла лівчина з лямпівні: товста і має грубі ноги. Петро жартує:

— Грицю! Бачу, що зиркаєте, ей!

Гриць сміється, він щасливий, що може розсмішити товариство. Корнило додає: — Гриць любить таких...

Гриць голосно рігоче: *Xi-xi-xi!*.. Степан теж веселій. Він каже:

— Раз я бачив таку товсту в парку... Це було ввечері, я йшов... — він рантом замовкає й заклонотано дивиться на одного то на другого. Потім докінчує: — Це, властиво, інша справа, але як бачу таку товсту...

Корнила це зацікавило: — Ну, ну?.. Ти йшов і що?.. — Петро теж обернувся до нього. — Розповідʒте, Степане... Розповідайте, Гриць аж рота розкрив, так чекає...

Степан паленіє, як молода лівчина. — Та тут нічого надзвичайного. Це було пізнього вечора, я переходив парком і під деревом бачив таку піньку товсту жінку...

Гриць бовтнув: — Під деревом?

— Так... — Степан жалкує, що почав таку історію. Треба кінчити одним помахом. — Я присвітив лямпкою і побачив, як вона сиділа в якогось чоловіка на колінах... — Степан заклонотано оглянувся й замовк.

У Гриця розпалюється кров. — О, така, як сяде на коліна, пся мати... — але він уже не тямить, що має говорити, йому приходить на думку Матильда... Петро сміється широко, з усього серця. — Степане, не підпалуйте Гриця, адіть, як форкає!..

Багато потіхи з Гриця, вреішті товариство заспокоюється, Петро питает Корнила:

— Я вже кілька днів не бачу Василя. Що з ним?

— Чортів син хорій... Вчора був у нього лікар з десятки. Петро занепокоївся. — Ов!.. А то що?

— Перепився гуцул...

— Гм...

Ідуть усі разом до лямпівні. Вже з понеділка подає Степанові лямпу бліда дівчина з ясними блакитними очима. Степан подає їй свій жетон:

— Тресан!

— Тресан? — Дівчина дивиться на нього невинно, мов ангел. Потім іде по лямпу, невеличка, в білім плаці, її волосся хвилюється на плечах ясними кучерями. Приносить лямпу і подає.

Степан дякує: — Мерси.

Ніхто тут не дякує, лише Степан. Дівчина приязно кидає на нього ясним поглядом, від якого Степанові тепло в серці. Він україн щасливий, він зі зворушенням кладе Петрові руку на плече. Петро сердечно дивиться на нього:

— Бачу, що звикаєте...

— Так... Тут гарно...

Петро вітається зі знайомими французами. Всі його тут знають, усі поважають. Степанові впадає думка, що Гриць — единий тут — говорити йому „ви“. Всі інші „ти“. Тобто, Гриць і Корнило. Грицеві говорять усі „ви“; це з уваги на його літній вік, а Гриць усім — крім Петра — „ти“. Така тут мішаниця „ти“ і „ви“. Степан звернув увагу на гарного, стрункого робітника в шапці, що стоїть недалеко від них із поріоном, і сміється разом із ним. Поріон рягочеться, аж слози йому набігають до очей, потім стискають долоні і розходяться: поріон іде до канцелярії, а робітник підходить до нашого гурту: — А-а, Нестер! — гукає Петро і простягає йому руку. Нестер здоровиться зі всіма — Гриць бачить тепер усю перевагу Нестера в копальні, він не сміє тепер сказати йому так просто „Іване“. Нестер, хоч не ходить у шкіряному шоломі, так як Петро, то все ж має вигляд копальняного аристократа. Так само, як Петро. Вони в десятці, тільки, що Петро кремезний і дужий, ходить до копальні у шкіряному шоломі, що тісно прилягає до його голови, — а Нестер ні. Нестер нижчий і стрункіший. На шиї має червоний шаль.

Між Петром і Нестерем зав'язується коротка, фразова розмова:

— Алле дуз¹ — питає Петро.

— Так. Суасант діс².

— Скільки?

¹ Дванадцята алея? ² Сімдесят.

— Г'ять.
— Марто, чи Дібалль?
— Марто.
— Ну, то гаразд.

Всі входять на плятформу біля спускової машини. Хвилину чекають ... Нестер тимчасом придвигається до Степана. — Як вам подобається, товариш?

Степан відкашельнув. — Нічого, звикаю... Пополудні, можна б сказати, легше і приємніше. Нема цього душевного тягару, що є перед нічною шихтою...

Нестер деякий час не спускає із Степана очей, така вже його звичка. Пассé! — Тимчасом кличе стійковий і всі входять до спускової машини. Степан затуляє вуха руками. Петро й Іван Нестер цього не роблять, вони старі гірники, копальнища аристократія. Спускова машина стрімголов падає вниз.

Виходять. — Степане, ходіть зі мною! — говорить Петро. — Ми нині разом. Корниле, опікуйтесь Грицем!... — Він усміхається до всіх, у своїм гірничім шоломі виростає до ролі провідника підземного царства. Степан прямує за ним, він почуває себе безнечно за цими широкими, кремезними плечима.

*

Скільки вже тут годин перебував Степан? Цього не тягнить. Він одностайним рухом наповняє візок за візком і відставляє на рейки. Ген, у глибині, в темнім льоху торохкотить мартопік¹. Там, у сутінку гірничої лямпочки, сидить Петро і „робить“ вугілля.

Біля Степана з'являється лямпа. Це поріон.

— Пієр! — кричить поріон. Мартонік утих. — До спадової машини!!!

Лямпа хутко віддалюється й гине на закруті. Одним скоком Петро вже біля Степана й придушеним, але зрівноваженим голосом швидко говорить:

— Беріть речі!

У Степана серце б'є молотом. Смерть! Він читав про це нераз у газетах. В голові йому шумить, руки тремтять. Він хоче про щось спитати, але не може видобути голосу. Одну секунду Петро наслухує. В близькому хіднику видно, як утікають лямпи. На Степана це робить страшне враження: зуб не попадає на зуб.

— Ходім швидко.

Степан біжить. Вся свідомість нараз іщезла. Сліпий біг тепер володіє людиною, для якої існує один наказ: втікати!

¹ Проходьте. ² Приклад, будовою подібний до ручного скоростріла, що ним добувають вугілля. В руках пускають його механічно.

Він спотикається, в очах мигають чорні плямки. Смерть у копальні!

Смерть! Тут у копальні... І то за хвилину, за дві стріні його те найстрашніше!.. Сильний удар у голову — він відчуває тепер на мить, як іщось далеке, що до нього не відноситься. Ген, попереду — на перехресті двох хідників якась луна. — Смерть!

— Газ?.. Газ запалився?..

Петро відповідає:

— Ні, це лампи.

Прибігають. Здалека бачить Степан з десяток робітників з лампами. Між ними поріон. Всі стають мовчкі, наслухують.

Степан віддихає, душа вертається до нього. Петро підходить до поріона. — Що сталося?

Поріон пояснює. В однім крилі ішось трінить. Мабуть обсувається скеля. Нічого надзвичайного.

Ет, це бувало нераз. Обережність не шкодить, — очевидно, ніякої небезпеки нема. Робітники балакають тепер усі нараз. Петро підходить до Степана:

— Ви злякалися?

— Трохи... — Він хоче усміхнутися, але це йому не вдається.

— Ну, це нічого. За мене таке траплялося вже кілька разів... Ось слухайте, як там угорі гуде... Чуєте?

Вгорі, десь збоку, справді гуде. Час від часу, доходить аж сюди луна, наче від пострілу. Це тріскають стемплі. Згори падає дрібний дощ камінців. Слухають так якусь хвилину, потім усе втихає.

— Са фіні¹! — поріон засміявся. Він глянув на годинника: — Восьма година! Можемо собі тепер побалакати!.. — Він це сказав по-французькому, але Степан на диво все розуміє! Розуміє до останнього слова, мов родовитий француз, — душа вертається до нього, наче приплив моря, він смеється — смеється на ввесь голос: — Петре, але тут нівроку... Немов на фронті!..

Петро показує. — О, так, це правда!.. В копальні, немов на фронті.

Життя наповнене кожну його клітину. — Знаєте, Петре, я писав колись поезії... Такі вірші, розумієте?

— Розумію. А що?

— Ну, ось... — Він відчуває в собі гарячу хвилю життя, хоче це Петрові пояснити. — Це, наприклад, так: степ. Ген, як далеко кинути оком — степ. Серед степу шлях, широкий шлях,

¹ Скінчене!

що на ньому кушини бур'янів і де-не-де самотній журавель біля криниці... І ось ви ідете тим степом, з неба — зі синього неба спливає па степ сонячна злива, а здалека чути шум — чути шум, щораз виразніше, глухий, широкий, бездонний, пронизливий... Ви знаєте, що це: це Дніпро...

Він замовкі глянув на Петра. — Це власне... гм... це власне поезія, ці враження — це поезія... Розумієте? — Він силкується пояснити це ще краще. — Ви чуєте шум Дніпровий і думаете: що це шумить? І потім усвідомлюєте собі: Це Дніпро! Розумієте?

Ні, Петро з цього не розуміє ні слова. Але він з пошани до Степанової вченості потакує головою й питає: — То ви таке писали, Степан?

— Так і децо інше... Нерви його розігралися, він пригадує собі нараз електричні дроти, що приносили шум із далеких країн, і яскраву спідничку, що її мала смаглява дівчина з циганської будинку... Ця дівчина розплілася, розвіялась, як спогад, нема її... Він раптом питає:

— Вже праці не буде?

— Ні, зараз ідемо до спускової машини.

— Ну, то гарazard.

Робітники пожавлено розмовляють. Низький худорлявий італієць щось дотепнє розповідає, бо всі регочуть. Але Петро не відступає від Степана, він говорить до нього:

— Вступіть колись до нас, Степане... Ви знайомий...

Степан глянув на нього. — Олена ще в вас?

Петро оглянувся і сказав тихо. — Так... Це тільки ви знаєте і... Корнило. Я йому сказав, він певний хлопець. — На мить замовкі. — Бо, знаєте, — заговорив знов, — я не такий... Я ту справу хочу яклід полагодити... По-людському... Я вже над тим думав...

Знову віддає лампу. — Тресан!

— Тресан?

Бліда дівчина з невинними блакитними очима відбирає лампу й віходить. Ясні кучері розсипалися її по плечах. Степан після кількох вражень сьогоднішнього дня розбирав би ці кучері в долоні, впав би перед дівчиною на коліна і сказав: — Коханця... — Нічого більше не сказав би їй, тільки це одне слово: — Кохана...

Дівчина приносить жетон. — Mescie!..

— Мерсі.

Він ловить промінчики її блакитних очей, мов найдорожчий скарб, його серце щемить від здушуваного кохання, — і він хотів би сказати їй ще хоч одно-два слова. Але якийсь чорний робітник, з грубими, різкими рисами обличчя пропихає крізь віконце лампу і кричить:

— Катровадуз¹!

Невинний погляд блакитних очей спочиває тепер на різких рисах „катровадуз-а“ і Степан відходить. До завтра! Завтра опівдні буде знову одна щаслива хвилинка біля віконця... Він буде відбирати лямпу і скаже їй: — Мерсі...

Степан заходить до умивальні, біля шафки стоять Корнило та Петро й речочуть — речочуть на весь голос, з цілого серця. Корнило лягає зі сміху: Степан підходить до них. — З чого так сміється?

Корнило не може вгамуватись.

— З цієї товстої — ха-ха-ха — на колінах... ха-ха-ха... — Ні, не витримаю... Рятуйте мене!..

Петро розхвилювався. — Тієї під деревом... ха-ха-ха!..

Корнило тримається за черево. — Ой, Боже!.. Бо Гриць... Ні, не можу!.. Ха! Ха! Ха!.. — Він упав на землю і качається. — Бо Гриць сказав мені, що вона йому цілу шинхту з голови не сходила... Ой-йой-йой!

З-за бляшаної перегороди чути сміх: --- ги-ги-ги... Це сміється Гриць, тішиться, що так розсмішив Корнила. Горою, вминалні клубиться гаряча пара, в кутку два словаки снівають на два голоси словацьку пісню. Вони доспівали до кінця, та ось чути гармонію — це вже грає Нестер... Нестер грає!.. В лявабо втишується, Нестер майстер на цім інструменті.

За півгодини життя в лявабо поволі завмирає, робітники, покурюючи напіrosки й люльки, виходять в чорну ніч. Петро, Корнило, Гриць і Степан ідуть разом. Петро згадує сьогоднішній випадок у коняльї; розмова йде діловита, поважна.

— В червні було гірше, тоді потріскали всі стемплі...

— Мабуть велика сила — така скеля! — міркує Гриць.

— Ба...

Потім розходяться відразу в три боки. Гриць іде на свою квартиру — там уже Михайліо обертається на другий бік: він має ранню шинхту. Вчора поріон з пополуднівки завернув його на ранній: Михайліо думає, що це значить вісімка... Корнило й Степан ідуть разом до колонії — вони живуть від неї недалеко. Петро іде у свій бік.

Він тепер прискорює крок. Майже біжить, його черстве затверділо серце на спогад маленької дівчинки тремтить від чекання...

Вона вже тиждень у нього — приїхала в суботу, а сьогодні п'ятниця... Для Петра відчинився рай, він ніколи не думав, що жінка може дати чоловікові стільки шастя й вигоди... Ось він приходить, на нього чекає дівчина. На кухні тепла вечеря... Дівчина ще маленька, її груди тверді й ядерні... — Петро я'я-

¹ Quatre-vingt-douze. (92).

ний від цієї думки, кількома могутніми кроками він уже на своїй вулиці. Ще дві хвилини -- і це станеться... Він навшпиньках підходить сходами до своїх дверей і стукає умовленим знаком: раз довго, два рази коротко...

Під самими дверима чути шептіт: -- То ти, Петре?

-- Я, я, Оленко...

-- Зараз.

В замку обертається ключ.

*

Могутня линва кілометрової довжини виносить спускову машину, немов легеньку іграшку. Сьогодні не йдуть вони до лявабо: віддають лямни і юрбою сунуть під будинок дирекції. Там, у дверях, стоїть шеф-поріон і викликає:

-- Порзінска Жан!

-- Ici!¹

Шеф-поріон подає цидулку.

-- Сенка Поль!

-- Ici!

-- Звістан Пієр! -- Це Петро.

-- Ici. -- Петро відбирає цидулку й відходить до лявабо.

Михайло стоїть і цокотить зубами. Його слух натягнений, як електричний дріт. Ще хвилинка, і впаде його ім'я.

-- Барішка Мішель!

-- Ici!! -- гукав Михайлло, його голос пронизливий, він прохахається, мов лунатик, між юрбою людей і відбирає дорогоцінний папір. Потім відходить набік і затримується під електричним ліхтарем. Оглядається довкруги — біля нього нема нікого. Він дивиться тепер на цифру: 435!..

Радісна хвиля підкочується Михайлової до серця й заливає мізок. Він складає папір рівно у чвертку й ховає у спідню кишеню блузи. Притискає її рукою і так входить до вмивальні.

Сьогодні на устах усіх одна тема. Кожний оглядає свою цидулку, всюди гамір, тут і там прокльони. Корнило клене найгірше:

-- Сучий син, він іще попаде в мої руки!..

-- Скільки, Корниле?

Корнило лютий. — Сорок п'ять франків аманд! — Він по прожує кулаком. — Тобі тих сорок п'ять франків боком вилізе...

Недбало всуває папір у кишеньку. Гриць питает:

-- Скільки, Корниле?

-- Навіть не знаю... — Він витягає ще раз папір. — Двісті тридцять два... Я кілька днів пропустив...

До лявабо входять щораз нові робітники з цидулками

¹ Тут!

в руках. Мало хто роздягається, курять і балакають. Петро має 512 франків. Це старий гірник, у десятці. До лявабо входить Степан — він у своїм зеленім шалику з червоними цятками виглядає, як дівчина. В руках тримає цибулку.

— Скільки, Степане?

— Сто сімдесят три. Раз аманд — п'ять франків.

Присідає до Петра, який частує його папіроскою. Сто сімдесят три... гм... Коли виїжджав з Ліль, мав шістдесят сім франків і два су. Потім лишилося тільки десять. Тепер линула хвиля франків.

— Можу вже їхати далі... — каже до Петра.

— Пождіть ще. Відробіть ще декаду -- буде з чим виїхати...

— Це правда... Коли віддам, то мало що лишиться.

— Щодо тих кількох франків — з тим не рахуйтеся...

— Але взагалі...

Він ще тепер не поїде. А втім, чого він поїде до Паризу? Життя його пустило корінці тут, у Монтіні...

Біля входу зчинився крик.

Петро підняв голову. — Що там?

Дивиться хвилину, раптом в його очах блиминув огнік: він побачив Корнила, що, грізно вимахуючи кулаком, кидався до полячка з пічної шихти і бризкав у нього піною злости. Щось він там кричав — полячок тільки іронічно посміхався, нахилившись до нього цілим своїм білим налитим обличчям. Довкола них стовпилася юрба людей.

Петро підступив близче, втиснувся в юрбу.

— Ти скотино, — ревів Корнило, — ти ск... сину!.. Я також до інженера піду!..

Полячок щось там відповів.

Корнило скипів: — Я маю в с... твій консулят, ти худобино, ти..., ти... — Він задихався, не знаходив слів. Полячок виїхав за Корнила, почував свою перевагу. — Одстомпсен, русінє съмердзонци...

В цій хвилині сталося щось, чого полячок не передбачував. З юрби висунувся кремезний робітник у шкіряному шоломі і з цілої сили вдарив полячка в обличчя. Полячок захітався, з його носа бухнула кров.

— Ходім, Корниле.

Взяв Корнила за руку й відійшов. Старший пікер Марто, заступник поріона, поплескав його по плечі:

— Бо! Бо, камарад!

¹ Гарно! Гарно, товариш!

VI.

На сходах продунали Петрові кроки й затихли. Оленка замкнула двері й легко, мов лисичка, підбігла до вікна. Її Петро, в шкіряному берсті й робітничій блузі, пішов слабо освітленою вулицею. Іце ніч, година четверта. Петро має тепер ранішню шинхту.

Оленка згасила світло і всупулась під теплу ковдру. Йі добре біля Петра. Вона не сподівалась, що може бути аж так добре. Вчора була неділя й іншої доці. Вони сиділи в хаті цілий вечір. Нараз Оленка спалахнула ціла вогнем: Петро вчора згасив світло й розілів її косу...

Вона присувається до того місця, де на подушці лежала Петрова голова... така велика голова з коротким волоссям... Розкішне тримтіння проїмає її тіло. Вона цілує те місце, потім пестливо гладить рукою подушку й промовляє: — Петрушю, Петрушю... — Він такий дужий, має коштаті руки, чорні й тверді від мозолів... Він сказав, що купити їй гарну одежду й золотий перстень. Він має багато грошей — ого!.. При нім можна жити ціле життя й іще буде мало...

Потім приходить їй на думку мама, що так голосно пла-кала, як вона від'їздила... Аж за ворота виходила й заводила: від цього спомину Оленці ще й тепер підходять слози до очей. Мамі вона купити велику вовняну хустку з френձлями. В посилку зашиє якісь грубі гропні, найліпше золоті або срібні. Це буде для мами й для Дмитруя за те, що давав їй горіхи... Приходить післанець: — Тут до вас пакунок з пошти!.. — Мама відбирає й не знає, що казати... Потім розв'язує шнурки, розгортає папір — а там хустка, велика, вовняна, на два метри, така, як має Панаюочку...

Панаюочка!.. Оленчині думки раптом перебігли в інший бік. Вона пригадала собі Панаюоччине поле під лісом, там, де вона пасла корову... Вліті, в жнива, вивела Панаюочку з десятеро робітників на це поле, — що це за газдиня була горда!.. Оленка пригадує собі той ліс і те поле і її душа біжить туди — у той сосновий лісок, що по краях поріс тернами... Там, на узліссі вона часто збирала ягоди і глід... Від того місця йде широка межа до річки, на цій межі вона пасла корови й співала... Оленка нараз склипнула... Сльози впали на подушку

і вона схаменулася... Тут спить Петро, її великий, дужий Петро — мама не знає, що вона вже має Петра Свистуна, він такий добрий, на руках її носить... Як це сталося, що вона має Петра? Першого дня їй те все так замакітровалось, що вона мало що й тямить... Але тепер уже звикла, так буде ціле життя й кінець...

Оленці тепло, очі її заплющаються. Ще раз подумала собі про хустку, потім виринула перед нею дорога, що йде до Вигнаніч... Дорога вигинається через горбок, з нього саме з'їжджає віз зі спонами... Непомітно свідомість розиливається, Оленка спить, кося розкинулася на подушці...

В цій самій хвилині Петро, чорний від пилу, сидить у глибокім льоху й торохотить мартоніком...

*

Схоплюється — вже ясний день, годинник показує восьму. Вона швидко встає і стелить ліжко. Сьогодні вона має багато праці, треба Петрові приготувати обід і залатати синю блузу. Гроші є в шухляді — о, грошей Петро їй не жалує... може брати, скільки захоче...

В хаті чистенько, вже може йти до крамниці. Бракує їй відваги до одного: відімкнути двері... Ану ж за дверима хтось стоїть, що тільки чатує на цю мить?.. Вона обережно, навшпиньках, підходить до дверей і наслухує... Тихо... Вулицею ходять люди, але за дверима тихо, тихесенько... Вона обертає ключ, в її душі щось обривається, серце б'ється — вже! Відчинила двері — нікого. Хутко замикає за собою двері і виходить. Знає одну крамницю — кілька кроків звідсіль на протилежнім боці вулиці — й далі ніколи не йде. З Петром пішла б далеко, на край світа, а сама ні. В цій крамниці є все, навіть м'ясо. Вона покаже французові, чого хоче, й вистачить. Француз знає, що має дати.

Забирає м'ясо, картоплю й одну пачку макарону та й відходить. Швидко переходить вулицю, зараз у другій кам'янці її брама — і вибігає сходами нагору. Ключ має за пазухою, витягає його й відмикає двері. Потім вбігає до кімнати, замикається знову й віддихає на повні груди.

Бідна Оленка...

Вона така смішиенька: замість готуватися до обіду, вона оглядає свій кошик. Перегортає свої скромні статки, потім прімірює вже всоте шалик, що їй подарував Петро. В маленькому дзеркалі не може бачити нараз цілого личка, — як бачить носик, то шалик сковаться. Налюбувавшись, складає шалик до кошика, закриває його й дивиться на годинник.

Вже десята — матінко мила! Хутенько наливає води до мідниці й починає обирати картоплю. Вона тепер поспішає,

все робить гарячково. Чому вона так багато часу змарнувала? Наобирала картоплі, тепер відливає воду і в тій самій мідниці місє м'ясо. Незручно їй те все йде — дома мама варила обід, та їй м'яса там ніколи не було... Тепер обід наставила й запалює під кухнею.

Вона не відходить від печі, ввесь час дивиться на годиницю. Бойтесь, що все на час не звариться, а тут, як на біду, навіть не починає кипіти... Юшка вариться, туди слід би кинути тепер макарону... Не знає, чи це вже пора, чи ще почекати? Як це Петро робив? Петро її любить, але коли вона зле зробить, то готовий її покинути... В ній нараз холоне на душі, їй вона знеможено опирається на столі.

Ай, ці думки! Оленка не може собі дати ради з думками... Петро її, вона вже тепер не мамина, вона Петрова... На кухні засичало, росія збіг з-під покришки... Оленка кинулась до кухні — кімната наповнилася димом... — Матінко, якби тепер прийшов Петро!.. — Вона бере рушник і розганяє дим по кімнаті... Диму немов би менше. Половина на дванадцяту. Петро приходить в половині на другу, за дві години. Дві години, а вона ще має стільки праці...

*

На сходах знайомі кроки. — Це Петро! — Оленка підбігає до дверей, серце їй радісно б'ється. Умовлений стукіт, — і вона відчиняє двері: за дверми кремезна постать її Петра. Він усміхається до неї — такий дужий, але з його очей спливає на неї доброта і м'якість...

Петро пригортає її до себе й дивиться на кухню. Все стоїть рядочком, обід готовий. Оленка метушиться.

— Зараз тобі подам м'ясо... — Вона бере тарілку й обтирає її рушником. Петро стоїть збоку, придивляється. Від цього Оленка мало не випускає з рук тарілку.

— Оленко!..

З-під її брів — чорні бліски очей. — Шо таке?

— Я так, щоб тебе не забути!..

— Ну, то на другий раз не обізвуся...

Петрові добре й вигідно. Він приходить до хати, обід готовий, у кімнаті так привітно!.. Його кохана дівчина порається.

— Ти чекала на мене, Оленко?

Вона спускає очі. — Чекала...

— Ну, бачиш... Я вже тут!..

— Ха-ха-ха...

Обоє сміються, сміються з нічого. Для них життя починається в половині на другу. Потім Петро іст' обід. Все дуже смачне, о, Оленка вміє добре варити!.. Але по обіді Оленка запримічує на його обличчі повагу.

— Маю піти до копальні.

Оленка відчуває якесь горе. Боязко дивиться на Петра, її очі сповнені ляку. Питається тремтливим голосом:

— Що таке сталося?

— Кличуть мене до інженера.

Він устає й бере шапку. Оленка відчуває важкий камінь на серці.

— Але ти зараз прийдеш?

— Прийду.

Виходить. Оленка припадає до подушки і плаче. Чекає годину, другу. Зовсім темно, але вона не світить. Врешті чує на сходах кроки. В одній хвилині вона біля дверей, чує знайомий стукіт і відчиняє двері. Входить Петро й засвічує електричну лампу. Він усміхається. Але в його усміху є якась стриманість, щось там ховається. Оленчине серце завмирає.

— Що таке, Петре?

— Нічого важного, Оленко.

Але потім він говорить. Передчора, в суботу, він ударив польячка з нічної шихти. Польячок зробив із цього великий крик, і не тільки він, але ціла польська компанія. Інженер Петра знає добре, він погодив би справу сам, але ця польська свиня — „кошон польонé“ — повідомила про це польський консультант у Лілль. Свищіть на це, сказав йому інженер, — але завтра муши бути в Лянс, в дирекції копальні...

— Що з цього вийде? — питаетривожно Оленка.

— Нічого не вийде. Тільки те, що завтра не піду до праці.

— Напевно нічого?

— Напевно ні.

Оленці полегшало. — А втім, — каже нараз Петро, — чорт бери копальню. Винайму винницю, — наших багато так зробило. Не буду ще за життя гризти землю. Ця копальня мені, направду, вже збридла...

Оленка відчуває своїм маленьким серцем, що тут зайшла якась поважна справа. Але вона теж воліла б винницю... вона знає її з-під Калé... Вони обое все були б разом, разом ходили б у поле, ніколи не розлучалися б... Вона каже:

— То візьми винницю!

— Я над тим думаю...

Вночі вони ще довго балакали про те саме. Завтра Петро не йде до копальні, можна сьогодні довше посидіти. Оленка зовсім спокійна, навіть щаслива...

*

Петро виходить із двірця, здалеку бачить Корнила. Корнило чекає тут на нього вже з півгодини: вони обидва умовились вчора.

— Корниле!

— Агов! — Корнило прибігає до Петра й запитливо дивиться на нього.

— Са ва бієн¹! Ха-ха!..

Корнилове лице розтягається в усмішці. — Значить?..

— Був у дирекції, добре бути й там, що?

— Ну, ну?

— Нічого. Сам говорю. Образив, кажу, мою національність. „Насіоналітé“. Назвав її — тут мені забракло слова „смердіти“. Я йому показав на мигах...

Корнило рёгоче до розпушку. — Пальцем до носа?

— Аякже! Реготав старий, аж плакав. „Бо, бо“ — каже. Він мав уже інформації від інженера. — Ту бо, аллé о травей²... Він був колись міністром!

— Риба...

Розговорилися. — Знаєш, Корниле, теє... Може кинути до чорта копальню? Знаєш, так мені нині втішно... Дивлюся я з вагона — поля, луки... Давно чоловік того не бачив. Хоч це й чужина, але якось чоловік радіє...

— Чим горнець накинів...

— Аякже!.. Корнильцю, якось сонце світить інакше — там за містом. Я ще над цим подумаю. Будь здоров!

Розійшлися. Петро насвистує. Біля крамниці з перстенями зупинився. Оглянув виставу, один перстень йому дуже подобався: золотий з трьома червоними очками.

Ввійшов до крамниці й купив перстень за вісімдесят франків. Сьогодні для нього гарний день! Не працює, їздить собі за лізницею, розмовляє з директорами... Може й справді вибрати винницю? Ожениться з Оленкою, візьме винницю й буде господарювати...

Постукав. Оленка йому відчинила. Її очі червоні.

— Ти плакала, Оленко?

— Я боялася...

— Ха-ха-ха! Ану, приміряй цей перстень.

На Оленку мовби сонце зійшло. Вона примірює його на всі нальці, її очі горять, вона ще такого перстеня не мала в своєму житті. Але перстень трохи великий... І хотіла б і не можна взяти... Петро каже: — Ну, то віднесу його й майстер зменшить.

Оленка побоюється. — А він не заміняє?

— Нема страху, Оленко. А тепер дай мені їсти, бо зараз ідемо...

— Куди?

¹ Все гаразд. ² Tout beau, allez au travail! — Все гарно, ідіть до праці!

-- За місто!..

Оленка дуже щаслива, вона й не виннує нічого, бо не розуміється на всіх тих поважних справах. В одному певна, що все пішло добре. По обіді вона бере свій рожевий шалик, — їй у ньому так гарно! — але вона не має плаща. Вона має тільки куцу світку, що їй пошила Маруся Зазулякова, коли вона їхала до Франції. Бере цю світку й хустку. Петро каже:

— Треба тобі купити добрий плащ з коміром...

Оленка не відповідає. Вона знає, що Петро їй усе купить, і за те їйому вдячна. Правда, вона хотіла б мати такий плащ з коміром, як бачила у пань, але їй не личить про це говорити. Виходять.

Переходять кілька вулиць, минають ринок і виходять на довгу вулицю, що веде до високих електричних веж. За хвилину вони минають останні доми, Петро спиняється на хвилину біля кіна й каже:

— Якщо куплю тобі плащ, Оленко, то підемо до кіна...

Оленка шепоче ледве чутно: — Добре... — Вона все приймає, що їй Петро купить. Вона належить їйому тілом і душою...

Виходять за місто. Як же ж тут просторо й весело! До-вколо розлилися м'які кольори, сонце купає цілу долину в своєму лагідному світлі. — Поглянь, Оленко, як рівно сходить!

Петро з насолодою оглядає яснозелений квадрат поля. — Тут добре господарюють! З морга збирають по двадцять кірців...

Оленка притакує. Вона цими справами ще досі не займалася. Вони мали одну довгу пиву, там сіяли все: жито, гречку й льон... Петро, наче добрий господар, споглядає з любов'ю на ланок кінського зуба.

— Як буде мати господарство, то заведу кінський зуб. Дивись, кілько того є! Ціле поле — одна стирта!

Йдуть далі. Ось там ще копають буряки. Петро здіймає кашкета й кличе.

— Дай Боже щастя!

Він це вигукнув по-українському, навмисне, на жарт, він знає, що француз цього не розуміє. Але француз сміється і щось відповідає. Петро перегукується теж по-французькому. Для Оленки Петро є вершком всякої сили й мудrosti.

— Знаєш, Оленко, такий шмат поля, як оцей кут... Тут буде з п'ятнадцять моргів... що?

— Ти хотів би мати?

— Еге ж... — Петро щось у голові обраховує. — Яких десять тисяч франків і можна купити. Не тут, не тут, — тут дрожнечка, але в нас. Наприклад, за річкою — що?

— Там добре поле...

— І так зроблю! — Петро сяє, його очі горять. — П'ят-

надцять моргів, добре два коні або дві пари коней, -- дуже люблю коні! — і корів із п'ять!.. Ти будеш ходити коло корів, добре, Оленко?

— Добре...

Оленка щаслива, вона вміє коло корів ходити. — Коли я ще пасла, я нераз назбирава стеренцю цілу купу, корова стояла на місці й жвакала... Вона завсіди мусіла мати повну ямку...

— Яку ямку?

— Ту коло клуба, з лівого боку...

Петра розсмішила ця ямка. — О, бачиш!... П'ять корів, найтовстіших без ямки... Оленка гнівається: — Ти смієшся з мене...

— Де ж би я... — Петро обіймає її сильно й цілує в уста. На дорозі нема нікого. — Знаєш, Оленко, рано до схід сонця виходжу в поле орати... Тільки погонич... Погонича нам треба...

— Дивиться на неї ніжно, його очі сміються.

— Я буду поганяти.

— Ти... — Вийшли на горбок, ген на небосхилі копальняні шиби. — Вже не маю охоти вертатися до копальні... Обвіяло мене нині польовим духом...

Вертаються. Петро тепер задуманий. Він обраховує.

— Маю вісім тисяч... Трохи мало... Та й хату треба збудувати... Не буду жити в такій ось, як ця...

Він показав на циркову буду при дорозі.

— Хто тут живе? — питает Оленка.

— Якісь мандрівники... Вліті іх тут не було...

Входять до міста. Вже темніє. Біля одного естамінету зустріли Нестера Івана. Він оглядав виставу, почув руку на плечах і оглянувся.

— А-а! Це хто з тобою?

Петро зам'явся. — Знайома... — Оленка сиаленіла.

— Зі старого краю?

Вона сказала: — Так.

Нестер поглянув на неї. Оленка на секунду спустила очі, потім знову підняла. Чого він так дивиться на неї?

— Ну, ходім, Оленко... Будь здоров!

— Будь здоров!

Розійшлися. Оленці аж легше стало...

*

У хаті Петро розбалакався наново.

— В нас не всі добре орють. До доброї оранки треба пари коней, одним не даси ради. Я розумію: двое коней, плуг здоровий, — як чоловік ухопить чепіги в руки, ріже скиби, аж земля двигтить. До полуудня можна махнути пів морга — при такій оранці...

Під кухнею горить, Оленка присмажує ковбасу.

— До вечора, як добре натиснути, то й морг махнеш. Ну-тім можна ще на музики піти... Ти ходила на музики, Оленко?

— Ого! Чи раз!..

— Танцювала?

— А чого ж іти, як не танцювати...

Петро кидає хитро: -- З ким?

— Зі всіма... Зі Сеньком Ганьчиним і з іншими... Приходили навіть хлопці в Вигнанич...

Петро давно не був у селі, він ледве собі пригадує Сенька. Тоді, коли він уже парубкував, Сенько був ще підросток. Трохи старший від Оленки... Він дивиться на неї, її личко зарум'янилося від кухні, на чоло насунувся клаптик волосся.

— То Сенько вже танцює?

— Го-го!.. Найліпше за всіх! Він тамтого року сполював серну...

— Має рушницю?

— Ні, якось так, руками...

Петро відчуває нараз, що йому вже тридцять чотири роки.... Між своїми в копальні він рівний, молодий, здоровий, — але не з того покоління, що Сенько й Оленка... Він перший раз глянув на неї так, мовби не мав до неї права.

— Я тобі, Оленко, куплю суконьку й плащ... І той перстень треба поміняти на менший. Добре, Оленко?

— Може це дорого коштує?

— Ет, що там...

Повечеряли, по вечері Оленка змиває посуд...

Але вона сьогодні втомлена. Вони ж ходили ген світами, вона ще ніколи не зробила такої далекої дороги. Ось Петро вже скинув блюзу, з-під сорочки видко його кошлаті руки... Вчора вони пройшли її наскрізь п'янким третмінням, сьогодні ні... Вона хотіла б хоч на хвилинку до мами, — показати їй, що має шалик і перстень з трьома очками...

Вона змиває посуд і мовчить. Мимохіть у неї виривається співанка: „Куди нам лежить давня стеженька“... — але вона глянула на Петра, засоромилася і замовкта.

— Співай, Оленко!

— Та де... В мене так вихопилося...

Це Петро пригадав її рідне село, їй здавалося, що вона пасе корову під лісом, і заспівала...

VII.

Минув місяць. Робітники два рази дістали платню.

Михайло зібрав уже показну суму: дві тисячі чотириста п'ятдесяти франків у банку, копіюванням банкнот; гроші пливуть до нього рікою. Вчора сказав йому поріон, що задоволений з нього, — це означало б, Боже милуй, це означало б у короткому часі дев'ятку... Дев'ятка — це значить нових п'ятдесяти франків на декаду... Чотириста тридцять та ще п'ятдесяти — чотириста вісімдесят франків... На місяць дев'ятсот шістдесят франків. Михайло напів'янний, він будиться серед ночі і mrіє. Місячно може відкласти вісімсот франків. Сто шістдесят на харчі і за хату... Трохи багато виходить йому на харчі, можна обйтися без м'яса...

Михайло не спить, його душа рахує. Його душа п'яна рахунками. Вісімсот — за вісім місяців, — це дає шість тисяч чотириста франків. Ще дві тисячі чотириста — вісім тисяч вісімсот — яких дев'ять тисяч франків при кінці року. На польські гроші — це дає понад три тисячі злотих. Три тисячі злотих він привезе наприкінці року до хати, велику суму, він здивує ціле село. О, Боже, дай сили витримати...

Він сквильований до крайніх меж. Його очі широко розплющені. Ще зовсім темно, ще можна помріяти. Має тепер дві тисячі п'ятдесяти франків. Найближчий місяць принесе сімсот франків, як льоду... Гриць щось бурмоче крізь сон, Михайло притягнів його рахує...

Три тисячі злотих за рік, за десять років він мав би тридцять тисяч... Тридцять тисяч привіз Онуфер з Канади... Закупив цілі Ліски — там було всього з вісімдесят моргів... Правда, контракту ще не має, не дають поляки зробити контракт, але це тому, що Онуфер політик... Та Михайло не дурний... Його політика не обходить...

Попав Михайло в тенета демона... Чим далі, тим буде гірше... От — післав би Насті з соткі, там вона, сердешна, тягар двигає важкий і надійний... десь по Різдві сподівається цієї великої хвилини... Насті післав би, та й у товаристві веселому попив би, так як Корнило... Не вік теж тут вікувати, якось дастъ Господъ милостивий... Ось Гриць — ще досі не післав хворій жінці... Вона лежить десь там на соломі, куце рядно зби-

лося їй у ноги... Всередині сховався біль, цей біль фре ї, шпигає, нечс — вона мріє про таку прозору, чисту воду, — ясне пlesо ріки, щоб, поринувши, утопити там цього ворога... Ця мрія з голови їй не сходить: чиста прозора вода, де на дні ріки видно кожний камінчик... Пірнути по шию — і виплисти свіжою, легкою, здорововою...

— Мамо, — каже донька, — я напишу до тата...

— Не пиши, — шепче стара висохлими устами... — Він ледаща...

Однаке донька в таємниці перед мамою пише листа, просить тата прислати гроші. Ого! Гриць не думає про хвору жінку, йому з голови не сходить товста Матильда, що усміхається донього на сходах... Гриць не має грошей, Корнило теж не має... Один Михайло згортає банкноти, немов у сні, великі маси банкнотів... Життя має багато хмизу, твердих рубців і мертвих цвяхів... Між ними є сухі, випнуті й зарослі Михайліві вилиці, що рахують банкноти.

Світає. Михайло тихо встає, щоб не збудити Гриця. На копальні навантажують вугілля до возів, що виходять на місто. Михайло вдягає полатану свиту, обкручує комір хустиною і йде до копальні. Може його наймутъ до вантаження вугілля. Година — два франки. До пополудневої шихти можна ще заробити десять франків.

Двері ринули, Гриць не збудився.

*

Степан Кучерепа пакує вугілля на візки. Мартонік уже втих, ще є купа вугілля, він його пакладе на візки — та й буде кінець.

Він до половини роздягнений, з його чола й плечей ллеться струмками піт. Візок готовий. Степан відштовхує його на рейки і притягає новий. Робота горить у його руках, лопата легко сковзається по залізній блясі, за кожним разом повна вугілля.

Перший пікер — поляк Антек — уже збирається. Другий пішов за стемпелями. Степан згортає рештки вугілля, візок повний. Віднихає його на рейки й вертається.

Потім одягається нервово, з нетерплячкою. Шию обкручує зеленим шаликом з червоними цятками, що його старається зберегти якнайчистіше. — О ревуар! — каже до Антка й відходить. Він хоче вийхати перший, хоче якнайскоріше віддати лямпу й почути з уст гарної дівчини: „Трессан?..“ Він іде швидко, минає робітників, хоче бути при віконці самий. Ось уже й спускова машина і він сідає й миттю є нагорі.

Його серце щемить невимовною радістю: вже видно лям-

півню. Біля віконця ще нема нікого, хоч при інших уже є робітники. Прибігає перший, біля віконця бліда дівчинка з блакитними очима.

— Тресан!..

— Тресан? — Дівчина хвилинку дивиться на нього, потім відходить углиб і приносить жетон.

— Voici!..

— Мерсі.

Кінець! Нема рятунку. Хвилинка блиснула і згасла. Степан відходить, — відходить проти своєї волі, його серце щемить аж до болю. Він вісім годин мріяв про цю одну, коротеньку хвилину, і вона минула...

Ні, він не може відійти так ось... Він стає поблизу, ніби когось очікуючи, і ввесь час дивиться крізь віконце на свою дівчину. Вона ходить туди й сюди в білому плащі, ясні кучері розсипалися їй по плечах. Якийсь француз жартує з нею, вона відповідає усміхом. Холодний вітер гуляє по копальнням по-двір'ї, люди навипередки біжать до лява, щоб захопити перші місця.

До віконця вже не приходить ніхто. Дівчина пішла вглиб і не вертається.

Тепер Степан іде до лява, там повно світла, пари, гамору й життя. Бачить Михайла, що, червоний, зігрітий і вимитий, уже відходить додому. Потім роздягається — лініво, поволі, — заходить під душ і тут довгу хвилину стойте непорушно під струмом теплої води. В лява гамір потрохи затихає, Степан починає митися.

Буде чекати тепер до завтра, до другої години...

Він живе у француза, скраю містечка, там має маленьку кімнатку на піддаші, де ледве вміщається ліжко і столик.

Іде тепер у чорну ніч, високо мостом понад залізничним шляхом. Свіжий, західний вітер прохолоджує його думки... Ех, той вітер... Степан бачить нараз свою маленьку душу... Тыху!.. Він гордо підносить дотори голову: ще не все пропало! Ще він себе віднайде, буде твердий, мов граніт!..

Іде твердо, самопевною ходою. Нещастя, що спіткало його народ, вигнало його в широкий світ... Але він візьме його за роги! Він тут на півночі Франції — це добре... Він у копальні — це також добре... Пізнає світ таким, який є... Але на нього чекають великі завдання, де є щойно підготована до того, що він у житті має здійснити...

Так: Свого перебування в світі він не змарнує, він пізнає далекі міста й народи... Він вивчить багато мов — ось завтра він почне послідовно й витривало вчитися по-французькому... Стане світовим гльобротером... на його валізах будуть наліп-

лені стамилі зі всіх столиць світу - Сантіяго, Сідней, Сен Люїс...

Іде на своє піддашня, роздягається й засинає.

*

З вікою ця його піддашня широко розгортається краєвид. Внизу вулиця, далі чисте поле, ще далі високий насип залізниці, що йде на схід. З другого боку копальний шиб, а ген на краєчку порозкидувані доми колонії. Тепер ще рано, дев'ята година. Степан зовсім забув про лампівню, його велике кохання розвіялося, неначе вранішня імла. Він дивиться на схід, — насипом повзе поїзд, тоненька смужка білого диму тягнеться за ним, як стъожка.

Потім дивиться на вулицю: вулицею йде чорнявий гуцулик. Степан відчиняє віконце й гукає:

— Василю, вступіть до мене!

Білі зуби гуцулика бліскають, як у мурини. — Гов! А ви що там робите?

— Я тут живу! Заходьте!

Василь скручує до Степанової хати. Вже чути його кроки на дерев'яних сходах. Степан відчиняє двері своєї кімнатки.

— Агай... Ви тут, як буржуй...

Кімнатка виліплена шпалерами в смужки, стіни з тоненької дошки. Степан підсуває крісло: — Сідайте.

Василь говорить: — Добре собі радите... Кілько на місяць?

— Сорок франків.

— Гм... Це не багато.

Мовчанка. Потім Степан каже:

— Ви були недужкі?

— Ая... Три дні лежав, як небіжчик.

— Що вам було?

Василь глянув чорними очима на Степана. — Туга м'я звалила...

Він дивиться тепер у далечіні, його губи тремтять від здушуваного плачу.

— Ви давно тут?

— Рік.

— І ввесь час так бануєте?

— Ая...

Степан мовчить. Василь дивиться крізь віконце на схід, там залізничним насипом посувався поїзд.

— Знову екіс пішов, о — тільки сідати...

Потім обертається до Степана.

— Я умру за горами, умру тут — у Франції, — не витри-
маю... Щоднини ходжу дивитиси, як тікає на схід... Колис си-
кину, і буде амінь...

Степан говорить: — Воно так напочатку, потім переходить...

Василь: — Ба, а мені ні... Все мені, май, у голові смереки, примкну очі — полонина, мой, зелена, потічок журчit, угору йде стежка, а на стежці старий Кири'ек... Обціував бих го тепер, хоч не мав носа... — Василь сумно всміхнувся. — Люблю отак примкнути очі й так собі це все притамлювати — кожну стежку і пляй, і потік... В неділю ми сходилиси біля церкви, дівки, як пави, і старші газдині... Покохав я цю Марічку, фудульна була, не хотіла зі мною розмовляти... Бувало людям говорє — Василь ледацьо, він нічого не має, прої'є, з ним не доробишся... А я сиджу та й міркую: Єк принесу триціть літрів горівки від циганів — будеш співати інакше... Мой, я не був такий, як є інчі, я мав думку широку... Марічка ще була смарката, п'ятнаціть літ, сам си дивую, що-сми таку смаркую похав... Вібачте, що таке говору, але то з жылю гіркого... Ви пополудні йдете?

— Так.

— Я сегоини не йду, буду писати лист до Марічки...

Василь витяг тютюн і закурив. — Цес тютюн гірший, ек румунський, не можу привикнути... — Він пустив клубок дими, потім нараз позирнув на Степана й питає:

— Ви любите зиму, чи літо?

— Я?.. — Степан подумав. — Сам не знаю... Вліті я любив лягати на траву і пектися на сонці... Тоді мені здавалося, що я в Африці...

Василь оглянувся по кімнаті й каже: — Не маєте якої склянки?

— Навіщо?

Він підсміхнувся таємничо. — Можна собі попити...

Витягнув з кишечі пляшку. — О, в це горнє... Як нема келішка, то можна горнєтком... — Взяв зі стола горнятко, злив на дно горілки й каже: — На здоровле! — Потім налив стільки саме Степанові й подав. — Пийте. — Не чекаючи, поки Степан виї'є, він заткав пляшку й склав до кишечі. — Розповідайте далі... Це сонце...

— Ага!.. — Степан пригадував собі. — Я раз заснув на сонці!..

— На сонці?

— Так. Мені приснилося, що моя мама шлюб брала. Моя мама вже стара була й важко нездужала на серце. А тоді у сні — як тепер бачу — ясний день, дружки, музика, — моя мама в зеленому вінку з барвінку, всі сідають на фіру і їдуть у друге село... Такий дивний сон... Я боявся, що він означає смерть, але так не було...

— Сни не все кажуть правду...

— Нічого не було, я навіть нікому не говорив...

Степан поринає у спомини. — Вчора мені снилася одна жінка з моого села, Гопа звалася... Дивна річ, я про неї ніколи не думав!.. Жила в маленькій хатчині на горбку, долом тік потік. Горбок пісковий, повно там верб. — Веселе було місце... Була вона сама-самісінка, і мала загін поля. З нею оженився парубок з сусіднього села, веселий парубок, ходив на всі весілля... Привів собі до хати коханку...

Василь смеється. — Добре собі це влаштував...

— Еге ж... Бив її — вона очувала в стодолі, навіть узимі. Це було — так сказати б — на краєчку сільського життя, на самому його дні, там багато такого діється... Потім вона пішла від нього й жебрала... До хати не заходила...

— Ади!

— Так... — На мить замовк. Потім докінчив історію:

— Ця Гопа номерла, парубок розібрав хату і збудував нову.

Зближається полудень, ніхто з них не пригадує копальні, іх думки блукають по рідній країні. Степан говорить далі:

— Я думав раз про те, як хтось, наприклад, хату зруйнує... Я бачив таку зруйновану хату. Стояла собі, поросла мохом, мов левада, у стрісі чорнобиль і волошки, в сінях, що були також за комору, повно пам'яток: тут бруск, що ним небіжчик клепав косу, там баба вstromила сушену м'ятку... Стільки там закутків — ціле життя від шлюбу до смерти — і раз потиснути, добре підпертися, — і з того життя купа пороху. Сонце на цю купу світить — нема ні спогадів, ні нічого...

Василь цього якслід не розуміє, але Степан марить далі.

— Це є всякі такі, знаєте, сільські історії. Раз утопилася в нас одна жінка. Пішла до млина, де найглибший вир, і кинулася в нього. Ще молода була... Лишила двох хлопчиків.

— Двох хлопчиків?

— Так. На березі. Поклала хлопчиків на березі, а сама — в воду. Теж трагедія, правда?

— Чого топилася?

— Не знаю... Кажуть, що чоловік її бив... Говорили потім, що вона блукає в тому місці, — раз бачили її в самий полуден...

Мовчанка. Василь підвівся. — Йду писати листа... — Він засміявся: — Марічку також колис віб'ю!..

Вийшов. Степанова душа ще повна рідного краю, але трохи вертається до дійсності. Він відчуває в тілі легке третміння, в очах блимають огники. Мабуть учора, як ішов мостом, застудився... Був зігрілий, а з заходу віяв холодний вітер... Він пригадав собі дівчину з лямпівні...

Ні, не треба піддатися. Робить кілька гімнастичних рухів -- руками, головою... Одним рухом скидає сорочку і миється ходною водою. Після цього відчуває легкість і свіжість.

Степан прихблить до лявабо. На лавці під стіною сидять Петро та Гриць. Гриць щось поважно й діловито розповідає.Не багато там того й було, вільшики й загінець поля, три кони вівса на добрий рік — отже, то записав доньці, решту лишив собі на доживоття... Але все те стояло на банк у табулі, і коли зять..." В цій хвилині Петро заіримічує Степана й запрошує його до гурту.

-- Гриць каже, що тепер тяжко зробити контракт... Знаєте щось про це?

Я чув таке...

-- Гм...

Петро задуманий. Але купити можна?

Гриць відповідає:

-- Деколи можна, але контракту не зробить. Пан' гроші візьме, ого, чому ні, але можуть прийти мазури і геть...

-- Ов!..

Робітники почали юрбою виходити з лявабо.

-- Корнило добре каже, що то ,сучі сини, — мовить . Петро, -- замкнули нашому братові світ і жити не дають. Ходім!

Вийшли на подвір'я. -- Ви, Степане, нині ходіть зі мною. Я не маю нікого... -- Першому пікерові завжди вільно собі добирати помічників. -- Ось ходім, вілберемо собі лямпи... До цього віконця, тут мало людей...

Він показав на перше скраю віконце.

Хвиля крові бухнула Степанові до серця. Він хотів крикнути: -- Там! Там! До цього третього, цього болючого віконця!.. Я від учора за ним тужу!..

Але йому було соромно, він сказав байдужим тоном:

-- Очевидно... Тут мало людей...

Взяли лямпи і з'їхали вниз. До „брікé“ Петро ломив вугілля, потім прийшли стрільці, висадили в хіднику скелю й Петро заходився підпирати це місце стемплями.

Працював разом зі Степаном. Петрові праця вдається легко. Топір у його руках, мов гострий ніж. Степан притягає стемплі. Петро кантує їх, обтісує їй буде риштовання.

Йде година за годиною, шихта добігає до кінця. Степан щохвилини дивиться на годинник. Ше година, ще три чверті...

Ще тільки пів години. Петро скінчив і починає вдягатися. Він задуманий, щось глибоко міркує. Ненароком питає:

-- Чи ви, Степане, коли nebудь зловили серну?

Я? - Він у першій хвилині не зрозумів питання. - Чи я коли-небудь зловив серну? Ні, ніколи...

- А є такі митці, що зловлять серну навіть руками!.. Трапляються такі... На музиках вони перші... Дівчата кохаються в таких...

Степан нічого не відновідає. Його серце тримтить від хвилювання: за кілька хвилин він побачить біля віконця свою ясну дівчину! Поволі вдягає блузу, потім обкручує шию шаликом. Цей шалик — зелений, з червоними цятками — він щоразу складає якнайбережніше в рукав блузи, щоб не забруднився «вугілям».. Він хоче ним полонити серце дівчини з блакитними очима.

Петро вже готовий. Він дивиться на годинник: -- Іде десять хвилин, Степане... Посидімо та й підемо...

Сідають на стемплях. — Якось не заходите до нас, Степане... Зайдіть коли!.. Оленці буде відрядніше...

Степан уже майже забув про Оленку. — Все це господарите... разом?..

- Та так... - Він помовчав хвилину. — Знаєте? — почав нараз, — якось воно не складається... Я це про Оленку... Думаю і так і сяк — і не можу з тим усім прийти до якогось ладу...

- А що таке?

Сам не знаю, як це сказати... Ось учора: підхожу я, бачите, до дверей, але так, що вона не чує... Слухаю: співає собі, — щось там собі пише й співає... Має голос тихий, співає собі сільські співаники, але так якось із душі, із розжалобленого серця... Я вернуся назад, потім гупаю по сходах, стукаю: Оленка відчиняє, але бачу по очах, що плакала... Так уже, знаєте, від двох-трьох тижнів...

- Тужить за домом?

Мабуть. Мені самому, знаєте, жаль... Сидить там сама, цілій день, та й думає...

Обидва мовчать. По хвилині Петро додав: — А в такій самоті різні думки приходять... Почалося воно так якось із нічого, а дивіться, як замотується... — Він підвівся. — Ходім уже!

Йдуть вузьким хідником, деколи схиляючись у пояс. З віддалі видно головний хідник, там коливаються лямпи, робітники йдуть до спускової машини. Приходять щораз ближче до хідника: група лямп іде в протилежний бік.

Петро спинився: з шестеро людей минають їх, між ними шеф-поріон. Петро запримітив опаски з червоним хрестом. Це санітарі.

— Кескеля? — питаетесь шеф-поріона.

— Блессé¹... відповідає і разом із санітарами йде далі.

¹ Раненій.

Степанові дрижать губи. — Що це таке, Петре? Нещастя?

— Когось потовкло.

— Кого?

— Зараз довідаемось.

Біля спускової машини робітники схвильовані. Вони збираються в групи, ніхто не поспішає виїжджати. Якийсь поляк оповідає: „...один труп і один блессé... Завинив поріон, не за-
безпечив місця... Пішла поліція з санітарами...“

— Хто там був?

— Антек. Хто другий — не знаю. Антек, здається, не живе...

Степанове серце охоплює тривога. Антек! Він учора пра-
цював з ним!... Робітники похилили голови в задумі.

В копальні маєstat смерти!..

VIII.

Прийшла неділя — похмура, сльотна, брудна.

Вранці прийшов Михайло до Корнила. Корнило здивувався: — Що сталося?

— Гриця нема від учора!

Корнило ще нічого не знає. — Де подівся?

Михайло розповідає про вчорашню катастрофу. Він був сьогодні в копальні, чув, що один робітник убитий, другий важко поранений.

— Гриць?!.. — скривує Корнило і скоплюється з ліжка.

— Убитий — Антек... — Корнило знов ліг. — Хто другий — не знати. Гриць додому не вернувся — може, він... Я гадав, що він у тебе...

— Ні. — Мовчанка. Корнило притягнув штани й витягнув тютюн із кишені. — Він мав пополуднівку?

— Так.

— І не прийшов?

— Ні.

— Гм... — Корнило затягається димом. — А як поранений цей другий?

— Кажуть, що важко. Ніхто не знає. Його відразу забрали до лікарні...

— Ов... — Обидва про щось думають. По хвилині каже Корнило: — Треба їхати до Лякс... Там є лікарня...

Михайло не відповідає. До Лякс? Це буде коштувати кілька франків. Він каже:

— Одного досить...

— Я поїду.

Корнило відкидає ковдру, на ньому брудна сорочка й підштанці. — Коли поїзд відходить — не знаєш?

— Не знаю...

Мовчки одягається, потім випиває рештки вчорашньої кави й берє ключ. Виходять, за порогом Корнило каже:

— Може Гриць мав які папери, то переховай...

— Куферок має...

— Треба сказати Петрові.

Розходяться, Корнило йде на залізничну станцію.

До Лякс відходять поїзди щогодини. Корнило не чекає

довго, питаеться якогось залізничника: — Лянс? Той показує поїзд, Корнило сідає і їде.

„Може бути, що Гриць помер?“ — В Корнила стиснулося серце. Він дивиться у вікно, бачить Францію — з електричними стовнами, копальнями вежами й могутніми сліваторами, але в голові одна настирлива думка: — Гриць помер!... В куті сидить двоє французів, — вона русявка, з проділом посередині голови, він чорний, мов циган, з вусиками над горішньою губою... Корнило бачить їх якпайдокладніше, та в голові у нього важка, як оліво, думка:

— Гриць помер!..

Треба домовину. Треба власитувати те все... Гриць мав його одного тут... Корнилові приходить нараз дивна думка: французів, тих у куті, нічого не обходить, що Гриць помер. Вони сміються, балакають собі про щось веселе, а тимчасом він їде до Гриця, що помер...

Lens!

Вже? Так скоро? Він виходить із поїзду і йде в місто. У Монтіні він так, як дома, але тут він чужий, це велике місто, до якого він не привик. Він навіть не знає, куди йти, де та лікарня... Там десь Гриць звалений на купу трупів, — як він те все подагодіть? Який же на нього упав важкий обов'язок...

Він питає першого зустрічного французя: — Шпиталь?¹. Потім додає: „Блессé! Мінер!“ Викидає нараз усі слова, які знає.

Француз розуміє. — *Voilà!* .. Показує вулицю. Корнило йде в той бік. Уже більше не допитується, бо здалека бачить величну будівлю, а на ній напис: *Hôpital*.

Заходить досередини, на портієрі розпітує за Гриця. Портієр шукає в книжці.

— Саль діс.

— Мерсі.

Корнило розуміє: десята зала. Прямує просто на широкі сходи з блискучим мосяжним поруччям. Йому легше на душі: — Отже Гриць живе!.. Бачить золотий напис: *Salle VII*. Значить — іде добре. *Salle VIII*. А ось: *Salle X*. Двері до залі відчинені: люди входять і виходять, сьогодні пора відвідин. В коридорі вештаються доглядачки в білих халатах.

Корнило входить досередини, при кількох ліжках сидять гості, що прийшли на відвідини. На ліжках бліді обличчя недужих, що цікаво оглядають кожного, хто приходить. Корнило зиркає по ліжках — є! Гриць лежить, як із фотографії! Ніколи ще не був такий до себе подібний, як тут. Лежить у сніжнобілій

¹ Гірник.

постелі, побіч нічний столик, на ньому дві склянки. Усміхається до Корнила.

Корнило підходить, обережно, з глибокою пошаною до цієї зали. — Славити Бога, — каже півголосом. — Що вам?

— Ногу мені притиснуло!.. Нині мені фотографували, маю якийсь фелер у кістці... Тепер маю в гісі!..

Гриць такий веселий, як ніколи.

— Я боявся, що вам може капут... говорить Корнило, але зараз же стинчує голос, бо бачить, що з сусідніх ліжок дивляться на нього. — Але якось...

— Ей, Корнильчику, мало бра��увало!.. Кажу тобі: — як згори синє каміння, як затріщить, а я, брате, на землю... Там той...

— Антек...

— Ая... Антек відразу десь там пропав, зовсім його засипало... Мене також... Брате — кінець. Корниле! — Кажу тобі, це було чудо, що я врятувався, попросту чудо...

— Але, славити Бога, нічого вам не сталося...

— Що пічого? — образився Гриць. — Адже ж мене несли, я ноги не міг підняти...

— Ну, ну, то ще нічого.

Гриць невдоволений. Що значить — нічого? Він поранений, іні „блессé“!.. Там десь ціла копальня про це гуде... — Що балакають у копальні?

— Не знаю. Мені Михайло сказав.

Гриць зацікавлений. — Ну, ну? І що Михайло? Ніч, мене нема! Він десь дивувався, що мене нема? — Га? Що казав?

— Та казав, що ви не прийшли...

— Ну, ну — і що? — Гриць витріщив баньки з цікавости.

— А Петро? Петро вже знає? Що Петро?

— Я не був з Петром.

Шкода... Брате, інженер був!.. Інженер тримав мене за ногу!.. Я лежу, а він мене гладить під бороду, так як малу дитину: бон, бон...

Корнило раптом спохмурнів.

— Я вже йду, Грицу...

— Зараз підеші... Ну, і що там більше цікавого? Степан є на старім місці?

— Як то на старім?

— Та... ніби там... — Гриць скаменувся. — Так мені здається, начебто було з місяць тому... А тут мені — знаєш — добре!.. Так мені добре, як ще ніколи в житті. Ходять коло мене!.. Вранці мене купали, я мав таку втіху! Не купали, тільки мили... Якісь дві... Такі в білих фартухах...

— Сестри...

-- Аякже! Брате, цілого мене мили, розуміш? Одна була подібна до тієї Матильди, що в кам'яниці... Вона вже чула?..
Корнило розсміявся. — Ну, я вже йду, Грицю!..

.... Чекай іще!.. — Він зітхнув. — Ей, Корниле, як то нещастя може тебе спіткати на рівній дорозі... Де б я був сподівався...

Гриць журиться. Тяжке нещастя стрінуло його. — Але за хвилину очі його сміються, він каже: — Отже вітай від мене там всіх знайомих, ціле Монтіні... Там десь нині мають про що балакати, правда? Що?

— Мають... Грошей вам треба, Грицю?

— А здалося б... — Гриць нараз розжалобився, як мала дитина. — Така мене гірка година спіткала... Як маєш, то дай щось... Тут приходять, приносять помаранчі, вино... Тільки я, мов сирота... Того вистане, о, дякую тобі, Корнильцю... Двадцять франків досить буде... — Ти один мене не забуваеш...

Корнило попрощається і вийшов.

За брамою скрутів грубу папіроску й закурив. Тютюн був гіркий, бо Корнило сплюнув убік:

— Тыху!..

До самого Монтіні Корнило був злий на себе, хоч не зінав, чого.

*

В Монтіні чекав Корнила на станції Петро.

— Що там Гриць? — В Петрових очах тривожний запит.

Корнило махнув рукою. — Нічого. Гриць тішиться... Ногу йому потовкло, але нічого не буде...

Петро віддихає. — Ну, то слава Богу. Прибіг до мене. Михайло, каже: Гриця нема, треба щось зробити з його куферком... Так воно виглядало, начеб Грицеві бо-зна-що...

— Ні, ні... Гриць веселий, велів поздоровити Матильду. Якісь там дві його мили, тішиться старий, як дитина...

— Матильду?!..

— Ая... Всіх... — Корнило розхмурюється, з його очей променюють веселі блиски. — Я сам думав, що щось гірше, а навіть думав, сохраний Боже, що він помер... А той каже, дві мене, каже, мили, одна така груба, як Матильда. А бодай же його, то старий пеня!..

Петро регоче до розпачу. — Не мав же Гриць для твоєї приемності вмирати, Корниле!.. — Регочуть обидва — врешті, коли вже перший сміх пройшов, Петро говорить:

— Тут великий рух. Приїхав посол, пополудні масове віче. Заповідається страйк.

Вулицями Монтіні снуються юрби людей. Естамінети не грають. Усюди повно поліції й війська. На стінах кам'яниць

свіжо розліплені афіші: „Camarades mineurs!“ Товсті на палець літери закликають робітників з'явитися сьогодні до „Гірничого дому“. Є також афіші польські.

Корнило каже: — Най собі там ламають карки... Тут нашому братові найліпше не пхатися...

— Але подивитися можна.

Пішли в напрямі Гірничого дому. Віче було заповіджене на другу годину, тепер уже по третій. Здалека при вході видно юрбу людей. Вони стоять гуртами, балакають, курять, здається, начеб віче ще не почалося. Народ жде.

Але з середини будинку вибухає хвиля оплесків. Хтось там промовляє. — Ходім ближче, Корниле, — говорить Петро, і вони входять досредини.

Пропхалися крізь коридор до дверей залі. Далі ні руш. Ціла заля людських голів, все це робітники з твердими, мужніми рисами обличчя, з палочими очима, вступленими в промовця, що стоїть перед столом, на підвищенні і щохвилини кричить: „Camarades mineurs!“ Промовець — кругленький, налитий чоловік, з коротко підстриженими ясними вусиками, з золотими окулярами. Це посол — *député*.

— *Camarades mineurs!* — Корнило зовсім не розуміє промови — крім цих двох слів. Він дивиться крізь двері на масу людей, що прийшли сюди шукати своєї правди, на тверді, наче мозолисті, обличчя, і почуває свою солідарність із цими людьми. Він також робітник, твердою працею в кopalальні заробляє собі на життя. Він також є „camarade mineur“... Це слово, круглоголовий, золотисто-бліяний промовець уживає так часто, що Корнилові приходить думка: що він поза тим балакає, коли нарешту лишається так мало місця? Всі слухають уважно. Нараз вибухає загальна веселість: промовець сказав щось смішне...

-- Що таке? Що таке? — торкає Петра, але Петро сам, мабуть, не розуміє, а тимчасом депутат промовляє далі. Корнило протискається аж до залі. Тепер він виразно бачить президіальний стіл: дивиться, наче прикований, бо за столом бачить на першому місці того француза, що в нього служить Матильда!. Корнило аж яzik вивалив з дива... Агій! I хто б то був подумав! Адже він у нього кілька разів купував вино і ніколи навіть не подумав би, що це така груба шишка... Серед тих усіх робітників — він тут перший!.. Ади!.. — Заля знову вибухла сміхом — щось веселе їм підпускає депутат... Француз із президіального стола також смеється, щиро смеється, на цілу губу. Потім обертається до свого сусіда з лівого боку. Корнило теж дивиться в той бік, і очі вибалувшив з дива: там на другому або третьому місці сидить... полячок з нічної шихти!..

В душі у Корнила щось корчиться: цей тут, на почесному місці? Він відчуває якусь грубу брехню, хтось обманює тих ро-

бітників, що стоять ось тут збитою лавою. Це розчарування вже вдруге сьогодні... Перший раз у лікарні, тепер тут... Він дивиться, мов запоморочений... Депотé скінчив, робітники б'ють йому браво.

Корнило носувається назад і торкає Петра за руку. — Ходім. Петро показує Корнилові якусь особу під стіною: там стоїть Іван Нестер.

Виходять на вулицю, Корнило схвилюваний до краю. — Знаєш, хто там сидить за столом? Полячок із нічної шихти!..

Петра це не дивує. — Він належить до комітету, я це знав давно... В комітеті є також поляки...

Нестер належить до комітету?

— Ні.

Корнило мовчить. Він витягає тютюн і круить грубу цигарку, як цалець. Тютюн йому розсипається, але Корнило не бачить цього: надто вже йому цей полячок залив сала за шкіру...

Це була бурхлива неділя в Монтіні. З „Гірничого дому“ робітники сформувалися в похід і він з іранорами й транспортами перейшов ціле місто. Проголосили одноденний страйк.

Ніхто не сидів у хаті. Петро з Оленкою вийшли на вулицю, що шуміла, наче бурхлива річка в весняну повінь. Оленка була далі ще в своїй куцій світтині, але з-під неї видко було нову, темночервону суконьку. Оленка оглядала її щохвилини захопленими очима.

На вулиці Петро сказав до неї:

— Оленко, тут багато людей, ще згубишся. Тримайся моєї руки.

Оленка зашарілася. — Я не смію...

Відважно, Оленко... — Взяв її під руку й пішов між людей. Оленка тепер іде з Петром серед юрби, і в її серці пробуджується давно вже приспане почування вдячності... Таке, як у перших днях... Вона пригадала собі тепер, що Петро їй купив і панську суконьку, і золотий перстень... В хаті вона про це забуває, її не тішить уже більше Петро, — вона навіть рада б поїхати до свого села, за яким дуже тужить... Але всі ці думки тепер розвіялися, нема з них ні сліду, — ось Петро, її великий, дужий Петро, йде з нею під руку, наче з панією, вулицею великого міста і не соромиться... Оленка ще ніколи в житті не була в великому місті. Навіть у Монтіні вони виходили тільки два чи три рази в місто, але в будень, ще завидна, — а тепер ось вона уперше бачить стільки світла, руху й людей! До цього саме й несвідомо тужила її душа, ще коли вона була в рідному краю. Ніхто не зачіпає її, вона без страху йде

поміж людьми, бо поруч неї, міцно тримаючи її за руку, йде її Петро, перед яким усі мусять уступатися... Вона аж горда з цього! В її душі родиться бажання: якби так побачила її ось тепер тітчина Марійка! Вона така заздрісна... Слідом за першою думкою зродилася друга: зробити фотографію її післяти мамі! Ах, це чудова думка, — вона на мить виповнює цілу Оленчину голівку: Оленка обертається до Петра й питає:

— Чи тут... фотографують?

Петро відповів: — Авежж... Тут багато фотографів... Колись підемо до фотографії...

Ідуть. Який же сьогодні натовп людей! Оленка пливе між людьми, оперта об Петра, і дивиться на перехожих. Раптом бачить знайоме обличчя, її зіниці підсилюються, вона торкає Петра й шепоче:

Там іде... той... во... Твій знайомий...

Петро дивиться понад юрбу: — Хто такий?

Та в цьому ж моменті він бачить Івана Нестера й Корнила. Нестер щось живаво йому розповідає, на що Корнило не відкликається жадним словечком. О, попався Корнило... Іван Нестер не випустить його цілій вечір. Він буде плести йому про буржуазію й капіталістів, про одну генеральну лінію і проголетаріят... До того — це нині така актуальна тема... Вони обидва зрівнялися з Петром та Оленкою і спинились.

Нестер замовків і видивився на Оленку.

— Десь вже я вас бачив, товаришко?.. Він зморщив чоло в напруженні й не сиускає з неї очей.

Оленка спаленіла по самі вуха. Тоді... Там... перед вечором...

Ах, вона це добре тимить, вона нераз пригадувала собі цю зустріч, хоч зустріч була така коротка й непомітна...

А Іван Нестер має дивну вдачу, як вліпнить у кого свій зір, то не може відірвати... Корнило теж цікавий: він чув від Петра про Оленку, та досі її не бачив. Позирав на неї з-під лоба, врешті каже:

— Я знаю тепер, чому Петро мене ніколи до себе не запрошує...

Він це каже ніби поважно, ая... ми то розуміємося на такій повазі, до того йому самому починає робитися біля уст весела гримаса, та їй увочах з'являється смішний огник... Нестер голосно засміявся: — Боїться! Боїться — і слушно...

Оленці так весело, їй відкрився світ. — Ба, — відрізує Петро, — піду на шинхту, а Корнило до мене, — нема дурних!.. — Оленку аж душить сміх, вона досі жила, як сирота, один Петро і ті горшки... А тут у місті так весело! Той, що його звуть Корнилом, зовсім такий, як на селі!. Вона соромиться, кидає оком на одного то на другого, врешті зважується:

— Ми завтра підемо до фотографії...

— О, я це розумію! — підхоплює Нестер. — Підемо всі разом і створимо собі клуб... Від цього треба починати.

— Але не стіймо на вулиці, зайдім — о, тут... — Петро показує на двері найближчого естамінету. Корнило додає: — Авежж... Ліпше посидіти в корчмі...

Ах, він знає все щось сказати — цей Корнило! Оленка йде з Петром, Нестер і Корнило з пошаною її відступають перше місце. На селі такого нема... Коли б так її побачила тепер тітчина Марійка!.. Оленка вкрай щаслива!..

Сідають за столиком, там, де менше людей. Естамінети нині не грають. Петро каже подати вина, Іван щось додає від себе по-французькому, й за хвилину приносить хлопець вино й перекуску.

Іван Нестер балакає далі, він нав'язує до попередньої розмови з Корнилом про буржуазію й пролетаріят. О, нині відповідний день до такої розмови, депутат говорив сьогодні дуже багато на ці теми. Іван Нестер є з нашого гуртка тим, що знає все, що там діється. Він був на вічі, був теж на демонстрації. Поріон сидить у поліції, інженера теж переслухували.

— Цей поріон не був найгірший, — каже Петро. — Нещастя спіткало його.

Іван Нестер повторяє тепер промову депутату. Говорили французи, що цей депутат найкращий промовець у Франції. Він може навіть буде міністром. „Кожна смерть робітника в кональні, — говорив депутат, — це є крок уперед“... — Корнило не зрозумів. — Крок уперед? До чого? До міністра? — Петро розсміявся, а Нестер вияснив Корнилові: — Вперед до панування робітничої класи...

— Чи цей депутат також робітник? — спитав Корнило.

Петро знову засміявся. — Корнило думає, що як провідник робітників, то мусить бути робітник! Він може бути адвокат!

Нестер повторив задумано: — Так, він адвокат... — Але втративувесь гумор. Про цього посла розповідають, що він великий багатій, має багато фабрик і велики маетки, але Нестер не повторив того всього. Зате Корнило почав жартувати собі з французв із цілого світу, йому головно подобалося те, як французи всіляко доробляються. — Такий француз старається тільки про гроші, йому все одно як, — або він є робітничим послом, а як не йде — то закладає такий дім... — На цьому слові він прикусив язика, йому вперше довелося оце мовити в присутності дівчини і він навіть злегка почервонів. Він узагалі мав грубі вислови — цей Корнило, в чоловічому товаристві він сипав ними, мов з рукава, ніхто йому не дорівнював. Петро був трохи поважний до такої грубости, а Нестер просякнув наскрізь ідеєю й революцією, чи докладніше — революційною

ідеєю, яка видавалась йому найкращою розв'язкою всіх життєвих вузлів. Ось він саме почав наново говорити: — Товариші, пролетаріят, що несе з собою... — але перервав, бо до естамінету ввійшов гурт підпітих робітників з великою фантазією, гамором і шумом. Відразу було пізнати, що це „польонé“. Сіли за сусіднім столиком і один з них сказав уголос до хлопця, що надбіг:

— Вудка! Копрі? ¹

Хлопець хитнув головою на знак, що розуміє, й побіг до буфету по горілку. За той час другий член компанії впер свій п'янний погляд в Оленку й не відривав його ні на мить. Дивився виерто, безцеремонно, аж Оленці ставало від цього погляду моторошно — врешті штовхнув свого приятеля. — Попач, браце... — Той недбало відвів погляд убік: — Цо хцеш?

— Разуфкі, браце!..

Той не відповідав, а перший додав по хвилині з глумом: — Парася з-під Бережан...

Видно, що це був зовсім п'янний „польонé“, бо зовсім не передбачив того, що за хвилину сталося. Корнило червоний, як буряк, підвівся з місця, підійшов до сусіднього стола і міцно затиснівши кулаком ударив поляка з усієї сили в обличчя. В естамінеті зчинився рух. Нападений поляк ревнув:

— Поліція!!!

Корнило сів на своє місце блідий, як полотно. Оленка аж дрижить, бо ось від того столика підводиться троє поляків, з п'яними, розіскреними очима, що підходять до наших. Тепер уже Петро встає — міцний і дужий, в його очах палахкотять гнівні блиски. Корнило стоїть побіч нього, маленький і непомітний, уста має затиснені, в руці тримає пляшку з вина. — Матінко! Що то буде? — тримтить Оленка, наче в лихоманці, — а тимчасом Нестер гукає на ввесь голос:

— Месіє ле метр ²!

Прибіг задиханий француз. — Месіє!.. — Щось багато говорить, погрожує в один і другий бік, зрозуміле тільки одно слово „поліс“ ³. Але Нестер говорити по-французькому:

— Пияки! Ви тут пускаєте пияків! Івронь ⁴! — Він не говорить більше, але французові це вистачає, він знає поліційні приписи: до естамінету пияків пускати заборонено. Він обертається тепер до поляків з голосною лайкою, пронизливо ляшти, його голос переходить у високий дискант.

„Польонé“ збентежені, ціла їхня громада подалася перед одним французом. Один із них обертається тепер несподівано до своїх і гукає:

— Ходзьми стонд!

¹ Compris? — Зрозумів? ² Пане господарю! ³ Поліція. ⁴ Пияк.

З голосним гамором виходять. У дверях пошкодований „польонé“ обертається назад і погрожує Корнилові кулаком:

— Порахуємисен єще!

Француз верещить дискантом: *Marche d'ici, cochon polonais!*... — потім похмурий, як Зевес, відходить до буфету і щось довго бурмотить до себе самого. Тоді каже й Іван Нестер: — Ходім також...

Він підходить до буфету і довго балакає з розгніваним французом. Здалека чути кілька разів: „українієн“. Це каже Іван Нестер. Потім платить за всіх, подає французові руку й усміхається: француз зовсім заспокоєний!.. — *Au revoir, monsieur!*...

Виходять.

На вулиці каже Іван Нестер:

Вони нас тут усіх уважають за поляків. Я переконував француза, що ми не поляки...

Петро поклепав Корнила по плечах. — Добре ти справився, — Корниле!..

Корнило нічого не відповідає, в його очах миготять ще злі вогники. Оленка дріботить поруч Петра, вона щойно тепер прийшла до себе. В її дівочім серденьку палає гаряче почування вдячності до всіх трьох, що йдуть разом із нею, і не завагалися навіть стати до боротьби. Вона бажала б щось сказати їм — нікого не вибирає, — вона бажала б усім їм трьом сказати щось шире, ласкаве, від самого серця, а головно цим двом — Нестерові й Корнилові, бо Петро вже так, як свій. Вона їм колись сорочки вишне, — візьмем найкращий взір, який знає... На закруті розходяться. Корнило ввесі час мовчить, — він глибоко схвилюваний, до дна дуні.

Вночі він довго не може заснути... Вечірня пригода пригадала йому рідний край з ожелками... Всюди повно тих ожелків — огидних, лапатих, вони мигають йому понеред очі — то дрібні, малюсінські, то знову виростають до велетенських розмірів. Корнило потирає собі чоло, потім притягає крісло зі штанами й добуває тютюн. Тютюн заспокоює його нерви, він закутується тепер у ковдру й хоче заснути. Його очі склеюються, — та ось ненароком в його голові виринає образ широкої польової дороги під Бережанами, — вона з'являється йому виразна, з усіма подробицями, наче на яві, — він бачить кожне дерево, кожний придорожній кущ і яругу... Корнило пригадує собі тепер образ з давноминулих часів: цією дорогою колись їхали наші батерії, — він мав тоді п'ятнадцять років

¹ Геть звілси, ти польська свине!

і оббирав картоплю в стрілецькій кухні. Його очі широко розплющені, груди поширюються від несподіваного відчування... Він бачить виразно сотника, що іде подпереду батерії, й кіннотчиків — поруч гармати... Вона посувається чистим полем, — потім скручує наліво й гине за горбом... Корнило тепер мріє: він ще колись пойде цією дорогою на артилерійському коні, вони випряжуть гармату і будуть синати вогнем у ряди ожелків... Його віддих короткий, він задихується від хвилювання... Десять Антків, двадцять Антків, тридцять Антків — всі ці ожелки змішані з землею, з болотом, кров'ю й тельбухами... Корнило б'є в це болото, його гармата дихає гарячим полум'ям...

Ні, сон відбіг зовсім. Корнило притягає штані й крутить у темності грубу цигарку...

IX.

У Монтіні почалися сльотливі, холодні й брудні дні грудня. Бурхливий день, після пам'ятної катастрофи в копальні, минув давно, мигнув, наче телеграфний стовп із вікна вагона.

Петро працює в ранній шихті. Йому все ще маячить образ чорної ріллі, що її оре пара баских коней. Нива доходить аж до потоку, над яким ростуть вільхи й вистрілюють угороу три високі тополі. На свіжозорану ниву злітається гайвороння.

— Петре! — кличе з порога Оленка. — Ходи обідати!

— Це дві скиби! — відгукується Петро — й прокидається з задуми. Мартопік гримить, у вугіллі висічений глибокий вилім. Треба вставати, підпирати стемілями.

Яка в нього ніжна думка про Оленку — тут, на дні, в царстві каміння й ночі! Він пригорнув би її до самого свого кошлатого серця, пригорнув би її цілу — з рожевими щічечками, рученьками, ніженськими... — Тепло тобі там, Оленко? — Тепло, Петре... Він багато її усього купує, вона вже має новий плащ і два перстені. Він хоче таким чином приєднати її серденько до себе, бо відчуває — йому від цього відчування важко, як від блява, — що вона його не любить...

Він трохи старий...

Напочатку він зовсім цього не відчував. Дивно! Оленка стала його з першого дня. Так якось склалося, він навіть не багато про це думав. З цього повстала для нього велика радість і вигода. Він ішов до копальні, Оленку за той час готувала йому обід чи вечерю, прала білизну, щось там церувала...

Тепер стало інакше, сам не знає, коли і як. Він пригадує собі, — це було ще колись восени — він відчув одного дня, що він трохи старий. Оленка пригадала йому сільські музики, на яких вона танцювала з молодими хлопцями... Перший між ними був Сенько Ганьчин, той, що споловав руками серну... О, він добре знає таких молодих лобуряк!.. На музиках він розтанцював всіх дівчат, вигукує до музикантів, — волосся такий не може помістити під шапкою... Коли б так Петро з'явився на сільській музиці, його частували б літні господарі при столі, на покутті...

Петро затискає губи й теше, аж топір чеше іскри. Гнітючі думки непомітно зникають, йому видається тепер, що він бу-

дүє хату для себе. Хату на три покої... Перед хатою ғанок. Підвалини дає міцні, дубові — на три покоління... На подвір'ї в нього дві великі стодоли, та він на них не дивиться, він знає, що це його... Два баскі коні стоять у стайні, ідять чистий овес... Це його міцний світ, він є його паном і володарем...

— Eh, Pierre!..

Петро обертається. Перед ним поріон, той самий, що його переслухували в поліції.

— Fini! — каже поріон, усміхається до нього й відходить.

Петро дивиться на годинник: шіхту вже можна було скінчити перед п'ятнадцятьма хвилинами. Араб, що його нині дав йому поріон до помочі, пішов уже до спускової машини, не сказавши ні слова.

Біля спускової машини сьогодні з наших тільки Михайло. Корнило і Василь працюють уночі, Нестер і Степан пополудні, Гриць іще досі в лікарні. Михайло змучений, він непорушно стоїть, спервшись на порожній візок біля спускової машини.

Петро питает:

— Коли дістанеш дев'ятку, Михайлі?

Михайло тільки знизує плечима й викривлює уста в слабу усмішку. Та в цьому ж моменті усмішка гине. Михайло не говорить ні слова, він надто змучений.

Обидва думають про своє. Михайло числить у думці гроші. Він тепер відраховує втрату. Незабаром прийде французыке Різдво, — відпаде вісімдесят франків. Потім — Новий Рік. Сто двадцять франків втратить чистих. Треба купити штаны — нова втрата. Разом — яких сто сорок франків. Випнуті Михайліві щелепи рахують: Тієї декади він працював у воді й заробив п'ятсот сорок франків. Цієї декади прийде на сто сорок франків менше. П'ятсот сорок без сто сорока — лишається рівно чотириста франків. Чотири сотки — як порожній квадратовий візок від вугіля...

Потім ідуть спусковою машинною догори — надворі сльотливий, холодний день.

*

Петро приходить до хати.

— Петре, — каже весело Оленка, — я нині купила такі кісточки, що з них можна зварити зупу! Казав француз — так на мигах — що досить кинути в воду і є зупа!..

Петро радіє, як молодий хлопчик. — „На мигах“? Як він це говорити на мигах? — Та він не жде відповіди, пригортав до себе Оленку й щілує її довго, міцно. Оленка борониться. Потім Петро бере її на руки й носить по хаті.

Все гаразд! У копальні напали його недоречні думки про якогось там Сенька... Тепер з цього нема ні сліду. Він дивиться,

в дзеркало, -- вже з тиждень висить у нього на стіні велике дзеркало, -- і бачить своє неголсне обличчя, з темним відтінком, з носа вистають йому великі чорні волоски... Так, як у його тата, що його добре нам'ятає. Він непомітно, щоб Оленка не бачила, вириває їх із носа.

В хаті тепло, Петро вкрай щасливий. Ніколи ще Оленка не привітала його так весело. -- Оленко, -- питав ніби ненароком, -- чи той Сенько Ганьчин... Сенько, чи так?

-- Сенько.

-- ...той Сенько Ганьчин був... гарний?

Оленка відновідає, не задумуючись. -- Ні... він мав ямки на лиці... після вісіні...

Петро лягає на канапу й заливається сміхом. Сміється до сліз. Оленка здивована: -- З чого так смієшся, Петре?

-- Ах, там такий один жартун є!.. Цілу копальню розсмішує... Але менше з тим... Дай же мені тепер істи, Оленко, я голодний, як вовк.. Я цікавий, чому люди кажуть: ..Я голодний, як вовк? Чи вовк такий голодний?

Він єсть і багато говорить, жартує, навіть Оленка починає жартувати. Вона вже не боїться бути сама. Наприклад, сьогодні не замикала дверей.

Петро не погоджується з тим. -- Зле робиши, Оленко!..

-- Ні, я тільки на хвилиночку не замкнула, як вийшла по молоко...

-- Ось тобі на! Тоді саме її треба замкнути!

-- Тут ніхто не ходить. Я нераз сиджу при вікні й дивлюся -- самі чужі люди. Нині перший раз я бачила... твого знайомого... того, що...

-- Корнила?

-- Ні, того другого...

-- Нестера?

-- Так... Тоді, як я вибігла по молоко...

-- І говорила з ним?

-- Лиш кілька слів. Він кудись ішов і не мав часу...

Мовчанка. -- А втім, я зараз вернулася, бо двері були не замкнені й міг хтось чужий влізти...

Петро вже не думає про це. Той Сенько Ганьчин має ямки на лиці! І як з таким можна танцювати? -- Його серце спокійне, він переповідає Оленці цікаві копальняні новини...

Потім закурює папіроску, лягає на канапі й відпочиває. -- Знаєш, Оленко, що? Я мушу запровадити пасіку!..

Оленка дивується. -- Де? Тут?

Петро сміється. -- Сохрани Боже -- у своєму господарстві!.. Пасіку запроваджу велику, так на сто пнів.. Як добрий збір -- можна зібрати багато меду...

Оленка миє посуд, Петро говорить далі. -- Приємно поси-

діти літом у пасіці... Бджола бреєтъ, а мед пахне на взесь сад... Свіжий мед має сильний запах, нам'ятаю, як мій дід брав свіжий мед... Він ніколи не закладав сітки, -- ліз з найгустішій рій, довкруги нього аж чорно, -- а дід собі щось там нипорить, бурмоче, наче б розмокляв з бджолою... Вполудень вся бджола відлитає в поле, -- чим гарячіше, тим жеши бджоли на пасіці...

Оленка не зупиняє Петра, він розмріявся, навіть трошки дрімає. Він іде до праці вночі. О четвертій годині. -- не дивно, що він тепер сонний, дуже сонний... Оленка думає свою думку, потім чує, як Петро хроне на цілу кімнату...

Петро спить, а Оленка сидить біля вікна й дивиться на вулицю. Так само дивилася сьогодні рано й несподівано побачила Івана Нестера. Не тямить, що з нею тоді сталося, бо вона хутенько взяла глечик і вибігла на вулицю. Вона вдавала, буцім нікого не бачить, але серце її так трепотіло, що аж ув очах потеміло. Надійшов Іван Нестер і каже:

— То ви тут, товаришко?

Вона не пригадує собі добре, що вона на це відповіла. Вона лише вийшла по молоко — в цій порі вона завжди йде по молоко... Іван Нестер навіть зупинився й подав їй руку. При цьому дивився на неї якось так ніжно, що вона спустила очі. Знову підняла їх: Нестер далі дивився на неї, потім усміхнувся й каже:

— Можна Петрові позаздрити...

Оленка пригадує собі це й нараз її серце вкривається студеним льодом. Адже ж вона вибігла, так як була, навіть хустини не взяла собі на голову!.. Боже май!.. Хоч би була взяла Петрів шаль, він так їй до лиця... Вона підходить тепер навশиньках до дзеркала, оглядається для певності, чи Петро спить, і дивиться на себе... В кімнаті вже сутеніє, вона в дзеркалі бачить тільки свої очі, великі темні очі й проділ по середині голови... Чи вона гарна? Обертає голову направо й дивиться збоку... Потім дивиться на себе цілу, бо так бачив її рано Іван Нестер... Нараз усе кидає, біжить до вікна і дивиться в сутінок грудневого вечора. Може за той час Іван Нестер пройшов і все пропало?..

Довго так сидить біля вікна й думає. Іван Нестер ішов рано їх вулицею, — вона ніколи не сподівалася би, що він колись піде тією вулицею... Куди він так ішов? Вона думала, що він там десь у місті, їй нераз хотілось вийти з Петром у місто, щоб стріннути його, так як тоді. Та ось він несподівано пройшов біля її вікон!.. Може він має десь дівчину, що її кохає, і тією

вулицею ходить до неї?.. Вона його не зупиняє, ні, вона хотіла б тільки здалека подивитися на нього, бодай стільки, як сьогодні вранці... Цього їй вистачить на цілий день...

Хтось надійшов у кашлюсі і Оленчине серце забилося сильніше. Ні, пішов... Це хтось інший... Іван Нестер також носить кашлюх, — всі інші ходять у кашкетах, також Петро, — а Нестер у кашлюсі... Він виглядає на вченого... Оленка завжди, ще в краю, бачила в своїх дівочих мріях саме такого, як Нестер: гарного, чорнявого, з подовгуватим лицем хлопця — і в кашлюсі... Сільські хлопці не підходили їй, занадто вони були грубі в своїй поведінці і на обличчі мали такі прості риси... І ось вона вийшла до Франції і тут натрапила на Нестера... Він зовсім інший, як Петро... Петро добрий, але нема в нього тій інанськості, за якою в дівочих мріях тужила Оленка... Якби тепер не Петро, вона могла б покохати Нестера...

Від цих думок Оленці зараз важче. В кімнаті цілком чорно, на вулиці мляво світять електричні ліхтарні. Нестера не видно, вона даремно виглядає його з вікна...

— Оленко!

Олеїка здригнулася. Петро збудився й кличе її. — Треба засвітити? — питав Оленка і йде до електричного контакту.

— Ні, ще не треба, — каже Петро. — Посидь коло мене Оленко...

Вона йде слухняно, сідає побіч Петра на краю жанапи, та серце її сковане студеним льодом. Вона бажала б тепер найрадше бути вдома, біля мами, хотіла б бути сама, належати сама до себе. В її серці зазирає непомітно німа розпушка... Для чого вона їхала до Франції? Боже, для чого? — Петро бере її ніжно за руку й притягає до себе. — Треба буде подумати про наш шлюб, дитинко...

Він це сказав перший раз, Оленку огорнув страх. Вона також про це думала, але якось інакше... Навіть не багато про це й думала... Тепер це сталося так нагло, — Оленка відчуває, наче б перед нею відкрилося якесь провалтя. Хоче рятуватися, хоче щось сказати на свій рятунок:

— Тепер іще, ні... Тепер іще ні... Я засвічу!

Вона зривається і біжить до контакту. В хаті блиснуло світло, Оленка стоїть бліда, з величними вистрашеними очима, втупленими в Петра.

Петро спокійно дивиться на неї. О, він міг би багато тепер вичитати з Оленчиних очей, але після цієї віспи він зовсім заспокоївся. Ні, він не боїться конкуренцій з Сеньком, що має віспувати обличчя... Він каже:

— Ну, то пізніше... Але треба буде про це подумати.

— Колись пізніше, — говорить Оленка і підходить до вікна. — Там снігпадає, поглянь, Петре!

Петро підводить голову. — Справді!... Тут рідко буває сніг... Того року не було зовсім...

— Оленка дивиться у вікно, серце щемить її від тих усіх звірушень. — У нас також уже сніг... Сніг покрив увесь ліс і всі стежки... — Оленка вриває, бо до горла підкочуються їй жаль, вона відчуває, що не може жалю стримати і схлипнує. Плаче ревно, аж заходиться. Петро скочив до неї. — Оленко, Оленечко... Чого ти? Я тобі щось куплю, завтра підемо до крамниці, — щось тобі прекрасне куплю, Оленечко...

Але Оленка плаче, вона тим не тішиться...

*

Крізь вікно прозирає бліде світло. Оленка будиться зі сну, вона сама в хаті. Петро пішов уночі на шихту, вона навіть не чула.

Вона зібралася і підійшла до вікна: надворі похмуро й вогко. Вчора падав сніг, але сьогодні він розтанув і на вулиці чорне болото. Оленка сама не знає, чого їй так неясно на душі... Цей учорацький сніг зворушив її до живого серця, вона хотіла бути дома, іхати до мами. Але коли на селі таке болото, то її зовсім туди не тягне... Вийти крок за поріг, а там болото по кістки... Навіть, як візьмє кужиль і піде на прядки до тітки — то її там невесело... В тітки брудніше, як у них, у куті стоїть велика лежанка з соломою, брудна перина підкинена догори, на печі сушиться льон... Ні, вона не годна була стерпіти такої вбогості, вона тому її виїхала до Франції, бо шукала кращої долі... Тут у Петра її добре й чисто... Вчора Петро згадував її про шлюб, він із нею одружиться і її буде ціле життя добре... О, тітчина Марійка буде її завидувати, — вона всіх чарів ужила б, щоб перетягнути до себе Петра... Не знати тільки, чи Петро її схотів' би, — вона має таке широке обличчя з веснівками...

Оленка довго про це думає і є зовсім спокійна. Пригадує собі вчорацький день і Нестера Івана. Він також добрий, але — ану ж має другу? О, нині не можна так, треба триматися одного, але певного... А втім, вони з Петром — так сказати б — „по слові“. Оленка не розуміє добре, що це значить „по слові“, але думає, що по тому всьому, як то вона живе з Петром, то напевно є „по слові“. Тільки воно сталося якось так нагло, — вона навіть не знає, чи це було для неї приємно, чи ні... Але так воно певно є зі всіма дівчатами...

Весь час дивиться у вікно, пильно, насторожено. Вчора в такий час ішов Нестер... Як сьогодні піде — вона не вибіжить... Вона хотіла б, щоправда, щоб він поглянув на неї здалека, крізь вікно, так тільки на мить, — але він не знає, де її

вікно й пройде мимо, не глянувші... Піде далі, а вона тоді відійде від вікна, бо не буде чого сидіти...

Прибігла на часинку до дзеркала, поправила волосся й побігла до кошика по шалик. Спішиться, перегортає нервово свої скромні статки, -- бо шалик чогось клала на самий спід, -- і знову біжить до вікна. Кошик відчинений, все в ньому перевижене догори дном... Вулицю хтось іде у капелюсі: це Іван Нестер.

Гаряча хвиля сплила Оленці до серця й відплила. Ноги їй підкосились, руки нервово поправляють шалик. В плаці й капелюсі йде новолі -- гарний і рівний -- Боже милий!.. Серце її тріпочеться, як полохлива пташка, вагання роздирають її душу, вона не знає, що має робити... Іван Нестер щораз біжче, - зовсім не виглядає, наче б він хотів спинитися... Оленка, не тямлячи, що робить, хапає горицок і вібігає...

Збігla зі сходів так швидко, аж задихалась. Іде просто до крамниці -- назустріч їй Іван Нестер. -- А-а! товаришко, добриден!

Оленка хоче щось відновісти, але їй не стає голосу.

-- По молоко?

-- Так...

Знову цей упертий погляд, але тепер наче ще м'якіший... Він силиває Оленці просто до серця. -- Колись зайду до вас на снідання!

Радість спалахнула в її очах ясним огнем. -- Мое вікно тут! -- рантом показує Оленка своє вікно і потім додає: -- Вчора пополудні ви тудою не йшли?

-- Ні, -- відповідає Іван Нестер, -- я працював у копальні. Маю тепер пополуднівку.

Оленка хоче стояти з ним довго, стояти з ним до вечора, ціле життя. Вона хоче щось йому сказати, але з уст виривається її зовсім щось інше, -- ах! -- вона вже не може цього спинити, вона каже:

-- Піду вже, бо холодно...

Нестер подає їй руку. -- До побачення, товаришко.

Він тримає її руку в своїй долоні, від цього дотику спливає на Оленку солодка знемога, і велике щастя... Вона не вириває руки, ні... вона навіть своїми пальчиками стискає слабо, ледве чутно Нестерову долоню і так стоять вдвійку, аж Нестер шепоче вдруге, тепер наче тоном порозуміння:

-- До побачення...

Руки розійшлися, Оленка йде з пустим глечиком до хати. Потім пригадує собі молоко, вертається й біжить до крамниці. Накралає доці, клаптики її волосся поприлипали до чола. Але вона не помічає нічого, її серце співає чудову пісню, воно мало не вирветься з грудей -- її так весело, її так страшно весело!..

Боже!..

Пів до другої приходить Петро. — Оленко, — жартує він, — чи ти замкнула двері, коли йшла по молоко?

Оленка почервоніла, як мак. Хвілинку завагалася, потім шепнула ледве чутно:

— Замкнула... — I мішала запражжку, ах, ця запряжка! — вона так пригоріта...

Цього тижня Оленка побачила несподівано Івана Нестера ще раз, але разом з Петром. В суботу ввечері, коли вже всі естамінети грали й іхніми дверима бряхкали п'яні „польонé“, Петро вийшов з Оленкою на прохід. Для Оленки нині не було життя в цьому ясноосвітляюму, кипучому і п'яному містечку. Це були самі чужі люди, юрби людей, що її зовсім не обходили, вона нікого між ними не шукала. Іван Нестер працює в копальні, на дні, — можуть тут вештатися тисячі людей, але між ними не буде Івана Нестера... Потім зайшли до естамінету на склянку вина, — це був старий звичай Петра зайти завжди на склянку вина в суботу після ранньої шихти. В естамінеті зустріли при однім столику Нестера й словака Шмайсу. Нестер кивнув їм головою на привітання і далі розмовляв зі Шмайсою. Властиво, говорив Шмайса, а Нестер слухав.

В естамінеті гуло, розливалося вино й грала музика. П'яній чад підіймався над столиками і в танцювальний залі. Петро й Оленка сіли собі за дільшим столиком, Нестер зовсім не дивився в той бік, він сидів мовчки й час від часу напивав.

Так тривало з п'ятнадцять хвилин. В куті далі грала оркестра — докладніше клярнет і гармонія, — крутилися пари, гости перекликувалися, було гамірно й весело, але Нестер сидів мовчки, так, наче б і не слухав балакучого Шмайси. Потім допив вино, встав і без одного слова підійшов до музикантів. Обидва перестали грати. Кивнув пальцем — музикант підвівся з місця й подав йому гармонію. На його місце сів Нестер і почав грати. Тепер Шмайса встав із-за столика і підійшов до Петра.

Щось говорив до цього, сміявся, навіть поклепав Оленку по плечах, але вона цього не запримітила, не чула, не бачила. Там грав Нестер. Він розтягав гармонію на цілу довжину, то знов її звужував, з-під його рук вилівалася струмками чудова музика, якої Оленка ще в своєму житті не чула. Нестер грав! — той самий Нестер, якого вона з такою тugoю виглядала у вікні... Шмайса й Петро розмовляли тепер напереміну, пили, а Оленка сиділа, мов заворожена, й слухала Нестерову гру. Щось кричало в її серці. — Нестер її не скоче, не скоче, не скоче!.. Він для неї недосяжний у своїй красі, у своїй панськості, кожна дівчина пішла б за ним на край світу! — Вона навіть не йде

потанцювати туди, ні! Вона не посміла б піти між ці гарні панночки, в пишних одягах і з коротким хвилюючим волоссям... Вона — сільська дівчина без щастя і без долі... А Нестер грав далі, клаптик чорного волосся упав йому на чоло, лиця зарожевіли, очі задумано гляділи перед себе...

Оленка нараз підвелається з рішучістю в своїй розпуці і сказала до Петра: — Ходім уже, мені недобре...

Петро стурбовано глянув на неї: — Ти справді бліда, Оленко, то з вина... -- Він підвівся, попрощався зі Шмайсою, що подав також руку Оленці й удвох пішли до хати. Цілу дорогу Петро говорив, але Оленка не відкликалася.

Вона була того вечора дуже нещаслива...

X.

Завтра Новий Рік. Сьогодні неділя, на ринку в Монтіні великий торг.

Французи попривозили вантажними автами свій крам, цілі гори краму: сорочок, шаликів, цератових плащів, — звалили все на великі купи просто на землю й продають по неймовірно низьких цінах.

Корнило вештається по торзі й придвигляється.

На розі одного авта велика таблиця: 7 fr. Біля нього юрба людей. Червоний француз у береті бере надзвичайно швидко з одної копиці теплу бавовняну сорочку, з другої підштанці, звиває це разом і кидає в юрбу, інече цирковий жонглер. Ця пара білизни коштує 7 франків, — у крамниці 25.

Народ напливає. — А ма! А ма¹! Француз кидає сувій у чиєсь простягнені руки. Щохвилини летить сувій у юрбу. П'ять, шість, десять, п'ятнадцять. Він розкидає своє майно в юрбу людей, розкидає марнотратно, наче казковий багатій, — він за ніким не дивиться, — щохвилини: мах, мах, мах...

Поміж людьми ходить дівчина й збирає по сім франків. Чи вона бачить, хто ловить сувій? Корнило думає про це — й вирішує, що це неможливе. Люди самі підходять до дівчини й платять. Дівчина занята грішми. Хто з цієї юрби вхопить сувій білизни — цього вона не може бачити.

Несподівано француз перестає розкидати білизну в юрбу, він устромив погляд перед себе й верещить пронизливо, як півень: — Ретур²! Ретур! — Корнило дивиться в цей бік, бачить якогось чоловічка, що з сувоем під пахою віходить поспішно вбік. Француз кидає все, біжить за чоловічком і ловить його за обшивку. Він кричить увесь час, раптом з'являється полісмен і кладе свою тяжку руку чоловічкові на плече. Француз кидає кілька слів полісменові, потім віходить до свого краму. — Ah, cochon polonais! — бурмоче до себе і втирає зіпrière чоло..

Корнило різоче до розпуки: він любить такі комедії. З вдячності купує сувій білизни, платить сім франків і йде далі.

Босняки носять перед собою великі кошики, повні всякого-

¹ A moi! — Мені! ² Retour! — Назад!

краму. Там є бритви, гребенці, цизорики, цигарнички, дзеркальця. Корнило затримує одного, купує бритву.

Босняк вибирає помалу, довго, він не поспішає. Йому зовсім байдуже, чи Корнило купить бритву. Оглядає собі з увагою кожну бритву, потім дивиться за полісменом, що веде вже другого поляка.

На торзі великий рух: несподівано Корнило бачить Михайла. Стоїть біля жидівської будки зі старими одягами й вибирає штані. — Михайлє, дай Боже щастя! — гукає здалека, але не підходить до нього, бо ще не купив бритви. Обидва вони з босняком переглядають бритви довший час, нарешті Корнило спинився на одній. — Скільки хоче?

П'ятдесят франків, — відповідає босняк і сміється.

— Десять франків!

— Давай.

Корнило теж сміється, потім платить йому десять франків і клепає його по плечах. — Бон камарад! — Іде тепер до Михайла. Той вибирає вже десяту пару штанів, переглядає докладно, в пальцях, до світла. Михайла не обдуриТЬ хтобудь. Жидок гладенько голений, з шапиком, у французькій шапці, нетерпеливиться. Дивиться на нього з-під лоба, злісно, — раптом прискакує до Михайла й вихоплює в нього штани з рук.

— Ти! я таких куниців бачив, ти йди собі геть! — Він злий, аж піна близкає йому з рота. Складає штани в порядку, на одну купу, ввесь час бурмоче щось під носом. Корнило регочиться.

— Мошку, що хочеш за штани?

— Ти хочеш іполіс, га? Жидок рантом обернувся, глянув люто на Корнила і щось викрикнув по-французьки. Корнило нахилився до нього: — Срульку, я тебе знаю... Ми свої.

Жидок скінчив розмову з гоями. Ні, він не потребує. Він ображений, гнівно дивиться кудись убік. Корнило з Михайллом відходять.

— Бачу, що вже другий місяць вибираєш штани... Ще не купив?

— Якось ні...

— Гриць ще в лікарні?

— Так...

З Михайллом нема ніякої розмови. Корнило має ще кілька-надцять франків, хотів би піти з кимсь на склянку вина. Але з Михайллом не піде. Це такий дерев'яний кіл, що з нього ніякого соку не видушиш. Він каже йому коротко: — Будь здоров! — і виходить у юрбу людей, що придивляються до каруселі.

— Корниле! — чує ззаду голос.

Оглянувся. — Петро! Петро й Оленка! Оленка в новенько-

му плаці, в рожевому шалику та в простій хустині, насуненій
троки назад, так, що відслонює проділ її волосся. Вигук радо-
сти вихоплюється в Корнила з самого серця.

— Ах, це ви! Здоров'ячко!

Оленка теж рада. Корнило — дуже щирій хлопець, вона
при ньому забуває про всяке своє горе. Петро любить Корнила,
як свого рідного брата. Всі троє подають собі взаємно руку
її знову обертаються до каруселі. „Польонé“ з дівчатами круж-
ляють шаленим рухом довкола стовпа. Оленка мало очей не
видивить.

Корнило має одну пропозицію, він говорить несміливо —
не певний, чи це годиться:

— Може... проїдемося на каруселі?

— Ні, — відповідає Петро. — Французи сміються з того.

Петро знає — що й як. За кілька років у Франції він на-
брався вищої культури: на такій каруселі їздять тільки „по-
льонé“. Але подивитися можна. Каруселя скінчилася, зраділі
дівчата сходять з підвішених візків. Петро каже: — Ходім.

Вони вештаються по цілім ярмарку, оглядають усякий
крам. Оленка щаслива. Корнило переповів історію з францу-
зом, що ловив злодія. ... Одного я не розумію: француз не ді-
виться за піком ... а бачить! Відразу спостеріг злодія!

— Кожного не спостереже, — каже Петро. — Одного злов-
ить, а десять утече...

Корнило пильно слухає. — Ба! Тож так майно розкидає?

— Від того одного зловленого злупить собі потім за всіх...
Це бійся, француз не дурний...

Корнило аж руками сплеснув. — Ади! Тож це прекрасно!..
А я думав і не міг... Ну, ну...

Спинилися перед горою шаликів. Такого Оленка ще не ба-
чила: гора — вище її голови! Все те лежить на землі, на кількох
роозпростертих коцах, перемішане в безладну купу кольорів:
червоних, зелених, золотих, строкатих... Люди товпляться, ви-
бирають. Туди й дійти важко. А француз сидить збоку на крі-
слі, курить люлечку.

— Заждіть тут! — Це говорить Петро і протискається до
шлиників. Оленка цьому не перечить, вона вже звикла до того,
що Петро її купує всякі речі... Після останньої неділі, коли то
вона бачила в естамінеті Нестера, вона важко горювала, що-
днини довгими годинами висиджувала в вікні, але даремне...
Врешті вона уснокілася, те все видавалося її сном, що вже не
повернеться, вона навернулася до свого Петра, такого доброго,
такого батьківського... Він має гроші її накупить її повно вся-
кої одежі, ось він і тепер пішов її купити шалик... Корнило
лишився сам із нею і від цього він трохи несміливий. Він теж,
о, він рад би її теж купити шалик, навіть дорогий, нехай би

навіть сто-двісті франків, — він не прив'язує ваги до грошей, — тільки не знає, чи це йому годиться... Хіба, що на якісі іменині: чи на уродинни... Він раптом питає:

— Скільки ви маєте років?

Оленка відповідає, паленіючи:

— Вісімнадцять.

Мовчанка. Обоє дуже поважні. Врешті приходить Петро, купив відразу два шалики, обидва прекрасні: Оленка аж сяє з утіхи. Головно один — справжня розкіш: червоно-зелений з маленькими різникользовими квіточками. Тепер ідуть вони вже додому, уже кілька порожніх авт від'їхало, вже й людей менше. Несподівано Оленка бере Петра за рукав — її личко-бліде, — вона показує рукою перед себе.

— Що, Оленко?

Петро і Корнило глянули в той бік. Петро говорить: — Це Іван Нестер... Якусь собі гарну мадмуазельку підшукав! Ади — в капелюшку!..

Обидва насміхаються з мадмуазельки, ще довго на цю тему розмовляли. Потім переходят біля ятки з кониною. — Ти знаєш, Петре, Михайло вже з місяці єсть конину!

— Конину? — Петра розсмішила ця конина. — Що робити — юшку чи печеньо?

Корнило речоче вголос. — Не знаю... Це далі — й зміниться в копальняного коня!.. О, Боже, не витримаю...

Він заходить сміхом, Петро йому допомагає — вони все сміються, як зустрінуться. Але Оленка йде німа поруч них, вона нічого не чує, її серденько прошите гострою стрілою. Вона ледве дріботить, чорні очі, пімі в безмежному горі, дивляться кудись перед себе. Вона думала, що вже все минулося, цілій тиждень вона стояла біля вікна — і ось нині його побачила...

— Я давно не бачив Степана, — каже Петро. — Що з ним?

— Дідько знає... Він якийсь дивний, що скаже — ні пристигти, ні прилатати...

Новий вибух сміху. — Він якісь книжки пише... — каже Петро.

— Аби тільки мудрі...

Зайшли вже на ріг вулиці. — Прийди колись до нас, Корниле... Так по-сусідському... Як то на селі, в газди...

Корнило притакує. — Оленка вареників наварить, — продовжує Петро, — зі сметаною!.. Заходь!.. Незадовго Різдво — святкуємо, очевидно, разом!

— Гаразд!.. — Потім прощаються, й Петро з Оленкою ідуть далі, вулицею. — Ти дуже бліда, Оленко, кров зіступила тобі з лиця...

— Я не знаю... — Оленка раптом зупинилася: — Чи то можна купити капелюх?..

— Який капелюх?

Але Оленка замовкла. — Який капелюх, Оленко!?

— Я думала такий на голову, панський... — Вона схаменулася. — Ні, ні... Це я тільки так...

Петро глянув скоса на Оленку, він не зrozумів добре, який капелюх.

*

В кімнаті цілком темно, знадвору доходить бліде світло вуличного ліхтаря й відгомін недільного руху. Петро спить, Оленка сидить німо в темнім куті, її очі широко розплющені.

Так минає довгий час. Раптом вона підходить до Петра, швидким нервовим рухом термосить його за плече й шепоче:

— Петре, вставай!

— Га? Що? — Петро не може прочуяти. . . Що таке, Оленко?

— Вставай! Підемо на місто! Я боюся...

Петро підвісся. — Чого боїшся, Оленко? Я тут, засвіти світло.

Оленка засвітила. Обличчя в Петра набрякло, з одного боку велика червона пляма від подушки.

— Чого на місто, Оленко?

— Не хочу бути сама в кімнаті, там такий нині рух...

Вона поспішно бере плащ, шалик і, не накриваючи нічим голови, стає біля дверей. — Що тобі нині, Оленко? Де ж так можна виходити?

— Я надто насидалася, — пояснює Оленка. — Ти спиш, а я сиджу й думаю... — Вона чогось сердиться, це видно по її очах. Оленка вже не та, що перед трьома місяцями, вона хоче йти на місто, між людей, вона не дасть себе більше замикати в кімнаті, мов у клітці. — Ходім уже!..

— Ну, то підемо, як так хочеш... — Петро вдягається, заув'язує краватку. Оленка ввесь час тримається за клямку. Петро глянув на неї. — Так не підемо, Оленко, візьми хустку на голову!..

Оленка підійшла до свого кошика, вона встигла сковати хустку вже на самий спід. Недбало й гнівно закинула її на голову, підсунула волосся, що висмикувалося, і глянула з-пода Петра в дзеркало. Петро не добавчив її, — він дивиться задоволено на себе, — з носа вилазить у нього великі чорні волоски, як у його тата, але він про це тепер не дбає, він, славити Бога, не має віспуватого обличчя. Закінчив туалету, вдягнув плащ, і обое виходять.

Петрові жаль цього тепла, що його лишають у кімнаті. На вулиці мерехтять над ліхтарем сніжинки, що сипляться з неба й тонуть у чорнім болоті. Вулицею снуються жваво люди, —

ген, далі вгорі червона заграва від світла. Там сьогодні рух — завтра Новий Рік.

На вулиці Петро розохотився. — Ти добре, Оленко, придумала!.. В хаті чоловік розкис би... Шкода, що я про це не подумав раніш, я був би з Корнилом умовився...

Ідуть жваво, Петро сьогодні взяв капелюх, виглядає гарно, по-панському. — Пройдемося головною вулицею, потім вступимо до естамінету на склянку вина... Добре, Оленко?

— Добре.

В естамінетах рух, грає музика, бряхкають двері. Скільки людей! Шум, гамір, переклики. В такій юрбі Оленка не побачить Івана Нестера. Вона питаеться:

— Чи підемо туди, де тамтої суботи?

Петро подумав. — Ні, підім кудись краще... Там приходять „польонé“...

Оленка мовчить. Одинока нитка вривається. Там вона може побачила б Івана Нестера... Вона безпомічна, Петро сильний, він веде її, куди хоче. Вона зовсім інакше це собі уявляла, як виходила з хати.

Протискаються поміж людей, всі сьогодні по-панському убрани — чоловіки й жінки. Оленку давить тягар, ні, — вона не дорівнює їм, вона не є панією, має на голові звичайну сільську хустину, що її привезла це з хати. Вона почувається сьогодні дуже нещаслива, важко прибита, сама не знає, чому... Це правда, що Іван Нестер пішов з другого, але її не це болить... Ця друга є пані, має капелюх, вона її не рівня... Найкраще було б не родитися її на світ...

— Степан!

Це сказав Петро й зупинився усміхнений і задоволений.. Оленка оглянулась і зразу пізната того блідого студента, що перший день перебував разом з ними.

— Добрый вечір, Петре — ось і ви... — Він привітався з Петром і Оленкою.

— Де ж ви діваетесь? — сказав Петро. — Я гадав, що ви вже виїхали!

— ІЦе ні...

Степан ще блідіший, як звичайно, — у світлі вуличних ліхтарень він білій, мов хустина. — Я ще не виїхав, — повторив повілі, — а ось, бачите, часами має людина дивні почуання!.. Я ось побачив вас обое і мене нараз наче б хто переніс назад, кілька добрих років назад... Знаєте, Петре, майже два-три роки назад!.. Ще до того часу, коли я приїхав до Монтіні, — цікаво, що?

Петро хитає головою з усміхом. — А воно всього три місяці...

— Власне! Мені аж веселіше від того, що я вас зустрів!

Тоді, — звернувся до Оленки, — я щойно перший раз ішов дескоальни, а може другий... Як подумати, то таки це було недавно... Воно так у першій хвилині...

Він замовк, Петро теж мовчить із пошани до вченої людини. — Тоді ще була осінь, я мав залишитись у Монтіні на кілька днів, бо мені треба було заробити на квиток до Парижу... Добре, що я вас стрінув, попросту щаслива нагода... Тепер я вже певно виїду... Може вступимо до естамінету, я дістав гумор!..

— Добре, ходім.

Пройшли кількасіят кроків, Петро оглядається по естамінетах. — Тільки, щоб не натрапити на полячню. — Біля одного, ясноосвітленого естамінету спинилися. — Увійдім сюди...

З естамінету бухнула гаряча пара, столики були майже заповнені. В сусідній залі грали музика й танцювали пари: там світло було заслонене рожевим папером, а зі стелі звисали гірлянди паперових стъожок. — Сюди приходять французи, — сказав Петро.

З трудом відшукали вільний столик. Петро замовив вина й звернувся до Степана: — ну, Степане, тепер оповідайте про себе.

— Знаєте, навіть не маю що... — Степан дивився безпопадно на Петра й Оленку. — Мені ось ви сьогодні перервали немов одностайній сон... Навіть цей естамінет, оці притемнені лямпи й ця музика... Я зовсім вернувся до того часу, коли я приїхав перший раз до Монтіні.

Хлопець приніс вино, Петро налив у склянки. — Пий, Оленко! Здоров'я, Степане!

Торкнулися й випили. Степан випив відразу цілу склянку. — Я, бачите, пригадав собі нараз ту цілу духову атмосферу, в якій я тоді жив, мої перші враження, і мені тепер здається, наче б я вчора приїхав!.. А ще годину тому я почував себе зовсім інакше, зовсім інакше... Знаєте, цілих три місяці жити інакше, а раптом нав'язати нитку з попереднім життям, сильну нитку — дивна річ, як то життя часом цікаво складається!.. — Петро наповнив знову його склянку, Степан механічно підніс її до уст. — Я може трохи зворушений і ви мене якслід не розумієте, але запевнюю вас, що я дуже щасливий, бо ви збудили в мене свою приспану енергію. — Він хитнув головою в бік залі. І ця музика мене трохи настроює... — Мене наче б хто підніс догори, немовби літаком — і я бачу тепер виразно мізерію моїх останніх тижнів... Може не мізерію, але дрібничковість, чоловік так, немовби заліз у моркву... Ви смієтесь, Петре?

— Ні, ні, я слухаю. Я так із цієї моркви...

— Ха-ха, — це я правду кажу. Зовсім, наче заліз у моркву. Агій! Подумайте, — зрештою буду говорити широ, признаюся

вам у всьому... Я знаєте, від двох місяців здурнів зовсім, я, знаєте, закохався в тій дівчині, що видає лямпи при третім віконці. Я не бачив світу поза копальню і тим віконцем, де я віддавав лямпу...

Петро розлявив рота з цікавости. — Котра це? Там така говста і, здається, ще одна... Не тямлю добре...

Степан почервонів, мов рак. — Ет, дурниці...

Він замовк. Потім вихилив до дна склянку і сказав, наче б оправдувався:

— Розумієте, я це беру так психологічно. Я ось у цій хвилині, так сказати б, сам себе обсервуую, не соромлюся цього, беру себе, як предмет, що його досліджую... Ця власне друга, — така білява, невеличка... Я був закоханий у цій білявій, кажу „був“, бо в цій хвилині це вже минуло, розвіялося, як дим. Подумайте: я цілих два місяці ходив до копальні не для того, щоб копати вугілля для промислу чи для людства, аї теж, щоб заробити грошей на квиток до Парижу. А бачите — щодо Парижу... Признаюся вам широ, що це моя химера, мої плани попсуті, і я хочу бодай вхопити мрію, що мені снилася, але куди тільки прийду, мрія зникає і з'являється в другім місці... Я мрійник, що граюся з дійсністю... Але що я хотів сказати?

— Про цю копальню...

— Ага. Отож, знаєте, ходив я до копальні, щоб побачити мое віконце і ту дівчину, що видавала лямпи. Вона видає лямпи пополудневій шихті опівдні і ввечері. Ввечері відбирає. Я навіть ходив до інженера, щоб дозволив мені працювати постійно після полудня. Мое життя звузилося до цього віконця. Ввечері я не міг дочекатися хвилини, коли спускова машина винесе мене нагору. Я годину перед тим рахував хвилини й секунди, я був непрітомний від очікування. Потім я підходив до віконця, віддавав лямпу і відходив... — Степан замовк.

— І стільки всього?

— Стільки.

Петро засміявся. — Тож було зачіпitiти колись, заговорити...

— Гм... Не було нагоди. А втім — не було потреби. Я вже такий дивак. Ха-ха-ха!..

Він уже був п'яній. Його очі блистили гарячковим огнем. — Ви знаєте, Петре, я раз закохався в одній дівчині, — це було ще в старому краю; — я вийшов собі на прохід і побачив дівчину, що йшла з весілля. Була гарна, мала довгі строкаті стъижки, що розмаялися по плечах. Я заговорив до неї, вона відповіла, потім ми йшли разом. Ми йшли довго разом польовою доріжкою, потім зайшли в ліс і там я цю дівчину поцілував... Ви знову смієтесь?

— Боронь Боже...

— Ну ось. Ми ціluвались і обіймались може з півгодини.

Це було під одною сосною, я забув умовитися з дівчиною, щоб вона прийшла на другий день, — я тільки виходив сам до того місця під сосну. Я побачив ту дівчину за кілька днів, як ішла дорогою, вона засміялась до мене, але це була вже інша дівчина, та з'єдналася у мене в одно зі спомином про сосну, і туди я виходив тужити за минулою хвилиною... Але про що це я хотів говорити?...

— Здається, про ту з віконця...

— Ага.

Але він забув, про що хотів говорити. Музика з сусідньої залі збила його з пантелику. Він ґесподівано сказав:

— Маю охоту потанцовувати. Ви, Оленко, танцюєте?

В Оленчиних очах бліснули вогники радости. — Я таких панських не знаю...

— Нічого не шкодить. Ходім!..

Він устав, голова йому ходила ходором. Оленка глянула безрадно на Петра. Він кивнув їй головою:

— Піди, Оленко!..

Всі троє подалися до сусідньої залі. Проходили поміж столиками, біля яких лилося вино, клекотіла францужчина й панувала п'янка радість. Оленка аж горіла з цікавости, — вона це в такій залі не танцювала. В куті сиділо троє людей: один з великою гармонією, другий із клярнетом, третій із басом. Кільканадцять пар, — розкішних, розміяних, веселих, — крутилося по середині блискучої паркетової залі.

Степан узяв Оленку під руку, вона йшла легко, як пташка. Потім почали обертатися в такт музики, ніхто не звертав на них ніякої уваги. Оленка була майже неприміна від щастя: вона танцювала серед гарно вдягнених панночок, у такій пишній залі з великими дзеркалами, усе тут було таке панське, таке багате! Ні, вона не є така нещаслива, — ось із нею танцює Степан, він такий високовчений, а не завагався взяти її до танцю, як панянку... — вона така, як і ті всі, що тут танцюють... Боже мій, її свідомість притъмарилась від щастя, наповнене її почуття вдячності до Степана, що ось так делікатно обіймає її за стан, провадить між іншими парами... Музика перестала грati, Степан чесно склонився перед нею й сказав: — Дякую. — У дверях вона побачила блідого Петра: гостра, як холодний вітер, вернулась до неї свідомість, що це її Петро... Її!! Його очі, чоло, уста... Вже на віки вічні!.. Вона знає багато людей і в селі, і тут, — та цей єдиний є її, як вона сама. як її власна доля... На це вже нема ради.

*

Степан привів Оленку, наче велику даму, до Петра і говорить голосно: -- Ну вуасі!! — Він оглядається довкола залі, почуває себе тут вільно, наче у сальоні... — Перметтэ¹! — говорить до Петра ї Оленки по-французькому й підходить до буфету. Щось там замовляє, потім повертається до столика. По дорозі нехоча зударився з гарною панянкою з чорним хвилюючим волоссям, обрамованим темночервоною стъожкою й рожевою газою довкола ший. -- Міль пардон²... — Він, чесно вклонюється перед нею, але француженка не відходить, затримується й усміхається до нього. Усміхається, як до знайомого.

Степан спинився теж і дивиться на неї. Ті очі -- він їх уже бачив! Він їх уже бачив! Коли їй де?

В цій хвилині француженка без церемонії, просто зав'язала з ним розмову. Вона говорить з поспіхом, швидко, в її устах багато „са“ -- „са-са-ля-са“... І ось у Степановій голові майнуло, немов блискавка: це та сама, що він їй бачив першого дня біля циркової буди! Він відважно, сміливо простягає їй руку, француженка простягає свою -- делікатну й дрібну, -- діється щось несамовите, -- він тримає її дрібну ручку в своїй долоні і француженка не відбирає її... Від цілої її постаті иливе ніжний п'янкий запах парфуми, від якої Степанові зовсім тъматиться в голові.

Француженка³ знову говорить -- швидко, не перериваючи. -- Са-са... месіє... са-ля... — Він нічого не розуміє, ані слова. А втім, він навіть і не слухає, він дивиться на неї, мов зачарований, потім несподівано француженка вриває, кидає йому останній усміх своїх очей і відходить. Степан не зводить з неї очей, -- вона ще раз обертається, -- усміхається до нього й губиться в юрбі. Степан іде тепер просто до столика, біля якого сидить Петро ї Оленка. Вона здалека вітає його сердечним поглядом своїх вдячних очей. Петро сидить поважний, хоч і усміхається понад силу.

— Я замовив вина, — говорить Степан, — і по дорозі я стрінув одну французьку дівчину, що їй я бачив першого дня, коли я сюди приїхав. Вона там танцює.

— Ну, то ось -- ви йдіть танцювати, а ми з Оленкою підемо до хати. Справді, так буде найкраще... — Петро почав одягатися. — Ходім, Оленко. — Оленка раптом зблідла, на серце насунувся її тягар. Ах, вона страх бажала б ще лишитися, хоч раз іще піти туди, до тієї притемненої залі, глянути у дзеркала... Однаке Петро невблаганий, він уже вдягнув плащ і поєдає плацці Оленці. До столика підходить хлонець з вином. Пе-

¹ Ми тут. ² Permettez! — Вибачте! ³ Mille pardons! — Тисячу разів вибачте! (Франц. гов.).

тро дає йому франка і каже віднести вино назад. Оленка бачить і розуміє, що нема рятуанку. Вона вдягає плащ і дивиться з благаним на Степана, але цей мовчить, він теж віддався Петровій волі. В залі заграла оркестра. — Ну, то бувайте здорові, Степане, танцюйте, а ми ходім... — Подав руку Степанові й обернувся до Оленки. — Ходім, Оленко. — Вона усміхнулася до Степана: — Дякую вам...

Пішли. Степан лишився сам і відразу пішов до залі, де танцювали. Його знайома сиділа зі старшим, лисавим добродієм на кріслі під стіною і вголос сміялася. Добродій теж підсміхався, потім лініво підвівся й вібрається йти до буфету. Але обернувся до неї і кивнув пальцем. Вона махнула рукою — йди! йди! — і лишилася. Той пішов. В цій хвилині Степан приступив до неї і попросив її до танцю.

Француженка вміть підвела і поклава Степанові руку на плече. Він відчув інстинком, що тепер треба танцювати, танцювати! За всяку ціну, якнайкраще, треба виявитися новим каваліром перед цією наукою дівчиною іншої раси, що, легка і в'юнка, як метелик, пригорнулася до нього цілим своїм тілом і чекає від Степана першого кроку. Музика грала вальса. Степанові кроки зложилися в такт музики і він закрутівся, мов п'янний, від вина, від парфум і від музикі.

Як воно було потім, він уже згодом пригадував собі, наче крізь сон: гості були п'яні, — це була шалена ніч на Новий Рік, — кричали, вигукували, курили на залі папіроси, одна пара повалилася на землю. Потім він пішов з дівчиною до буфету і там пили вино, за яке Степан платив гроши, платив більше, як треба, розкидав грішми направо й ліво. На залі знов обізвалася музика, вони вдвійку пішли до залі й сіли на кріслах. Сіли близько, поруч себе, дуже близько, Степан обняв дівчину за стан і пригорнув до себе. Тоді прийшов якийсь француз і потягнув дівчину з собою. Це вже була пізня година. Степан сидів хвилину сам, потім пішов до буфету й випив одним душком велику, півлітрову склянку вина. Лямпи злилися йому в одну світлячу смугу, все почало пливти, і він їх маленьку хвилину скилив голову над буфетом. Коли прокинувся, біля нього стояв хлопець, що подав йому плащ і говорив: — Monsieur, vous êtes malade¹... — Уй² — потакнув Степан, ніч думаючи, і вдягнув плащ. Пригадав собі, що хлопцеві треба дати п'ять франків: сунув руку до кишені, — під руку попало десять франків. — Voici³... — хлопець склав гроши, взяв Степана під руку й відпровадив до дверей. Степан лепетав язиком: „Уй, уй“ — і опинився на вулиці.

¹ Ви недужі, пане... ² Oui — так. ³ Ось тобі...

Холодне повітря пропікало його трохи, він ішов твердо, різко, міцно гуваючи ногами. Вулиці були опустілі, тільки з естамінетів доходили тут і там п'яні голоси публіки. Праворуч нього забовваніла величезна силоєта копальняного шибу. Він пройшов повз нього, ввійшов у темній болотянисті вулички колонії й пропав у них.

XI.

Минув Новий Рік. Сьогодні пополудні Петро має йти до копальні. Тепер він пішов кудись. Оленка сіла біля вікна й думає.

Вона сама не знає, що з нею сталося в останній дні: вона починає непавидіти Петра. Він замкнув її тут, наче в клітці, відокремив її від світу своєю особою. Вона радо пішла б від нього, пішла б навіть за наймичку, але не має сили це зробити, він прикував її до себе своєю добротою... Вже вдруге він загдував її про шлюб, вона зуміла якось цю розмову перервати, але що буде далі? — Боже милостивий, тоді почалася б неволя вже на ціле життя, її доля була б запечатана, а вона цього не хоче, не хоче, не хоче...

Вона пригадує собі передуchorашню неділю, тоді, коли вона побачила на торзі Івана Нестера з панянкою. Панянка мала капелюх, насунений на чоло, маленький капелюшок, з-під якого спливало волосся її на плечі... Вони йшли разом і сміялися. Оленка нічого не тямить, про що розмовляли Петро й Корнило, — вона була майже непримотна, не пам'ятає жадного слова. Якби не воні обидва — вона була б побігла за Нестером, взяла його за полі плаща і крикнула: — Я топлюся! Я йду топитися — завтра мене вже не буде на світі, ще тільки нині, один день, один одніський день ми можемо бути разом... — Однак вона нічим не зрадила своїх почувань, вона тільки раптом знепавиділа і ту хустку на голові, і коси, і свій селянський рід... Чому вона не така, як та? І ось вона в одну мить рішилася бути такою самою, вона втне коси і купити собі капелюшок... Нехай тоді Іван переходить біля неї, вона навіть не гляне на нього, вона гордо поверне голову — не бігає за ним, як хтось інший, має свого Петра, їй досить!.. Одне тільки має бажання — поговорити з ним останній раз, побачити його, — ще тільки один раз його побачити, може десь у місті, може між людьми, ще сьогодні, зараз, бо до ранку вона цього не переживе... І вона витягнула тоді Петра на місто, вони стрінули Степана й пішли разом до естамінету... Там вона танцювала...

Сьогодні їй Іван Нестер зовсім байдужий, вона про нього не думає, не стільки світу, що в вікні. Вона так хоче жити, як тоді в естамінеті, серед пишно одягнених пань, переходити по-

біч великих дзеркал і сідати біля білого столика. Оленка дивиться в вікно зі звички, — може вона навіть і бажала б пебачити знайому постать у капелюсі, але чи сьогодні вибігла б до нього — о, то ще питання... Іван Нестер гадає собі, що вона звичайна сільська дівчинка з косами, — шкода, що не бачив її тоді на залі, як вона танцювала зі Степаном... А він учений, він дуже вченій, — Петро ніколи зі Степана не сміється, — він високочинний, а танцював із нею, — міг би навіть одружитись...

Вона дивиться в вікно — з її личка спливає вся кров, серце завмирає від зворушення: вона бачить Івана Нестера, в плащі, в капелюсі, — він дивиться просто в її вікно, зупиняється і навіть підносить руку догори... Матінко небесна! Що робити? Оленка відскочила два кроки назад, потім злякалася, що він за той час відійде, — прискочила до вікна й застукала, — застукала так міцно, що мало шанси не розбилася. Побігла до кошика по шалик, забула, чого прибігла, і вхопила плащ, що висів на стіні. На сходах почулися кроки, Оленка задріжала ціла й відчинила двері навстіж: Іван Нестер! Іде по сходах догори, поважний, щось говорить. Оленка стоїть у дверях і помалу відступає назад. Нестер увійшов до хати і зачинив за собою двері.

— Петра нема?

Оленка дивиться на нього зляканими очима: — Ні, ні... — Вона більше не може видушити ні слова. Нестер! Іван Нестер є тут — стоїть перед нею! а вона вже проціялась з ним у думці паважді... Вона стоїть мовчки й третмітча, тимчасом Іван Нестер усміхається й говорить до неї:

— Можемо привітатися, товаришко.

І простягнув їй руку. Вона подала свою, Нестер легко потягнув її до себе й вона припала до його грудей. Припала тісно, міцно притиснула голівку до його плаща, втиснулася в нього, — рантом відскочила й прошепотіла:

— Петро прийде!.. Сюди зараз Петро прийде!.. Ідіть, ідіть!.. Він вийшов і зараз прийде!..

Іван Нестер дивиться на неї поважно, його чоло задумане, — Нічого не шкодить, нехай прийде...

Оленка скрикнула: — Ні, ні!.. Я не хочу, я... Ідіть тепер! Він кині йде пополудні до копальні, я буду сама, — йдіть тепер... — Вона кинулась до вікна. — Він мене виб'є!..

— Виб'є?!

— Ні, ні! — продовжувала Оленка, — він добрий, але тепер ідіть! Петро дуже добрий, він мені все купує...

Іван Нестер і далі поважний, він бере капелюх і простягає руку. — Якщо так хочете, товаришко, то піду...

— Так, так — гарячково шепоче Оленка, — він пополудні йде до копальні, — і майже виштовхує його з хати. Нестер

усміхається до неї і виходить. Оленка сгойть бліда, як полотно, її коліна трусяться. Та раптом вона підбігає до вікна і бачить, як Нестер здалека кланяється її капелюхом. Вона щось відповідає, губи ворушаться їй, та крізь шиби нічого не чути. А втім, вона говорить тихо, майже пошепки. Оленка щаслива, її щастя таке велике, що вона припадає до подушки і плаче. Потім підбігає до дзеркала й обтирає собі слізи, співає її голосно сміється. Петра ще нема, він нічого не знає її не буде знати...

Петро йде після двох днів свят до копальні. Він ще таки в хаті одягнув свіжовипраний робітничий одяг, обвинув шию теплим шалем, надягнув широку куртку. Все в найкращому стані, — Оленка дуже добра господиня.

— Бувай здорована Оленко. Скажу тобі правду, що копальня мене вже не приваблює... Нема то, як на своїй власній газівці... Ще треба взяти кави.

Оленка нализає йому кави в бляшану баньку. Петро поклав свою дужу руку на її голівку. — Іде, Оленко, цю зиму...

Оленка налила кави вищерть, аж розливается.

— Іде цю зиму перебідуємо, на весну рішуся — або так, або сяк...

Оленка каже: — А як я умру, то що буде?

Петро засміяється: — То буде діра в небі!.. Ну, її сказала... — Він пригортає Оленку до себе, цілує її і йде сходами вниз. Ще зі сходів гукає: — Замкни, Оленко, двері!..

— Добре, доброс...

В копальні нині людей обмаль. Всі „польоне“ загулялися, вчора і сьогодні „поіправлюють“. Є кілька словаків і французів.

Петро раптом мало не підстрибнув з радощів: до лявабо ввійшов Корнило в своєму пом'ятому каникеті, з бляшаною банькою збоку. — А, добрий час, Корнильцю!... — Він велетень напроти цього худорлявого маленького хлопчини з білявим заростом, та радо бачить його, почуває в ньому інстинктом велику силу. — Ти чого такий задуманий?

— Той гуцул, знаєш, чортів син... ;

— Що таке?

— Заразився свинтух...

Петро споважнів. — Василь?

— Ая...

— Звідки знаєш?

— Сам мені казав. Був уранці в мене...

Петро задумався. — Шкода хлопчиська...

— Я б його застрілив.

— Гм...

Петро скинув з голови шкіряний шолом і обтер чоло ху-

стиною. Треба йому сказати, щоб махав відразу до Лянс...
Щоб не заблукав до котрогось з тутешніх...

— Я йому це казав.

Обидва замовкли. Корнило не признався, що гуцулові дав-
сто франків у позику. Він знов, що цих сто франків не бачити-
ме більше і забув про них. Але чи з франками, чи без них —
він ненавидів гуцула за те, що він пив з ляхом з нічної шихти.
Тепер ще й це... Щоправда, це трапляється тут так само часто,
як „блессé“, і в Монтіні є кілька покутних „дохторів“, що лі-
кують ці недуги своїм власним винаходом.

По хвилиній мовчанці Петро каже:

— Найкраще, якби поїхав додому... Тут він скінчиться...

— Я йому це, власне, сказав, — відповів Корнило, — сідай,
кажу йому, на поїзд, а як будеш мати щастя, то ще на дорозі
тебе затовче й буде спокій... Поїдо така нужда іде в світ —
я не знаю...

— Всі ми, Корниле, так само...

Корнило бистро глянув на Петра. — Я це кажу до того,
Корниле, що ми тут чужі на цім ґрунті...

— А там свої?

Корнило витягнув тютюн. — Такий ти, чоловіче, всюди
свій, на цілім світі... Туди не вернуся, хоч би мав тут здохнути.

— Він понурив голову. — Маю до того свої причини...

Петро мовчав також. По хвилині сказав: — Але копальня не-
для нас.

— Я працював би і в копальні, тільки в своїй... — Він за-
курив грубу папіроску і пустив густий клуб диму. — Як Го-
сподь дав людям вугілля в землі, то воно не може там лежати,
мусить хтось іти в землю... Не може один звалювати на дру-
гого... Але це одна справа, — а інша річ працювати на фран-
цузів чи на ляхів — сучих синів... Ні, на це я не йду, стільки
олію в голові маю...

— Я до того, власне, й кажу... Ну, та й хто до чого має
охоту...

— Та... — Корнило пустив новий клуб диму. — Мене по-
силали, де найгірше, нгітіть канали буду чистити, але не ляцькі.
— Він раптом глянув на Петра. — Знаєш, що?

— Ну?

— Я ще пойду до Канади!

Петро раптом стрепенувся. — До Канади?

— Так. Буду корчувати ліс. Візьму ферму — такий маю-
плян здавна.

Петро обняв Корнила обома руками. — Ти знаєш, Корни-
ле, що? Ха-ха-ха! Ти знаєш — я акуратно передучора ввечері
думав про Канаду! Чоловіче — музика грає...

— Яка музика?

— Там — в однім естамінеті! Музика грає, Степан з Оленкою танцюють...

— Степан?..

— Той студент... гуляють, а я, брате, стою й думаю... Так мені, знаєш, якось ніяково, гуляти не вмію та й старий я вже до гульків, вся та молодь гуляє, а я стою й думаю, щоб виправатись звідсі десь на спокійніше... Поляки, казав Гриць, не дають нашому чоловікові зробити контракту, навіть і купити будь-що важко — от і гадаю собі, так як і ти: поїду до Канади, візьму ферму, — най там буде і ліс, роботи не боюся, — буду корчувати, збудую хату, будинки... Най тільки потрохи — а таки здобуду на кілька моргів засіву... Та й самий ліс там не є...

Робітники почали виходити з лявабо. — Ми ще, Корниле, побалакаємо, дуже велику охоту ти в мені збудив, Корниле...

Вони підвелися й разом пішли до лямпівні. — Знаєш, аж помолодшав я, — такий добрий плян!..

Корнило теж радий: — Я нераз хотів тобі про нього сказати...

— Ну, ми ще побалакаємо ширише!.. Нині ти працюєш зі мною, Корниле, я тебе беру... — О, нарешті знаю, на чим стою...

Підійшли до лямпівні, раптом Петро пригадав собі передчорашню Степанову сповідь. З цікавістю глянув у середину на дівчат, що розносили лямпи. Біля третього віконця прислуговувала невеличка білява дівчина, з розсипаним на плечах волоссям. — Агій, то це та??. — Він аж рот розлявив з дива. Він її досі майже не запримічував... — Як воно різно є на світі?.. — Він уже відчинив губу, щоб сказати про все Корнилові, та стримався. Корнило міг би приліпити Степанові з цієї нагоди якусь грубість, а він цього не хотів... Степан був йому від передучора дуже любний... Петро був йому вдячний за те, що той потанцював з Оленкою...

*

Ніколи так весело не гуркотів мартопік у Петрових руках, як сьогодні! Всі його розстрілені й нез'ясовані бажання останніх місяців зосередилися тепер в однім слові: Канада!

Так, це є плян! Ферма! На це навіть не треба багато грошей... А він дужий, дасть собі раду. Корнило навантажує за ним вугілля на візки, вугілля назбирується щораз то більше, і Петро вилазить із темного льюху... — Пожди, Корниле, я тобі помогу... — Бере лопату, тепер навантажують вугілля разом. До кінця шихти ще є година часу, але на сьогодні буде з нього. Він хоче собі ще з Корнилом поговорити про Канаду, про їхній великий, прекрасний плян. Його м'язи розрухані, воля міцна й розум ясний. — Скільки треба на шифкарту, Корниле?

Цього не знаю напевно, гадаю --- яких сто двадцять дотирів...

— Скільки це буде на франки?

Він починає числити сам. --- Маю понад вісім тисяч --- по двадцять франків долар — це виходить, зараз...

Корнило йому помагає: --- Чотириста доларів...

Петро посумнів. --- Трохи мало, що? На шифкарти й на дорогу?

— То й... Оленка?..

— Авже! Без неї я ні кроку!

Згадка про Оленку тут — на дні копальні — його глибоко зворушує. Корнило каже: — Ну, так...

Петро задумується. — Впродовж зими можна ще трохи доробити... За яких сто п'ятдесят доларів ужс можна брати ферму.

— Можна, але незагосподаровану.

— Я знаю. З лісом. Візьму таки --- до корчування. — Петро рантом вдарив Корнила по коліні й вигукнув: — Корниле! Берім до сильки! Груту вистане — там земля добра! Що ти на це, га?

— Не маю тепер грониєй...

— Не журися --- все до спілки! Ті руки ще щось зроблять!.. Корниле, Оленка нам їсти зварить, а ми до пнів!... Сорок пнів на день, ані одного менше — що ти на це?

— Та...

— Можна, як зранку почати!.. Гей — сонце світить, траєчка пахне, ітапики тобі музику виводять, — а ми вдвох у ліс! А на обід ідеш до хати, Оленка варить їсти, а ми собі вдвійку. Корниле, в кухні гуторимо... А знаєш ще що? Полявати можна! Там десь і звірини в тих лісах!

— Звірина напевно є...

— Бачин! Рушницю на плечі і вій! Причайся, чоловіче, за купцем, а на поляну рогач, крутить рогами... — Бавх!.. Ех, братку, направду, я наче б на світ народився... Шкода, що так пізно прийшла та думка... Ставаймо, Корниле, вже дев'ята.

Ідуть хідником, Петро попереду, Корнило позаду. Петро затримується і шепче Корнилові до вуха: — Та й діти прийдуть... Буде пастух!.. Йому весело, ах — йому сьогодні страшно весело, він віднайшов мету свого життя!.. Корнилові не так весело, як Петрові — його муляє одна прикра думка: він не має грошей, а Петро, мабуть, думає, що він має...

Віддали лямпи, Петро забув удруге приглянутися до білявої дівчини в віконці. Потім умилися й вийшли в темряву ночі. В небі вітер гнав від Ляманшу розірвані чорні хмари, крізь які вряди-годи прозиралі мерехтливі зірки... Вітер ніс зі собою подих далеких земель і океанів. Коли проходили високим мо-

— Стом над залізничним шляхом, Петро зупинився і вступив очі в небо.

— Там десь над Канадою такі хмари — правда, Корнило?

— Чому над Канадою?

— Я думаю — над тими лісами, де ті ферми...

Він не докінчив своєї думки: не знати, чи Оленка скоче їхаги в таку дику пущу...

Коли прийшов до хати, Оленка відчинила йому двері й негернливо чекала, ішо він скаже. Петро зі звички пригорнув її до себе, — вона ще була тепла від кухні, на якій пригрівалася вечеря. Його серце було повне ніжного кохання. Він сказав:

— Оленко, ти мусиш завжди чекати на мене, правда?

— Так...

— Іде тільки цю зиму перебудемо тут... Потім кудись поїдемо!..

Оленка раптом обернулася до Петра, в її очах зажевріли іскринки.

— Їдемо завтра!

— Що? Завтра?!

Оленка наче зів'яла. — Ти казав, що візьмеш винницю десь далеко звідси... Збиратися не треба багато, ти маєш три валізи і мій кошик... Хіба ж то не можна їхати?

Петро нараз спістеріг у кутку її кошик, перев'язаний шнурком, так як тоді, коли вона приїхала... Він споважнів в одну мить. — Ти вже налагодилася їхати?

— Ні, ні... Я тільки так...

Петро важко сів на крісло. — Оленко, ти може хочеш їхати додому? До мами?

— Ні, ні, я забула маму... Я думала цілий час про тебе, зараз, як тільки ти пішов... Від самого полудня... І я так видувала, щоб ми виїхали звідси...

Петро глибоко віддихав. — Ішо тобі сталося, Оленко?

— Та як хочеш... Я тільки так думала...

Петро дивився хвилину на неї мовчки. — Ти дивна, Оленко... Адже ж то не можна так вривати з одного дня... І нашо так нагло? Я гадаю ще через зиму поінструктувати, а потім уже не бійся — маю добрій плян! Корнило також... Але ще через зиму ми мусимо тут бути... Нема ради.

Оленка не спітала, куди вони так надумалися їхати, вона почала прибирати біля кухні. Була спокійна, зрівноважена, так як щодня. Петро повеселішав, приступив до неї й обома руками взяв її за лічко. — А вона вже — завтра їхати! А бодай тебе, Оленко, як ти мене злякала...

Оленка усміхнулась. — Я вже дивилась на ці стіни, як на чужі... І ніколи я вже не буду дивитися в вікно... Добре?

— Чому ні, Оленко? Аж тепер бачу, яка ти ще дитинка, моя маленька... В копальні я все про тебе думаю...

Він пригорнув її до себе, цілував її волосся, очі, уста.... Оленка стала частинкою його власної душі.

Оленка, лежачи, причайлася й пригадувала собі події пішнього дня. Коли Петро пішов до копальні, вона сіла біля вікна й чекала. Вона була певна, що Нестер прийде... Її серце мліло від чекання та водночас від страху, що рівнявся смерті.... Він прийде сюди, у цю кімнату... Глянула по хаті — всюди повно Петрових слідів: на цвяшку біля дверей висить Петрова шапка й шалик, на розі шафи — стара блузка, що її Петро носить у хаті, на пічному столику під стіною валяється Петрова краватка... Ні, ні, ні — закричало щось у її душі, сюди ніхто не може прийти, крім Петра... Вона посініло, як тільки могла, вбрала плащ, шалик, хустину й знову сіла біля вікна... Тепер їй наче б полегшало.

Однаке Нестер не приходив і вона злякалася: ану ж він образився, коли вона вранці так раптово випихала його з хати? З леденіючим серцем вона дивилася на вулицю, що вже сутініла, і — врешті побачила його. Вона поправила хустку, глянула ще раз у дзеркало і вибігла йому назустріч, так наче б умовилася з ним.

Він теж немовби її сподівався, подав їй руку й сказав жартуючи:

— А де ж ваша кацабайка, товаришко?

Вона прошепотіла: — Я маю тепер... плащ... — Й видалося, наче б Нестер насміхався з неї, її серце тривожно стиснулося, її вона німо глянула на нього. Та Нестер був поважний, так як би це була дуже важка справа. Він сказав:

— Пригадую собі, що ви перший раз були в кацабайці....

Вона відповіла ледве чутно: — Так...

— Тоді з Корнилом?

— Тоді другий раз...

Він замовк і вони обое пішли вгору вулицею. Не говорили нічого, йшли мовчки поруч, навіть не доторкаючись, аж вийшли на кінець вулиці. В тому місці була широка площа, ще пуста, з пам'ятником посередині. Це був пам'ятник „Перемоги“ — „Де ля віктуар“. По площі гуляв вітер. На землю вже спадали вечірні сутінки. Від площі починався ряд рівних вулиць з будинками, недавно збудованими, один тільки восени доведений під дах і ще не викінчений. Проходячи мимо однієї вулиці, Нестер сказав:

— Тут я живу. Це вулиця Бату... Бату — це був тутешній, з Монтіні, різник... Він загинув на війні і тепер назвали його ім'ям цю вулицю...

Минули вулиці й вийшли в чисте поле. Дорога вела тепер позь високий заляїзничний насип. В цій околиці Оленка ще ніколи не була, до того це був ужে темний вечір. Містечко неначе лишалося збоку, там мерехтіли тисячі ламп, а тут було понуро й дико. Вона раптом спітала:

— Куди ми йдемо?

— Вертаймося, — відповів Іван Нестер, і вони пішли тією самою дорогою назад. — Я згадував вам про ту карабайку перше, бо — знаєте — тягне чоловіка до своїх. Всього вам не буду говорити, але скажу тільки те, що...

Він замовк, бо дорогою надійшли два великі вантажні авта, з ослілюючим бліском рефлекторів. Авта проїхали, можна було говорити далі:

— Отже, це така справа, товаришко, — я перше жив у Дуе, це велике місто, не таке, як Монтіні... Тут поза тими кількома естамінетами нічого більше нема...

Оленка спалахнула: — Я чула, як ви грали на гармонії!..

Іван Нестер усміхнувся. — Ет, трохи... Я навчився ще перед тим в Дуе...

Вони йшли якийсь час мовчки. — Я кілька місяців жив разом з одним поляком, що мав гармонію, і я тоді навчився грати. Цей поляк потім одружився, але два тижні по шлюбі убив свою жінку...

Оленці стає пічно від цього оповідання, вона навіть жалкує, що зайшла так далеко. — А чому... вбив?

— Зі всяких таких причин... — Нестер помовчав. — Це була гучна справа, про те писали навіть газети, але суду не було, бо той поляк утік до легії... Ви чули про легію?

— Ні.

— Це в Африці таке французьке військо, там дуже важка служба. Хто тут щось провинить, кому загрожує кара — досить, що зголоситься до легії — і все пропало. В Ліль є таке бюро. Про цю легію всі тут знають, кожий робітник...

Славити Бога, вони знов на площі, по якій гуляє вітер. Ось уже ввійшли у вулицю, що веде до хати. Оленці відрадніше. Тут уже більше світла, Оленка усвідомлює собі, що йде з Нестером, тим самим Нестером, що так за ним тужила в останніх тижнях. Він бере її несподівано під руку, нахиляється до неї й значуче питає:

— Що ж там Петро?

Це питання заскочило Оленку. — Ми... ми по слові...

Та в цю ж мить злякалася: Нестер її тепер покине! Вона поправилася: ні, не по слові, тільки так... Петро їй допоміг,

коли вона звернулася до нього... Він їй післав трохи... Вона: червоніла, то блідла, врешті з розпухою в голосі сказала, майже вигукнула: - - Він мій свояк!

- - Свояк?

- - Так. Близький свояк...

Він пригортав її руку до себе. Оленка піддається тим пестощам, вона бажала б ось так іти тепер з ним на край світу. — Ну, то коли він ваш свояк, - - 'каже Нестер, --- то ви вільна дівчина?

-- Так... - - шепоче Оленка, але одночасно її стає ляино, бо вона вже близько своєї хати. Ану ж там Петро? Вона вириває руку і йде швидкою ходою вперед. Серце її б'ється, тривога огортає її душу. В вікні темно. Ні, нема нікого! На вулиці бойтися стояти, входить у сіни.

Нестер іде за нею. До побачення, товарищко... -- Він пригірнув її обома руками до себе і поцілував в уста. Оленка не відривала уст, пригортався до нього цілим тілом, закидає йому обидві руки на шию. Я завтра буду тут, — шепоче їй Іван Нестер, — але вона не слухає, вона вмліває від нечуваючої розкоші... На сходах щось запаруділо, Оленка відскочила й побігла догори. Двері незамкнені -- Боже! Петро! -- В кімнаті темно, вона перекрутила контакт. Ні... Це вона забула замкнути двері, як виходила. Поволі її серце заспокоїлося.

Вона скинула плащ і підійшла до дзеркала. Тут її поцілував — і тут, і тут... Що це я маю робити? Ага! Котра година?

Шоста. Ну, це ще зовсім вчасно, ще можна намочити білизну, Петро знає, що вона сьогодні мала прати білизну... Висунула кошик з-під ліжка й почала вибирати з нього Петрові сорочки... Оцю треба залатати... Тут треба пришити два гудзинки... Петро останнім разом брався сам пришивати гудзика, він був такий смішний з голкою в руках. Олениці висунулася сорочка з рук і вона задумалася...

Прокинулась з задуми: ні, так воно не може бути... Так не буде добре. Петро їй усе купує, він хоче з нею звінчатися, зробити її своєю жінкою... Коли б він був так трохи менше добрій, але він такий ласкавий, такий м'який, такий страшно добрячий!.. Він ще їй досі не сказав одного лихого слова, грошей дає їй, скільки вона хоче, хоч сам важко працює на дні копальні... Працює на неї, бо має її одну в цілім світі... Він вірить їй...

Знову почала перебирати білизну в кошику. Раптом приходить їй на думку сьогоднішній вечір, темна дорога й високий залізничний насип... Вона там нині ходила з Іваном Нестером... Це ніколи вона не була так далеко, а до того ввечері...

Годинник вибив сьому, Петро піввертається щойно за три години. Оленка подумала тоді, що треба звідсіля втекти, — втекти з Петром ген далеко від цього залізничного насипу і від.

цієї чорної дороги. Петро візьме винницю, — він має гроші, — можуть взяти винницю, де схочут, вона буде прати йому білизну її латати сорочки. Так! Оленка зіткнула глибоко, вона зовсім заспокоїлася. Нарешті має плян добрий. Дуже добрий має плян, і Петро з ним згодиться.

Вона вклала білизну назад, підійшла до свого кошика і почала перегортати. На самім споді була її світка, якої вона так соромилася. Нестер питався її про цю світку, вона не зрозуміла добре, чому. Він нині був якийсь інакший, якийсь штучний, водив її поночі вулицями... Як собі це згадає, і цю його розмову про якогось поліка, що бив жінку, то навіть не любить його... Перестала його любити... Як виглядала його в вікні, він видавався її інакший, такий, як уже наприкінці нинішньої прохідки на вулиці, коли підходили до хати. Вона бачила його при світлі ліхтарів, і щойно тоді розпізнала знов ті знайомі риси, за якими так тужно виглядала з вікна і які вона бачила тоді, на торзі, як іншов з панянкою...

Заздрість пронизала її серце наскрізь, вона розкрила рот і набрала повні груди повітря. Він має другу, він її обдурює!.. А вона його кохає без тями, вона мало не зомліла від щастя, коли він цілував її в сінях... В Оленки опустились руки, надто великий тягар звалився на неї в далекій чужині, в чужім кочальнянім місті... В рідній країні те все проходить легше, нема такого тягару... Там на сільській музіці хлопці танцюють, не перебираючи, потім дівчата поберуться за руки й вертаються додому, співаючи. Все там відбувається природно, дівчата виходять заміж, мають дітей і худого, неголеного чоловіка в бранячій шапці. Так пливе життя рік за роком, від Різдва до Великодня, — вліті є жнива, восени оріуть пиву й засівають зерном.

Годинник вибив восьму, Оленка заметушилася біля кухні. Почала запалювати в печі. Знову прийде Петро, все буде, як щовечора. Вона вернулася ще раз до свого кошика, поскладала всі свої речі і зав'язала шнурком. Як прийде Петро, вона йому порадить їхати зараз, завтра рано, чим скоріше, тим краще. Петро буде її опікуном, її батьком — вона від нього не відступить ні на крок...

*

Годинник б'є другу ногі, Оленка ще не спить. Увесь тягар вечірніх годин розтопився, як лід, її легко, весело, — вона аж сміється тихцем сама до себе. Вона вийде завтра знову до Нестера... Петро спить отут спокійний, байдужий, навіть свище крізь ніс... Він нічого не буде знати... Оленка усміхається з такої легкої розв'язки... їй так добре біля Петра...

XII.

Петро несе вулицею околіт соломи. Околіт тяжкий, піт перлиться на його чолі. Товста крамарка вибігає на поріг і пле- . ще в долоні:

— Ah, monsieur!

Петро веселий, очі в нього сміються, але зі своїм околотом поспішає до хати. Йому трохи ніяково так просто нести околіт соломи вулицею, тут довкруги живуть самі знайомі французи. Приніс до хати. — Оленко, мзemo дідуха!... Не було інакшого, я бігав за ним геть аж за місто... — Він поставив його в кутку, втягнув ніздрями запах соломи. — Тепер ще кутя, Оленко! Святий Вечір мусить цього року бути по-господарському!..

Він сьогодні господар! Оленка стоїть біля кухні, ложкою мішає грибову підливу. Петро обтирає піт із чола, надягає шапку новою й каже:

— Тепер біжу по пшеницю й мак! Кутя мусить бути, Оленко.

Дивна річ! Того року він не дбав про дідуха, ні про кутю. Сидів з товаришами в естамінеті і пив вино. Тепер у нього збудився господарський інстинкт, він три дні думав, де він дістане дідуха.

Оленці теж дивно. Звичайний сірий день, без снігу й морозу, — а тут Різдво! Робітники йдуть звичайно до праці, — після святкових п'яних днів — почалися чорні копальняні будні, — а тут Різдво! Де ж те Різдво? На вулиці вигукує француз: — По д'ляпа, по¹! — як і завжди, ніхто ні в гадці не має, що завтра такий великий день... Якби не Петро, вона сама про це не знала б...

Він біжить сходами догори. — Мак є! В крамниці є' мак і мед, ще тільки пшениці... Я біжу по пшеницю...

Побіг знову. Він сьогодні від ранку бігає. До праці не йшов, він навіть у думці цього не мав, — аж дивно, як він міг дійти до першого пікера! Це правда, що в копальні він схопив працю, як ніхто, — своєю дужою рукою і ясним, практичним розумом. Він передбачливий, уважний і міцний. Копальня вугілля — це інший світ, що має свої власні закони. Там внизу,

¹ Peaux de lapins, peaux! Шкірки з кріликів!

у вузьких і низьких підземних хідниках, що їх привалює згори чотиристадвадцятьметрова верства каміння, -- там вибиваються на провідників люди, сильні тілом і духом. Інженер говорить там усім цершим пікерам: ти. А вони теж так до інженера. Там вони рівні, вони є класою підземної аристократії. Петро належить теж до цієї аристократії. Він збагнув таємниці тиску чотириста двадцятьметрової верстви каміння і всі таємниці вузького простору, що його треба боронити постійно, вперто й витривало перед заливом. Він може працювати вісім годин, лежачи на череві, в темнім льоху, не вищім, як пів метра, і може двигнути візок з тягаром одної тонни. Вони з інженером говорять собі під землею „ти“: інженер у синій блузі, Петро розлягнений до пояса, з волохатими грудьми й чорним від вугляного пилу тілом.

Але цей дужий підземний Петро від трьох місяців змінився. В його хаті з'явилася маленьке дівчатко й доповнило Петрову душу новими елементами. Петро став думати про землю, -- він поїхав однієї гарної осінньої днини до Лянс, надихався запахом широких полів і відтоді в його душі маячить невиразні зариси нового життя. Петро бігає ось тепер по місті й шукає пісениці на кутю, бо сьогодні Святий Вечір і кутя мусить бути. Всі його діди й прадіди їли кутю на Святий Вечір...

Він знов у хаті. Тепер він уже хатній посидюх, не відступає від кухні. Він має там теж і свій власний інтерес. Він купив пляшку чистої і тепер заправляє її медом. Це його господарське діло приготувати добру наливку. Оленка має там свої вареники чи що, він до цього не встриває, це її, жіноче діло...

Так воно йде до вечора, Петро вже думає про Корнила. О, він страх прив'язався до цього худорлявого хлопця, він любить з ним стрінутися, побалакати й покурити. В Канаді вони корчуватимуть спільно ліс, будуть виходити на лови, — а вечорами оповідатимуть собі у теплій привітній хаті старі історії і снуватимуть дальші пляні. Надворі сірий сутінок звичайного вечора, та в Петровій душі горить ясна свідомість, що нині Святий Вечір.

Він підходить до вікна. -- Оленко, чекаємо першої зірки!.. Ти нині сумна, Оленко...

— Я задумалася...

-- Я знаю...

*

Вечір пройшов весело. Прийшов Корнило, вони їли страву й попивали наливку. Багато і жвано розмовляли про всякі старі звичаї. Петро тішився своїм дідухом — щоправда, не є це такий дідух, як повинен бути, бо француз усе вимолотив, так, що

він ледве назбирав сякої-такої соломи на околіт. Петро підійшов до околота й піdnіс його сильною рукою:

— На день я молотив чотири копи. Віриш, Корниле?

Корнило притакує. — Чотири копи вдвійку? Чому ні, але треба почати вчасно.

Петро встремив обличчя в околіт, його ніздрі з захопленням втягають запах соломи й дикої м'ятки.

— Ти гадаєш, що француз мав пов'язану солому, як тут? Я сам в'язав! Французи молотять збіжжя на машині й солома так рівно не виходить, як у нас.

... Вони соломі однаково, — зауважив Корнило.

— Ха-ха-ха!.. Петро поставив околіт у кутку і сів за стіл. Знову почила розмова про рідну країну, спомини з давніх літ, що вже вкрилися тонким павутинням забуття. Випили ще по одній, потім знов. Оленка теж мусіла з ними випити. Згодом Петро згадав про Канаду і про корчування пнів. Ця думка глибоко запала в його душу. Корчувати пні! Це мусить бути розкіш, Корниле! .. Рано, ледве засіріє, — ще долиною мандрують мряки, — а ми в ліс... В руках лопата й добра сокира, пня підконати...

Корнило перервав: ... Тепер, я чув, є машини до корчування пнів...

Петро подумав. — Машина? Це також добра річ... — Він мовчки міркував, як машинною можна корчувати пні. — Це відай так, — почав по хвилині, — зачиняється ця гаками, з другого боку підважується... ти це собі уявляєш, Корниле?

— Так... Думаю, що може країце просто вгору?..

— Не знаю, як там з машинною, я б там їй ще поміг збоку... Зачіпнити гаками — ці гаки прикріплені до довгої бальки, а ця балька лежить на попереці... Потиснути з другого кінця... Розкіш, Корниле! Ти це собі уявляєш?

— Так...

— Пень тріщить і живцем виходить із землі!.. Так, аж на душі легко! Сидить у землі, задубітій, врослий, — врослий глибоко в землю, що й десять дідьків не порадить, — а тут нараз: т-р-р-а-с-сс! Земля обсувається, коріння тріскає, пенюга вже зверху!.. Га?!. — Петрові очі горять захопленням, він несподівано змірявся з пекельною силою, врослою в задубітій пень. — Що ти на це скажеш, Корниле?

— Така машина — добра річ...

— Ба... — Захоплення у Петрових очах згасло. Ні, він не мірявся машиною, тільки своєю власною міццю... Але це не попусвало його доброго настрою, вони розмовляли собі про всякі справи, аж несподівано під дверми почувся тупіт ніг і хтось заспівав „Бог Предвічний“. Тепер уже Петро не тямив себе від радощів, він відчинив двері навстіж, — на порозі стояв усміх-

нений Степан Кучерена. Він сказав голосно: --- Христос раждається! --- на що Петро й Корнило відповіли хором:

— Славіте Його!

Петрові ніхто не міг зробити більшої втіхи. Він обняв Степана обома руками за голову й поцілував у цоку. Він був уже дещо підхмелений, з його рота було чути горілку.

Потім посадив Степана за стіл, в хаті стало дуже гамірно: Навіть Оленка повеселішала. Степан мусів почати від чараки; наливка була міцна і в нього виступали слози. — Я сподівався того, — сказав, — що ви сьогодні справляєте Святий Вечір і тому прийшов до вас. До самого вечора я сидів у хаті, а потім, коли, пригадав собі, що сьогодні Святий Вечір, то й напраз відчув себе, наче листок, відріваний від пня. Ви розумієте мене?

Петро відповів: --- О, так... Я розумію вас добре...

— Так. Можете бути на північному бігуні, але не можете почувати себе відірваним від пня, бо втрачуєте ґрунт під вашим життям. Ваше життя спирається на традицію, а без неї ви почуете себе, наче сухий лист, яким бавиться осінній вітер. Це дуже приkre почуття.

Петро з повагою притакував цим мудрим речам, і не перестаючи припрошувати Степана до всякої страви й напитку. Степан був сьогодні простіший, більш безпосередній, — він їв, хвалив Оленку і скроплював страву горілкою. Побачив у кутку дідуха й каже:

— Старий звичай, ще з поганських часів...

Петро з пошаною вставив своє зауваження:

— Значить від часів, як родився Христос у Вифлеемі!..

— Ну, це що інше. — Він завагався на мить, не зідав, чи виясняти далі. — Це було ще перед уведенням християнства — тоді, коли в нас ще було поганство. Були всякі божки, я ще тепер бачу їх на польових дорогах...

Корнило хитнув із недовір'ям головою. — Це фігури...

— Ні, але я про Перуна... — Він знову завагався, потім наче вирішив закінчити історію: — Я, знаєте, мав одного разу дивний сон... — Степан оживавився. — Немов то, знаєте, гаряче літо, народ жне в полі жито, а на перехресті польових доріг, на горбочку, така собі кам'яна фігурка божка Перуна. Всюди, знаєте, на стежечках, на зарінках, вітрець грається стеблинками придорожньої трави, а на те дивиться смішний божок, смішний тому, бо хтось відбив йому ніс. Такий вам, знаєте, смішний божок без носа. На фігурці сидять два горобці, а під фігуркою спить — у самий полудень — старий хлопчикиско, так з тридцять років, юродивий... Спить під фігуркою, сонце смалив, а вітрець грається пісочком. Цей пісочок добре тямлю — і ці польові стежечки...

Степан замовк. Знову з'їхав на бічний шлях!.. Він випив чарку й закінчив:

— Я це кажу до того, що в нашій крові живуть -- наші предки. Часом кров пригадує їх нам у сні.

Корнило зареготав. — Такому Перунові я перший відбив би ніс!.. Або ти є, чоловіче, якийсь божок, або махай, най тя не бачу!..

— Це був тільки такий сон... -- оправдувався Степан.

— Ну, так. Але такого смішного божка, то я сам копнув би.

Петро подумав, що тут якась сварка, і сказав лагідним тоном:

— Різні бувають, Корниле, сни... Ніхто не знає, що кому присниться.

— Авжеж, -- притакнув жваво Степан. — Я не думаю, — звернувся він до Корнила, — щоб усі божки були такі, може були й кращі... Так сказати б — міцніші...

— Смійся з того! — заперечив Корнило. — Усі вони були без носів і горобці на них сідали... А лумаєш, що тепер усі наші божки мають носи? Та де...

Степан зробив великі очі: — Як це?

— А так, що горобці далі на нас сідають, -- о!

Настала мовчанка, яку перервав Степан.

— Ми дарма з'їхали на таке, а почали ми від різдвяних звичаїв. Я, знаєте, сьогодні думав над тим, який це великий день у нашому краю. Я пригадав собі дитячі роки — тоді Різдво перерізувало на двоє землю й небо, а ціла природа готувалася до великого дня. Ще перед вечором метушня — в хаті, на подвір'ї, в лісі, — а потім нараз усе втихає, ліс мовчить — все чекає: завтра, завтра... Ви мене розумієте?

Петро з пошаною притакнув, а Степан говорив далі: — З того постали різдв'яні казки, оповідання про різні пригоди, що трапилися в різдв'яну ніч, — наприклад про дитину, що забукала в лісі... — Степан потер чоло долонею. — Ага!.. Ось що я хотів сказати! Коли я сьогодні міркував так над тим усім і коли я на мить пропустив думку, що це все звичайний конвенціоналізм, — всі ті звичаї, що їх притримуємося у цей день, що те все — навіть це небо й земля, що я згадував перед тим, піщо інакше, як лише могутній твір нашої уяви, — і я тоді почувався власне тою ось відірваною від пня нещасливою людиною, що втратила ґрунт під ногами. І я тоді прийшов до вас, — дуже щасливий, що прийшов. — Степан замовк, він наче засоромився своєї довгої промови. Підніс чарку й сказав:

— П'ю за ваше здоров'я, Оленко!

Оленка зашаріла від несподіваного тосту, а Петро — радий, що вчена балачка скінчилася, вигукнув: — Моя маленька господинонько, бачиш, ти нам усім з неба впала!..

Випили. — Оленка мені впала з неба, — продовжував Пе-

тро, — без неї я був би також такий, як ви сказали, відірваний листок... — Він узяв Оленку на руки і підніс її високо, як дитину. — Така малеч, а без неї ані руш!.. — Він поставив її обережно назад на землю. — Хата інакше виглядає — отут, бачите, висить її блузка, а там стоїть її кошичок. На вікні вона завше кладе свій гребінець від волосся... Таку собі вдвійку ведено маленьку господарку, Степане, я йду до копальні, а моя Оленка до горщиків. Завжди ці горшки змиває, щодня має ту саму роботу. Я скільки разів про це в копальні подумаю, то жаль мене тисне за серце...

— Воно, так би мовити, пічого тут дивного, — зауважив Корнило. — Горшки це — бабське діло...

— Правду кажеш, Корниле, так є. Але коли собі пригадаю на дні копальні, що моя Оленка горшки міне, стоїть сердешна біля кухні, співає собі щось там тихенько — й так щодня міне ті горшки, жаль мені, знаєш, Корниле...

Петро аж зворувшися своїм говоренням, він витягнув хустину й обтер собі чоло. — Я знаю, що це бабське діло, як ти, Корниле, сказав, але що інше на селі, там вона собі вибіжить між дівчата, там є мама й сусіди, а тут замкнеться сердешна на ключ і мої горшки міне...

Оленка була бліда, вона прошепотіла: — Перестань, Петре...

— Добре, добре, Оленочко, я перестану... — Петрові очі звогшили від надмірної ніжності. — Ще тільки те скажу, яка мені вчора думка прийшла... Двигав я, знаєте, дві рейки — не хотів кидати, але тягар був трохи великий, аж мені руки мліли... І так я собі подумав: якби моїй Оленці біда грозила, або смерть, а хтось сказав мені, що треба її перенести двадцять миль, то перенесу — навіть такими змученими руками!.. Оленко, я... — чого ти?..

— Нічого... Я... — Сльози полились з її очей, вона прошепотіла третячими устами: — Я не замикаюся...

— Добре ти робиш, Оленко, ти не є в криміналі... — Петро глянув на своїх гостей. — Та бо ми ще нині не колядували! А ну-ко, Корниле, „Бог Предвічний“!.. Степане!

Але Степан не міг підтягати, він про щось думав. Одначе настрій вертався назад. Корнило тягнув „Бог Предвічний“, навіть Оленка випела нарикінці свій голосок. Потім співали інші колядки, все було, як на селі.

Була вже пізня година, перше похмілля минулося. Розмова йшла спокійна, діловита. Коли вже, вреніті, Корнило почав шукати шапки, Петро промовив несподівано:

— Обох вас прошу за дружбів!

Оленка здригнулася, Корнило й Степан на мить замовкли, наче не зрозуміли. — А-а... — скрикнув врешті Корнило — то коли ж, Петре, гадаєш?..

Петро сказав: — Адже ж м'ясинці йдуть, ні? По старому звичаю, аякже!.. Ми про те ще поговоримо...

Ніколи так весело не було в Петровій кватирі! Гості врешті розходилися, Петро випроваджував їх на сходи. Багато було сердечності при прощанні. Тільки Оленці наче б хто прочитав присуд... Вона обсунулась на крісло під тягарем невідкличної долі... Так воно мусить бути, ірапало — вона не знайде сили цьому протиставитись... Він такий страшно добрий для неї, він двигав би її милями...

Попередній день був мрячний, сірий і холодний, та ось на другий день глянуло сонце, — легецькі білі хмаринки, наче в весняній порі плили синявою неба. Петро з Оленкою вийшли на прохід, за місто, туди куди вони ходили ще восени. — Я тобі скажу, Оленко, мені ця Франція вже пабридла, — говорив Петро. — Куди підеш — всюди якісь мури, якісь цегельні, залізні вежі, чи мара знає що, якісь залізниці... Ані одного села, такого ретельного села зі стріховою... Осточортіла мені Франція.

Він сплюнув — ген, аж за рів. — Добре, що йде до весни, мушу порадитися з Корнилом...

— Про що?

— Про те все... Весна йде, треба щось робити...

Оленка аж дрижить, щоб не почав про м'ясниці, але Петро занятій зовсім іншими думками. — Знаєш, Оленко, в нас така думка, щоб їхати до Канади... Вчора ми говорили про це, розумієш?

Оленка пригадує собі це. — З тим є ще багато справ, Оленко... Шкода, що я не умовився нині з Корнилом... Може зайду до нього...

Петро підняв з гостиниці камінець і жбурнув ним до дроту. Не поцілив. — Ов! Малим хлопцем я мав ліпше око... — Він засміявся, потім оглянувся на всі боки і пригорнув Оленку до себе. Шепнув: — Ти чула, Оленко, про що я вчора згадував? Тепер ідути м'ясниці, треба буде подумати... Добре?

Оленка бліда, шепче ледве чутно: — Добре... — Доля не-вблаганно обмотує її, на це нема рятунку... — Петро дивиться на неї зі співчуттям: — Я знаю, чому ти сумна, Оленко... Тобі мама на душі... Але маму візьмемо до себе...

Оленка раптом починає говорити, з поспіхом, майже га-рячково — її голос змінений, беззвучний. — Може буде також так добре, що я спочатку поїду до краю, додому, там скажу все мамі, вона ще нічого не знає, а я її скажу все, і те, що ти мене береш без поля, бо мені належиться там пів загону в Пасіках, то ти це даруєш на Дмитруня...

Вона дивиться на Петра поширеними благальними очима

й говорить далі, швидко, задихуючись: -- те поле мені належить по татові, я нічого більше не маю, тільки того пів загону і з хати щось — Дмитруневі корова, а мені теличка...

Петро легковажно махає рукою: -- Ет, що там... Я зовсім про те не кажу... Авжеж, що лишиться при Дмитруневі...

Оленка бліда, вона ще має надію. -- Я хотіла сказати мамі, що... Але її голос здушується, губи тремтять і очі заливаються сльозами. Останнім зусиллям вона говорить далі, рятується тими словами: -- ...я ще багато муши сказати мамі, бо я виїжджаю з хати...

Вона не докінчила, стиснула губи і йде просто, твердо вперед, бо бойтися, щоб Петро нічого не помітив. Але він не помітив нічого, йому ось найгірше, що тут справді треба юхати, мабуть, до хати, а це псує зовсім його рахунки. Він сказав коротко, дивлячись перед себе: -- Ну, то ще подумаємо над цим...

Оленка врятована! Вона віддихає широко грудьми і, показуючи на хатку на колесах край дороги, говорить швидко, голосно — бойтися, щоб Петро не звернув знову на попередню тему:

— Поглянь, Петре, яка смішна хата!

Вона бачила вже цю хату, та вона щойно тепер так її розмішила. Петро переводить задуманий погляд на хату й каже поволі:

— Тут живуть цирковці, це їздять по світі...

Але він ще задуманий, Оленка бойтися цього, як огню. -- Я раз була в цирку! — говорить з захопленням, — приїхав до нас, до міста, але показував тільки звірів! Були дивні звірі, ти вже був у цирку, Петре?

Петро був у цирку, так... Він бачив усіякі штуки... Поволі починає живіше пригадувати собі ті штуки, що їх бачив у цирку, загроза попередньої розмови віддається, никне, пропадає ген за обрієм...

*

Оленка живе хвилинами. Вона бойтися, що так довго не можна буде проволікати... Коли на другий день Петро пішов до копальні, Оленка причепурилась якнайкраще й сіла біля вікна. Коли смеркло, на вулиці з'явилася знайома постать. Оленка вдягнула плащ, замкнула двері на ключ і вийшла.

XIII.

Однаке ще прийшли холодні, розкислі дні з гострими вітрами й проймаючою наскрізь мрякою. Наприкінці січня впав сніг, що лежав дві доби. В Монтіні було непривітно, брудно й холодно.

Все тут застоялося, час паче спинився в Монтіні. Робітники снуються, як тіні, день-у-день ходять до копальні, забувають рахувати дні. Сім віzkів, десять віzkів, вісім віzkів... У крамницях зашибами завсіди ті самі ціни товарів: haricots — 2,95, graisse — 5,95, macarons... Нема тут ніякої зміни, все по-старому. В Confiserie та сама картка біля трьох зі'ялих помаранч: 10 sou... Тільки копальня живе одностайним, сухим клекотом залізних віzkів, брязкотом ланцюгів, шелестом могутніх лінв, що опускають спускову машину вділ і витягають нагору...

*

Скляні двері банку в Монтіні відчиняються, звідти виходить двое добродіїв у футграх, один із них курить грубу цигару. На вулиці жде на них авто.

Михайло вичекав, аж авто від'їхало, потім тими самими дверми ввійшов досередини і попрямував до знайомого віконця. Там, при тому віконці, він складає свої гроши на книжку. Михайло не дурний, він грошей не тримає у сіннику ані не посить у торбині па грудях. Він гроши складає в банку.

Урядовець байдуже перечислив гроші: чотириста франків. Згорнув їх на одну купу, вписав щось у Михайлової книжечці й кинув на парапет віконця. З Михайловою справа скінчена. Не буде ж урядовець дякувати Михайлової за принесені гроші, він тут звичайній урядовець і йому байдуже, чи хто приносить гроші, чи ні. Піdsунув собі під ніс аркуш із цифрами й почав рахувати. Михайло відійшов.

Він уж має чотири тисячі франків! Це величезна цифра, Михайло відчуває на мить запаморочення голови. Гроши пливуть до нього, неначе з чародійного мішка, — що два тижні дістає копицю шелестливих банкнотів. Неспокій від учорашибного листа, що на хвилину скаламутив його чисті рахунки, розвівся нині зовсім. Михайло знову без чуття, як залізна підкова, покрита злегка ржою.

Вчора дістав листа від Насті з великою новиною: вона вродила йому — на самий наш Новий Рік — сина! Буде називатися Василь. Все відбулося добре, вона вже ходить і купає сина. Тепер у них мама, помагають їй доглядати дитину, бо вона сама не здужала б. Прохає лише, щоб її конче прислав трохи грошей.

Михайло до рана перемучився над тим: скільки грошей післати? Він знов, що гроші мусить післати, адже ж — ради Бога! — син народився на самий Новий Рік — що люди скажали б? Ні, він інле має якусь совість і батьківське почуття.

Потім став обраховувати свою касу. До рівного рахунку йому бракує чотириста франків. З ними буде мати рівно чотири тисячі франків... Все буде таке рівне, квадратове, вигладжене. На життя він пішає тільки тридцять франків. Як схоче післати бодай п'ятдесят франків, він мусить надіфербіти рівну суму. Ні, це є попад його сил...

Він живе на своїй старій кватирі, Гриць інле в лікарні, та француз не бере зід нього більше. Коли б він не купив був штанів за п'ятнадцять франків, то послав би синові п'ятку... Тепер ні, кожним франком менше — це в жорстокий спосіб псує йому рахунки.

До самого ранку обертається Михайло з боку на бік, в його душі відбувалась велика боротьба. Над ранком — на полі боротьби майнула в Михайлівій голові ракета: він зажде з цим до наступної декади! Настя ж не знає її не може знати, чи він уже дістав листа... Адже ж лист міг спізнатися...

Боротьба скінчена — Михайло виграв! Він усміхнувся, як переможець, великий тягар звалився йому зі серця. Він окутався з головою старою рідининою і заснув, спокійно, мов дитина.

Рано відніс гроші до банку — не відволікав справи довше: він розтяв її радикально, поставив свого сина Василя перед довершеним фактом. Чи хоче, чи не хоче, мусить тепер чекати до наступної декади — не піде ж тепер до банку відбирати гроші... Два тижні витримає...

В лявабо бачить гуцула, що одягнений у шкіряну куртку, на шні має новий шапик, — веселий і говіркій.

— На шихту прийшов, Михайло?

— Так, — відповідає Михайло, — і придивляється до гуцулика. — Я вже давно не бачив тебе, Василю...

Василь сміється. — Там, у копатирці, моя лопата. Візьми собі, Михайло, на пам'ятку!..

Ні, він щось задумав, цей чорнявий гуцулик, він має якийсь плян. Якби це Корнило — о, він притиснув би гуцула до стіни, він видобув би від нього тайну. Але Михайло не пікавий. Його

обходять тільки його власні справи. Та гуцул сам натякає, він хоче спровокувати Михайла:

— Не питаєшся нічого?

Михайло зиркнув на нього: — Відходиш?

— Я вже відійшов. Від місяця я вже тут не є.

— А де?

Гуцулик усміхається загадково, — з-поза губ показується рядок його білих зубів. — Це вже моя тайна...

— Ну, то трудно...

Гуцулик споважнів на хвилину. — Коли приходить Корнило?

— Він має тепер нічну.

— Ага...

Обидва стоять мовчки, Михайло в своєму брудному полатаному бурнусі, гуцулик у новій шкіряній куртці та в французькій шапці, натягній на вуха. — Правда, Михайле, що це все одно — яка робота? Аби були гроші, що?

Михайло подумав хвилину. — Сто злотих уже маєш?

— Маю, бра', кілька раз по сто злотих! — Він задоволено поклепав себе в бічу кишеню інкірконої куртки. — Треба дурня, щоб за життя жити в землі... Переїхав раз границю і гроші є...

— Шмуглюєш?

Гуцулик глянув бистро на Михайла, — цей витримав погляд. Потім оглянувся навколо і сказав притищеним голосом:

— Перевозю з Бельгії йкіс пуздерка... Дідько знає, шо там є, але добре плате за це...

— Хто платить?

— Жиди.

— Тільки, щобись не попав?

— Я практикант...

— Гм...

Раптом Михайлова стає лячно стояти тут, в чужій далекій країні з людиною, що має такі небезпечні справи. Він оглянувся довкруги: ні, тут нема нікого, вони стоять у дуже віддаленому кутку лявабо... Він простягнув Василеві руку й шепнув:

— Іду вже по лямпу. Будь здоров, Василь. — На коротеньку міТЬ затримався. — Марічка лише?

Василь завагався: — Ні... Це вже минуло...

Михайло відходить. — Пожди, ще лямпу візьмеш, — просить його Василь і в його очах виступають слози. — Мені трохи жаль, я також пішов би по лямпу... Так, як це було давніше, тямиш?

— Тямлю...

— Ще зажди. — Василь зворушений. — Я, бачиш, за копальнею не баную, але за вами... Гриць іще в Лянс?

— Ще...

— А Корнило, кажеш, має нічну?

— Так...

— Шкода.

Він дивиться зворушенний на Михайла.

— Корнилові я гроши винен, хочу їому віддати... Це добрий товариш, його не забуду до смерті...

Михайло ще раз простягає руку. — А цей студент... Степан — ще тут?

— Ще. Але до копальні ходить рідко.

— Може я зайду до нього. — Василь спокійніший. — Будь здоров, Михайлі, — я цю копальню нам'ятатиму довго, о, довго... Петро яку тепер має?

— Нічну... — Михайло ще раз стискає їому руку. — Ти, Василю, вважай, може це небезпечно, то кинь...

— Я може й кину...

— Ну, то будь здоров. — Михайло пішов, Василь дивиться за ним тужливим поглядом. Із лявабо вийшли робітники й посунули до віконець по лямпи. Василь ще довго дивився на цей рух, потім обернувся й пішов.

Степан уже три тижні не ходить до копальні. Живе з того, що заробив восени, щодня ходить на обід до маленького ресторана на розі вулиці, потім вертається до своєї кімнатки на піддаші й читає.

Обклався французькими книжками й читає. Новорічна пригода зробила перелім у його житті, його серцем заволоділа нараз давно пережита любов до Манон Леско. Дівчина з циркової були розбудила в нього колишні зворушлення... Вона належить до іншої раси, має в своїх жилах південну кров і говорити своїм альтовим голосом французькою мовою. Степан попав під вплив французької стихії.

Він читає Бальзака „Le père Goriot“. Читає по-французькому. Він дивується сам собі, як їому це легко йде. Після перших невдач, що гіркістю наповняли їому душу — тепер кожна година приносить їому самі одушевлення. Сторінка за сторінкою минає легко, непомітно. Він дивується, як це він легко поборов страшні й незрозумілі французькі речення, в яких багато que i aient. Немов могутня птиця, кружляє він понад пралісом французьких слів, таких, як impitoyable, qu'ils hérissaient, d'affaires i passaient. Те, що в початках було для нього твердим і мозольним прорубуванням собі стежки, змінилося в плавбу широкою, спокійною рікою.

Надворі вже сутеніє, Степан відкладає книжку. Треба одягатись. Він голиться, — голиться тепер щоднини, — потім

миється від голови до ніг — миється тепер так щоднини — й зливається кольонською водою. Потім підходить до вікна, відчиняє його й робить руханку. Від трьох тижнів він робить щодня руханку, не так із потреб тіла, як духа. По всіх цих виправах він почуває в своїй душі легкість, бадьорість, елястичність. Йому тепер не тяжко сказати кавалерський комплімент, його рухи інтелігентні, вирівняні, гармонійні. Його стиль донасовується до стилю іншої... Івонни Ліопаду.

Таке ймення має дівчина з циркової буди. Він довідався про це з уст самої Івонни три тижні тому, коли він несподівано strinuv її ввечері на дорозі до Рувруа. Він вийшов на ту вулицю, щоб глянути на хату, де живе Івонна, і синувся на хвилинку перед кіном. Надійшла Івонна, він поклонився їй. Івонна пізнала його й заговорила до нього своєю південною швидкою говіркою, якої він ніяк не міг зрозуміти. Обоє пішли вгору дорогою і, нарешті, сяк-так порозумілись. Вона синувала його, чи він „польонé“, він це зрозумів і енергійно заперечив. Потім вона сказала йому, що в будиночку живе її tante і її опікун monsieur Dupont. Вона сама зветься *Ivonne Loupadou* і походить здалека, аж з-під Marseille.

Більше не розмовляли, бо дійшли до хатки на колесах. Івонна подала йому руку на прощання і пішла до хати. Ще від хатки закликала: — Dimanche — estaminet! — і зникла за рогом. Для неї це була звичайна зустріч зі знайомим „польонé“, для нього новий період його життя. Він устійнив, що це сталося о сьомій годині вечора.

До сьомої ще далеко, Степан чкає тепер на цю годину так, як восени очікував у штолльні десятої години. О сьомій він іде Івонні назустріч. Він стрінув її тоді і має надію, що стріне знову, але вже три тижні він не бачив її на цій дорозі ні разу. Його кохання було б важке, безнадійне, коли б він не зінав, що в неділю побачить її в естамінеті, потанцює з нею й надихається її легенькою постаттю. Того щастя вистачить йому на цілий тиждень. Але на всякий випадок він виходить коло сьомої на вулицю Рувруа з думкою: ану ж...?

Він уже нағімнастикувався доволі й одягається. Тепер щойно шоста, він має ще годину вільного часу. Змітає кожний порошок на своєму убранині; потім дивиться у дзеркало й примірює капелюх у своїх позах. Не курить: він боїться, щоб із рота не було йому чути запаху нікотини, а він щойно перед хвилиною винолоскав уста рожаною водою.

Три на сьому — Степан вдягає плащ, гасить світло й виходить. Надворі студено, але чисто. Вчора падав сніг з дощем. Степан доходить до великої площі, на якій стоїть пам'ятник

¹ Нетіля — в естамінеті!

„Перемоги“ — „Де ля віктуар“. Звідти скручує ліворуч, — містечко лишається збоку — і виходить на вулицю Рувруа. На хвилину зупиняється біля ясноосвітленого будинку, на якому з електричних лампочок зроблений напис: Cinéma — і крізь скляні двері дивиться всередину. Кілька людей оглядають афіші, але Івонни нема. У мерехтливому свіtlі вуличних ліхтарень він бачить їїйно тенер, що з неба сплюются малесенькі сніжинки, яких майже не видно.

Переходячи повз циркову буду, Степан зменшує крок і ловить вухом найлегший шелест, що доходить звідти. В хаті світиться, — маленькі віконця заслонені рожевими фіранками. Він має надію, що ось із хати з'явиться легенька постать його Івонни, він спиняється і кілька хвилин стоїть непорушно, втупивши очі в рожеві віконця. Тихо. Потім іде далі, — виходить аж нагору, де в темряві ночі маячить високі вежі електричних проводів. Просто перед ним — на віддалі кількасот метрів видно рій світл Рувруа. Праворуч — гендалеко, на обрію заграва від якогось більшого міста. Це Ляйс.

Степан стоїть довгу хвилину на одному місці й дивиться у цей далекий простір. Потім вертається. Ціла долина засіяна світельцями. Бовваніє високий гігант — копальняний шиб. Степан доходить до хатки, спиняється — в хаті тихо, потім виришуює нернутися додому. Він має ще надію стріннути її на дорозі, що веде з містечка, і тому не поспішає. Йде повільно, хоче на оцей відтинок дороги розіклсти більше шансів. Знову проходить коло кіна і дивиться всередину: на сходах бачить двоє знайомих людей: це Оленка й Іван Нестер. Вони йдуть сходами догори, не бачать Степана — цей іде далі, доходить майже до містечка — там уже більший рух, — потім іде простою дорогою до қолонії. Незабаром він уже в своїй кімнатці на піддаші.

Болюча туга давить йому серце за тією химерною дівчиною в рожевій газі, — він так прагнув її побачити — хоч здялека, хоч на одну коротеньку мить! Половина на десяту, — він майже дві години проблукав темними й болотяними вулицями у вогкій зимовий вечір. На хвилину в його голові майнув образ Оленки, що йшла з Нестером до кіна, але він не заглиблювався в те, він мав свої власні сирапи. Сьогодні він уже нікуди не піде, — він розв'язав краватку, роздягнувся, підкинув вугілля до залізного комінка і взяв свою книжку в руки.

Година перша вночі — він ще читає, ширяє, як орел, над лісами французьких слів зі страхітливим *qu'aient i passaient*. Вечірній прохід і руханка відсвіжили йому нерви, Степан почуває себе сильним, щасливим і гордим. Відклав книжку хребтом догори, потер руки від почуття великої радості, що пливе в його серці, — і сказав до себе голосно, по-французькому:

— Que je suis heureux! Bon Dieu — que je suis heureux!..¹
Так сказав котрийсь із героїв Бальзака, і Степан повторяє.
за ним...

Оленка довгими годинами блукає з Іваном Нестером поза містом. Колись, це було ще дуже давно, вона проходила з ним перший раз повз залишній насип, — це був темний вечір і Оленка злякалася свого вчинку. Вона тоді хотіла тікати з Монтіні, тікати разом із Петром — кудись на село, де дозріває достигле жито і люди живуть по-божому, — але вони лишилися, і її воля була зломана... Нестер заволодів її дівочим серденьком, вона жила тільки тими хвилинами, що з ним. Вчора була з ним у кіні, де вони сиділи тісно поруч себе... В темноті Нестер обняв її й цілавав, скільки хотів, вони взагалі користують із кожного темного місця, щоб цілаватися... Коли вийшли з кіна — Нестер не відправив її, пі — вона сама побігла додому, її мало серце не розірвалося від посніху, щоб випередити Петра, поки вернеться з шихти. Потім нашивидку затопила під кухнею, пригріла ковбасу й заснокотилася...

Петро матиме на другий тиждень нічну шихту, Корнило теж. Вони обидва тепер нерозлучні товарищи, Нестер матиме пополуднівку. Олещі важко буде бачитися з ним упродовж цілого наступного тижня... Вона навчилася рахувати години, шихти, тижні, — калькулювати часом так, як ніхто в Монтіні. Петро о дев'ятій годині віходить, — пополуднева шихта щойно по одинадцятій приходить до хати. Тоді вже глибока ніч. А на другий день Петро приходить пів до сьомої вранці до хати; перед цією годиною вона не зможе вибігти на вулицю. Тоді ще й Іван Нестер спить. Цілий цей тиждень буде для Олещі, наче в тюрмі, вона очікуватиме з тугою наступного тижня, коли Петро піде на ранкову шихту. Іван Нестер матиме тоді нічну, він ітиме вранці з копальні й Оленка вибіжить йому назустріч. Найкраще було цього тижня, коли Нестер мав ранкову, а Петро пополуднівку...

Петро все ще балакає про ферму, про ліс — ця ферма й цей ліс разом з Корнилом полонили його зовсім. Нестер ні. Вчора вона йому згадала про ферму, він розсміявся вголос. Ні, йому в копальні добре, в копальні теж працюють люди. Тільки звикнути... А вона мріяла про якусь далеку ферму на краю світа, де вони жили б удвох, де не було б Петра і не було б грижі совісти. Та не сказала йому цього вголос, між ними ще не було таких поважних розмов, як із Петром.

І ось ненароком увесь тягар її серця, всі докори сумління

¹ Який я щасливий! Мицій Боже — який я щасливий!

никнуть, тануть, наче роса від весняного сонця, — Оленка мало-не піdstriбує з великої втіхи: адже ж вона ще вільна дівчина, вона може собі до вподоби вибирати, кого їй завгодно, кохатися, ціluватися!.. Адже ж на селі вона теж виціловувалася вечорами і не журилася тим!.. Нестер її кохає, вона може одружитися з ним, хоч, щоправда, живе з Петром — Нестер мабуть не знає, як живе...

Оленка заломила руки в розпуці. Боже!.. Що вона вчинила? Пощо вона їхала до Петра?.. Ану ж Нестер довідається, як вона живе з ним?.. Петро відразу, першого дня... коли вона була майже п'яна... О, Боже... Оленка відчуває, що ненавидить Петра щораз більше, вона вже запримітила, що з його носа вилазять довгі чорні волоски... Він старий, він занапастив її долю... Нестер інакшій, він навіть не ціluвав її зразу, так говорив із нею, як із товарищем... Вона сама хоче його ціluвати, він веселий і молодий — міг би одружитися з нею, але що тепер буде, що тепер буде?!

Важкий тягар упав знову на Оленчине серце, вона закрила лиць руками. Б'ється Оленка, як риба об лід, з-під одного тягара попадає під другий. Довго так сиділа, напів жива, врешті схаменулась: уже десята, треба Петрові пригріти вечерю... Він нічого не знає, він по-давньому пригортає її до себе... Петро її любить, — Оленка це добре знає, він не хоче від неї ніякої частки... А на Різдво говорив, що двигав би її двадцять миль...

Оленка підводиться на ноги й каже до себе: — Ще жадна дівчина, мабуть, не мала такого, як я... Щоб було кого порадитись...

*

Година одинадцята вечора. Петро з Корнилом ідуть з копальні. Західний вітер прохолоджує їх зігріті лиця. На залізничному мості Петро затримується, підносить голову догори й наче надслухує щось.

— Ти чуєш що, Корниле?

Корнило оглядається. — Ну?

— Весна йде!

Корнило думає, що це жарт. — Як же ж ти це чуєш, Петре?

— Високо в повітрі! Там пливе вітер з моря, що відає глибокий шум... Цей вітер доходить аж сюди, втягні в себе.

Обидва втягають у груди перше весняне повітря, в їх м'язах грає живо кров. — Весна йде, Корниле, слід би нам щось робити.

— Так, — відповідає Корнило, — мусимо взятися за діло вже в цьому тижні...

XIV.

Ген, горою справді зближалася весна, що йшла від моря, тут унизу було ще холодно, сиро й непривітно. В Монтіні почався новий тиждень праці, такий, як усі інші, тільки робітники пересунулись на одну шихту вперед. Петро й Корнило мають нічну, Іван Нестер пополуднівку. Ніхто цього так добре не обраховує, як Оленка. Для неї почався тиждень безнадійного очікування, вона пі разу не бачитиме в цьому Івана Нестера.

Корнило прийшов сьогодні із серед шихтою до Петра, вони мають обдумати наречті якийсь плян. Очевидно, що Канада. Канада, це підстава, на якій вони цей плян будують. Але до цього трєба, врешті, взятися, треба попитатися по якихсь бюрах, як воно з цією Канадою. Про це більше думає Корнило, Петро мріє відразу про землю, про ліс і корчування, а що тут треба якихсь паперів, про це він не думає. Він сам свідомий того, він оправдується: — Так, так, ти це добре думаєш, Корниле, поїдь сам, де там треба...

Корнило розбирає в голові цілу справу, потім каже: -- . Треба поїхати до Лянс. До сміграційного бюро.

Петро дивиться з подивом на Корнила, що цей так усе те гаразд знає. Петро -- д'бра людина, йому приходить думка, що він Корнилові поможе корчувати ліс, Корнило не здужає стільки, як він. А щодо тих усіх сирав, то вони мусять те все ще перебалакати пізніше. Нині вже пізно, треба йти до копальні.

Оленка сидить біля кухні, вони обидва мають свої плянні, її ніхто не питає. Потім обидва відходять, Петро хоче на відхіднім поцілувати Оленку -- так із привички, — та Оленка соромиться при людях. — А замкніся, Оленко! -- гукає Петро зі сходів. Потім їх кроки віддаляються й губляться на вулиці.

Оленка лишилася сама. Вона ще прибере, поміє горшки й піде спати. І нема способу, щоб побачитися з Нестером... Могла б вийти ввечорі, коли він піде з копальні... та це глибока ніч, вона не може так пізно виходити. Тепер ще могла б — чверть на десяту, тоді вона в таку пору вернулася з кіна... Так і цо ж...

Вона прибрала і почала перекладати в своєму кошику. Несподівано на сходах почулися кроки, її серце забилося швидше.

Почувся стукіт до дверей: злякана, бліда, вона голосно спитала: — Хто там?

— Це я!..

Іван Нестер! Матінко небесна! Вся кров збігла Оленці до серця й від серця пішла в голову. Радість — шалена, несамовита радість сиалахнула в Оленичному сердечку, вона нанів-притомна підійшла до дверей і відчинила.

Іван Нестер стоїть, обмотаний шалем, аж поверх коміра, сьогодні в французькій шапці, підтягненій логори. Він усміхається до Оленки, але зразу ж переходить на діловий тої. — Петра нема?

Оленка тремтить, як осиковий лист. — Нема...

— Шкода...

Рони стоять обоє у дверях, від дверей віє в кімнату холод. — Ходи сюди. — ішічче Оленка, — там холодно...

Вона ледве дихає від схвилювання, голос її уривається, коліна дряжать. — Там дуже холодно, ходи сюди, до кімнати... Петра нема...

Іван Нестер стоїть мовчки, нахмурив чоло. Оленка віdstупилася назад, вона в темночервоному горсстіку, що тісно прилягає до її гнучкого тіла. Очі кличуть Івана до себе, ціле її молоде тіло запрошує Івана до себе, до теплої кімнати, в якій вона аж до ранку сама, саміська... Але Іван Нестер не переступає порога, про щось він думає, врешті каже:

— Ні, ти одягнися, Оленко, маю тобі щось сказати.

Оленка зовсім в'яне, з її уст вилітає докір:

— Чому не вступиш до мене?

— Бо тут не ти, тільки Петро... Одягайся, Оленко, я зажду на вулиці.

Він замкнув двері і зійшов сходами вниз. Оленка почала нашвидку, гарячково вдягатися. Їй прийшла думка, що вона може сьогодні довго блукати з Іваном, треба тепло вдягнутись. Скинула плащ і взяла під спід светер. Потім закинула хустку на голову, вилучила світло й вибігла.

Нестер ходив туди й назад. Оленка прибігла до нього й обома руками пригорнула його широкий рукав до своїх грудей. — Я зйшов би до тебе, Оленко, якби Петро не був у кімнаті...

Оленка над цим не думає, вона щаслива, що Іван з нею. Ідуть тісно, Іванові ноги торкаються у ході до її стегна. Якийсь час мовчить, потім говорить Іван Нестер з повагою в голосі:

— Знаєш, з чим я прийшов сьогодні, Оленко?

— Ні, не знаю...

— Ти мусиш бути з ним або зі мною...

Оленці підкосились коліна. Вона прошепотіла: — Чому?..

— Так виходить, Оленко... — Він це сказав ніжно, м'яко,

пригортаючи її руку до себе. — Ми про це сьогодні погово-
римо, Оленко... Тут є всякі справи...

Боже милий, як це все сидає на неї нагло й несподівано!
Її серце опановують напереміну велике щастя і страх перед ви-
рішенням. Вона шепоче: — Пізніше, Іване...

Нестер мовчить.

Ідуть далі. Оленка щаслива, що виграла хвилину для себе...

Від Івана Нестера спливає на неї така солодка неміч, вона тісно
пригорнулася до нього й пливе назустріч весняшій хвилі... Вони
вже на широкій площі з пам'ятником „Перемоги“, ось вони
вже біля вулички Бату... Іван Нестер скручує в цю вуличку.
Оленка нараз усе розуміє, вона починає дріжати й шепоче
уриваним голосом: — Ні, ні... Я не піду...

— Ходи, Оленко... — Ці слова теплі, глибокі.

Оленка ще тісніше пригортається до Нестера... — Ні, ні,
я не піду... Я не піду...

Ось уже й Нестерова брама. Кругом нема нікого, ні живої
душі. Входять у сіни, Оленка шепоче гарячково: — Я не піду,
Іване, не піду, любий мій, не піду...

*

Весна йшла від моря, спершу горою, ген високо — шуміла
вітром між розірваними хмарами, потім почала охоплювати
землю, північно-французьку землю з високими копальняними
вежами на небосхилі. Сьогодні товста Матильда перший раз
відчинила широко вікна і поклала на них гору подушок та на-
кривал. Повітря було вогке та водночас напоювало груди мо-
лодечою міццю. В таку одну днину вернувся Гриць із лічниці
до Монтіні.

Він приїхав поїздом із Лянс о третій годині пополудні. Вже
на станції вищукував поглядом знайомих. Він хотів зробити
несподіванку в Монтіні, велику нespодіванку, він же ж приїхав
з Лянс! з лікарні — він не хтобудь!.. Він уже наперед тішився
думкою, які то великі очі зробить Корнило, коли побачить так
несподівано перед собою Гриця. Всі знайомі позбігаються до
нього, він буде їм оповідати чудеса, — як його начальний ди-
ректор гладив попід бороду, як усі сестри павшинередки хотіли
надівати на його голі ноги шпитальні підштанці. Він моргне
оком до Корнила, — ти, мовляв, на цім розумієшся, Корниле,
го-го... ти можеш догадатися, Корниле, що це значить!.. Він
буде з тиждень оповідати всім свої шпитальні пригоди, ледве
чи хто піде до копальні, — будуть запрошувати його до себе,
частувати. Навіть і Михайло... Гриць цим разом великолічно
простить Йому, він і Йому розповість дещо, понизиться перед
ним, але нехай там... Гриць іде гордо вулицею, налягаючи на
ногу та опираючись на ціпок, бо ходити добре не може: лікар

ствердив у його столі зрости. Його також признали непридатним до юнацької праці й виплатили йому показну, вследенську суму відшкодування: тисячу двісті франків! Гриць вилхав свою бічну кишеню банкнотами, як Нестерів буржуй, — він тепер багач, йому відчинився світ! Тому Гриць зовсім не журиться своєю ногою, він ось кожної хвилині сподівається, що хтось закличе його здалека: — Грицю! Ви вже тут? І тому він усміхається до кожного звисока, зі співчуттям, адже ж ніхто з них ніде не був, поза своєю дірою — Монтіні!.. Що там таке Монтіні...

Передусім іде на свою квартиру. Він аж горить від нетримачки, які то великі очі зробить Михайло... Можливо, що Михайло буде змушений ввечері йти до копальні на нічну шихту, але він йому скаже гостро, по-папському: — Нині сиди, Михайл... Я тобі плачу шихту!.. — Так, він має з чого, він має в кишені тисячу двісті франків... Не тільки, що полежав собі кілька місяців, а ще й таку суму грошей захопив. Гриць має щастя. Гриць має шалене щастя!

Трохи йому ніяково, що йде в своїй старій блузі, запнутій під саму шию, але, на щастя, ніхто його не бачить, а він собі сьогодні купити нове. Сьогодні він тільки з Михайллом собі побалакає, а зі всіма іншими завтра. Надвечір він піде купити собі одяг, грошей він має багато.

Ось він уже на своїй вулиці, ще кілька кроків і його кам'янняця. Гриць трохи розчарований, бо на вулиці нема нікого знайомого, але розчарування минає, бо ось він уже входить у браму і йде сходами дороги. Йде швидко, бо боїться в такому одязі зустрітися з Матильдою... Він щойно завтра покажеться їй на очі — в новім убранині з темнозеленого оксамитного штруксу, в шкіряних халівках і капелюсі з павним петром. Буде вона інакше співати...

Грицеві аж серце забилося й стона заболіла від поспішної ходи. Ось його двері. Гриць кашельнув голосно й стукає.

Нема відповіді. Стукає ще раз. Тихо. Стукає довго, але без успіху. Стукає Гриць, але не відчиняють йому. Йому стає прикро, що такий добрий плян іде напівець. Головно з цією шихтою — „сиди — я за тебе плачу“... Він був би Михайла приголомшив таким реченням. А так усе пропало... Мабуть Михайло пішов на пополуднівку, прийде аж по одинадцятій...

Гриць стоїть ще хвилину, важко спираючись на поруччя. Що тут у Монтіні нового? В лікарні він не діставав ніяких лістів, мабуть приходили — на стару квартиру. Він постоїв ще хвилину і зійшов сходами вниз. Він охоче зайшов би собі до крамниці, попитав дещо, але відкидає цей плян: наперед купити собі одяг.

Гриць знов іде в місто, заходить до крамниці з новими

одягами. В крамниці пусто, купець читає газету. Він підняв голову.

Гриць показує цінком на одяги. Француз не розуміє і йде до полиць, на яких поскладані всякі одяги. — *De la qualité?*¹

— Уй, уй, — лепече Гриць і сміється: йому приємно купувати новий одяг. Француз, мабуть, ще нічого не знає, що Гриць вернувся зі шпиталю, де він лежав кілька місяців. Він говорить до француза страшною дивовижною францужчиною:

— Ма но Монтіні, ма Лянс, опіталь — копрі?²

Француз слухає, потакуючи головою, ага!.. Потім щось відновідає, але цього Гриць ні в зуб. Ліпше вибирати одяг. Гриць підходить до полиць і патроляє саме на такий, про який він мріяв: темнозеленого кольору.

Сиробував — гаразд. Лежить, наче на Гриця поштий.

— Кобіє?³

— *Trois cents francs!* — Француз показує на пальцях: — тсі зетка!..

Гриць добре розуміє — три сотки хоче француз, але він не дурний. О, він знає французвід добре... Дає сто.

Торгуються з півгодини, врешті спиняються на сто тридцять п'ять. Гриць вдоволений з торгу, він знає, що більше не можна було видушити. Француз теж вдоволений — він заробив сто п'ятдесят відсотків. Хоче Грицеві пакувати одяг в паперову торбу.

— Но, но⁴, — заперечує Гриць головою. Він тут же перебереться в нього. Француз запровадив Гриця до комірки, там Гриць передягнувся, — старе француз завинув йому у паперовий клунок і Гриць пішов. Пішов просто до крамниці зі шкірою. Він мусить зараз же купити шкіряні халавки, бо штані, що він купив, це не довгі штани, а рейтки: він смішино виглядає в рейтках без халавок.

*

Вже дев'ята година вечора. Гриць парадує по Монтіні, одягнений, як надлісничий, душа його розгулялася. Перший раз за п'ятдесят років життя Гриць на волі! Спершу тато тримав його в міцних руках, потім Ганна... Ця Ганна тримала його двадцять п'ять років у тяжкій неволі, з якої він вирвався до Франції, але тут попав у неволю Михайла. Одного вечора камінь потовк Грицеві в штолльні ногу і він перележав кілька місяців в лікарні в Лянс. Сьогодні вернувся, не застав Михайла, — і ось тепер вештається — з клунком в одній руці й ціп-

¹ Якої якості. ² Я не Монтіні, я Лянс, шпиталь — розумів? ³ Скільки?

⁴ Ні, ні.

ком у другій — по Монтіні її думає, як би це собі пожити на волі.

Він почуває себе так вільно, як іде піколи. Наче штубак, що вирвався зі школи. Ніхто в цілому світі не має його сьогодні в своїм реєстрі, він не підлягає пічним параграфам. В його мізку родиться нараз постанова, від якої Гриця проймає дрож. Він піде — він піде туди... до такого дому... До дому з червоним ліхтарем... Він про це мріяв давно, мріяв нераз, але Михайло тяжив над ним, як змора... Як кримінал. Так, як перед тим жінка. Щастя, що сьогодні не застав його, Михайло не знає, що Гриць у Монтіні. Гриць є в Монтіні інкогніто. Сьогоднішній вечір належить йому.

Гриць хвилюється, як молодий хлонець, що йде вперше на побачення. Його уява малює йому фантастичні образи. Він іде в напрямі тієї вулиці, де — знає — є такий дім, прокрадається боками, нервuje. Він уже здалека бачить його — над дверима висить червона лімпа.

Іде просто, але в тій хвилині, коли має вступити, йому так б'ється серце, що він іде далі, проходить мимо... Доходить до кінця вулиці і вертається. Знову проходить мимо, не має відваги вийти всередину.

Він заходить до першого стрічного естамінету, каже по-датськи нараз три горілки — великі, міцні, з перцем. Випиває всі нараз, платить — о, він має чим платити! — і виходить. Тепер уже йде просто, — в очах йому денцо тъмариться, — але двері відчиняються і Гриць всередині...

Надворі ясно, Гриць блідий, як смерть, шинить несвоїм голосом: — Аржан! Аржан! Ма но аржан!¹

Червоний французик з білявим вусиком розводить безнадійно руками. — Поліс²... — Він заявляє готовість покликати поліцію, хай вона робить резізю в цілому домі. На ліжку причайлася чиясь коротко зашильована голова, що ховає під периною усміх. Гриць говорить голосно, його очі палають гнівом, він показує з обуренням на жінку, що лежить під периною і висуває тільки голову з коротко підстриженим волоссям. Нараз на жінка підводить голову й починає пронизливо верещати. Вона ляцить по-французькому, Гриць не розуміє з того ні слова; — в його душі потемніло від страшної думки: в цього всі гроці пронали! Ноги йому ослабли і Гриць осувається безсило на крісло.

Він виглядає тенер, мов кволій, немічний старець, він зломаний, його лиця живті, зарослі, очі попідпухали. О, це не

¹ Гроші! Гроші! Я не (маю) грошей! ² Зн.: хіба на поліцію...

є Гриць з учорашиного вечора... Французик порозумівається поглядом з жінкою з-під перини її питає Гриця:

— Combien?

Гриць вступив у нього непримітний зір.—Combien d'argent?¹ питає це раз Гриця.

Гриць показує на пальцях: десять! Десять соток! Француз розуміє, він співчутливо хитає головою. Потім киває до Гриця й виходить. Гриць слухняно, як дитина, йде за французиком до його кабінету, — ні одного погляду не кидає назад, на те ліжко, де лежить товста жінка і де здійснилася його мрія. В Грицевій душі майнула надія, що, може, француз віддасть йому його грошей.

Француз і справді відчиняє шафку, — Гриць водить за ним повними надії очима і витягає стофранковий банкнот: — Voilà!..²

Гриць думає, що це непорозуміння й показує на пальцях: десять! — Десять! — говорить по-французькому. Француз кладе банкнот назад до шафки. — Alors police³...

. Він уже не дивиться на Гриця, він пропонує йому йти на поліцію. Він має вже досить цієї історії... — Кличе послугача: — Eh, gar⁴, — і дає йому якісь доручення. Послугач починає помпувати вино з бочки.

Гриць напівживий, він свідомий тепер, що все пропало. На поліцію він не піде, француз туди його не висилає би, коли б боявся того. Та це ще не все, — може Михайлло довідатися... Та й Петро, Корніло, всі... Ні, він не піде на поліцію... Гриць кличе француза й тиче пальцем на шафку. — Давай... — Француз добуває банкнот і дає Грицеві. Гриць виходить. Послугач кличе його й подає йому клуноч, що його Гриць забув.

Дев'ята година ранку, сонце світить, на вулиці живий рух. Французи везуть на своїх візках городину, молоко, м'ясо. На хіднику вигукую француз: — По д'ляпа, по! — Нічого не змінилося від того часу, як Гриць пішов з Монтіні. Однаке на душі його важкий камінь.

Він пізнає той самий естамінет, що в ньому був учора ввечері, і вагається одні мити. Потім заходить досередини й каже подати собі горілку. Йому приходить дивна думка: він іще вчора в цьому самому естамінеті був такий щасливий! Ще кілька годин тому! Коли б так можна було завернути життя до вчорашиної години!.. Він п'є горілку, потім каже собі подати другу, третю...

Горілка заглушує його сумління, він п'є ще вино. — Потім напів'яний витягає стофранковий банкнот і француз видає йому решту. Гриць відходить і йде тепер просто до Михайла.

¹ Скільки грошей? ² Ось вам!.. ³ Отже поліція... ⁴ Ей, хлопче!..

На сходах стрічає його товста Матильда, та Гриць не дивиться на неї, він підходить до дверей і стукає. Чує Михайлів голос: — Хто там?

Гриць входить. Михайло варить собі обід. — А, Грицю! — Він скоплюється, на обличчі в нього здивування. Він випитує Гриця, коли й що, і Гриць відповідає. Відповідає коротко, сілувано. — Бачу, що маєте новий одяг... — Так, я собі купив... — Потім питає, чи нема до нього яких листів.

— Є, — відповідає Михайло, — лежить уже тиждень. Я хотів вам післати до шпиталю, але думав, що, може, прийдете...

Гриць розпечатує, це лист від доньки. Важке передчуття душить його, літери мигають йому перед очима. Донька повідомляє його, що мама померла. Померла два тижні по Йордані.

Гриць обернувся до Михайла, — він силкується бути спокійний, не подавати, що він п'яний. — Знаєш, Михайле, моя жінка померла!..

Михайло винирямився, це його дуже вражає. — Померла?

— Так... Донька пише...

Михайло схиляє співчутливо голову. — Що ж, трудно... Всі ми помремо...

Він мовчить, навчишись ходити по хаті, порається біля кухні. Гриць поклав лист на стіл і лягає на ліжко. — Знаєш, Михайле, я втомлений... Я покладуся...

— Лягайте, Грицю...

Михайло добрий, лагідний, як дитина. Сам підкладає Грицеві подушку. Гриць здіймає нову блузу, лягає на ліжко й обертається до стіни. Михайло підходить до нього й дбайливо накриває його коцом.

Раптом Михайло чує якісь грубі звуки, щось схоже на здушене ридання. То Гриць плаче. Потім втихомирюється, Гриць спить.

*

Хтось бере його за плече. Це Михайло.

— Я йду, Грицю, ви замкніть за мною двері.

— Добре, добре, — відповідає Гриць з просоння і підвідиться з ліжка. Від холоду він увесь труситься. Замикає за Михайллом двері й лягає знову. Три години Гриць переспав кам'яним спом, але повіки тяжать йому, як олив'яні, він закутується коцом вище голови і знову спить.

Крізь сон він чує здалеку, немов з-під небесної блакиті, відгомін дзвонів. Гриць стрепенувся: сьогодні неділя, а він так довго спить! Сонце вже високо, — на землюпадає злива проміння, в якому купається зелено-святкова буйна весна. З далеких лук спливає аж сюди подих запашного зілля і збіжжя, що дозріває в полі. Гриць думає: піду в поле. Поки люди прийдуть

з церкви, я огляну свєє жито. Він іде стежкою між високими житами, що вже наливаються, його груди втягають запах чебрецю, ликої м'ятки і рум'янку.

Всі люди в церкві, на полях нема нікого. Самота сповнила ниви від краю до краю. Від землі пливе до неба хвилюючий легіт. Гриць іде межею і рантом зуиняється: на зеленій межі, оподалік, сидить його Ганна і щось вигрібає з землі.

Грицеве серце щемить від глибокого зворушення: його Ганна сидить між квітками її не помічає Гриць. Біля чогось вона там пильно метушиться, її пальці перегортают землю, квітчаста хустинка зсунилась на плечі. Грицеві наче жаль Ганни, він хоче відізватись до неї, покликати її по імені. Та в цій хвилині Ганна повертає до нього голову, швидко підводиться з межі і зникає в високім житі.

Страшний жаль душить Грицеве серце, немов за загубленим расм, він біжить на те місце, де хвилину тому сиділа на межі Ганна, кидається в жито — тут — там — нема. Сиділа тут, жива, правдива, із зсуненою на плечі хустиною, і пропала. А він же ж собі тепер ось пригадує, — так, Гриць собі це з цілою докладністю усвідомлює, що Ганна померла, — говорили люди, що померла, а ось же це неправда, Ганна живе, тільки ховається від нього. Він сидить на межі дозгу хвилини її думає: вона іще сюди прийде, вона притайляється десь у житі, але вона є тут, є наївно. Гриць сидить на межі, потім чує, як на його лиці війнув лагідний подух вітру. Він насторожився: легіт повторився. Гриць тепер певний, що не Ганна. Він дивиться просто на сонце — з неба спилизають золоті стрічки, зелені, сині, яскі кольори, червоні коралі, такі самі, які мала його Ганна, як ішла з ним до нілюбу. А ось і вона: виринає немов із сонячної імлі, заквітчана, як на весіллі, з довгою, чорною косою заду голови, а з-під вишитої сорочки виглядають її білі груди. — Ганно!

Гукає Гриць з тужливого, зблідлого серця, — він протягає до неї свої руки, біжить за нею, — але Ганна розвивається, прощає, щезає в імлі. Раптом Гриць знову відчуває подих вітру біля свого обличчя. Це Ганна, думає він, вона є тут, тільки чому так тяжко її зловити, чому вона тікає від нього?

Гриць тягнеться поволі, на його душу наліг важкий тягар. Нема Ганни, він відчуває це тепер виразно, Ганна відійшла від нього. Ген, здалска, видно річку, що пливе між похилими вербами. В повітрі бренять бджоли. Вже пополудні, сонце ліпиво пливе по безхмарному небі. Гриць іде тепер швидко, — він пригадав собі, що за річкою на стежці, між густими корчами лозини, ходить Ганна, очікує його: Він біжить, його серце повне надій, за хвилину він її побачить. Але чому ж то говорили люди, що вона померла? Вона очікує його там, на стежці, ще хвилина і Гриць пригорise її до своїх грудей. Біжить щодуху,

перескакує рівчаки, річка щораз ближче — ось уже й купці. Він вбігає на стежку — нема нікого. Але Ганна була тут, була тут напевно! — Видно ще стонтану траву і жмуток розсипаного зілля. Вона ще далеко не відійшла... Гриць кидається за нею, вибігає з корчів — але Ганни не бачить. Він спізнився: Ганна не діждалася його й пішла.

— Ага! — думає нараз Гриць, ... Ганна гнівається за товсту Матильду... Але це було тільки в жарті, він вияснить їй, він усе їй вияснить, добре, що Ганна не вмерла, що буде час... Декорація рантом зміняється: темний вечір, — з заходу зривається раптовий, темний вітер і підкочує чорні хмари. Буде буря, — думає Гриць і зачиняє вікна. В маленькім городці, де в кутку росте м'ята й барвінок, він бачить жіночу постать, що схиляється до землі і вириває зілля. Ганна! — пізнає Гриць, — це Ганна — він цілий день бігав за нею, а вона тут! Причалася в темному кутку городу, що ледве її видно, і ѹсьо там робить. — Ганно! — кличе її Гриць, — Ганнусю! — Голос виривається йому з грудей, він кричить у сні... й будиться.

В кімнаті темно, тільки на стіні рівна широка пляма від вуличного ліхтаря. З вулиці доходять приглушені крохи перехожих — Гриць хоче пригадати собі сон. Іому якийсь сон приснився, так, якийсь дуже болісний і чарівний сон, що досі цемить йому серце від цього сну. Він силиється пригадати собі його, хоче впіймати бодай одну нитку. Нагло пригадує собі лист, і в ту саму мить перед його очима встає ціла сонна картина — від межі аж по темний закуток городу. Пекучий жаль потрясає Грицевим серцем... — Ганно, — ще він придушиєм голосом, — Ганнусю... — Ней жаль підкочується йому до горла. Гриць ридає, ціла його постать стрясається від різання. — Ганнусю... Ганнусенько... — Гриць скавулить зі страшного болю, що розриває йому серце, — це триває довгі хвилини, врешті Гриць заспокоюється.

Він зсувается з ліжка й падає на коліна. Йому холодно, він дрижить від холоду, але забуває про те, голосно молиться за упокій душі своєї дружини. Молиться з півгодини, — від цієї одностайної мольби його нерви заспокоюються. Він підводиться на ноги й сідає на краю ліжка.

Сидить так довго, знадвору доходить до нього гомін вулиці. Хтось гукає голосно: — Eh, Marteau! — Рантом Гриць пригадує собі минуше півч. Його серце опановує дика відраза до всього французького. Ви і хати!! Виїхати звідсіль якнайшвидше, зараз, ще сьогодні вночі. Він хоче стати на ноги, та вони дрижать йому так, що Гриць сідає знову. Голова ходить йому ходором, в очах почорніло.

Гриць зовсім знемігся, — цей зів'ялий, немічний лід охляв від горілки й розпусти зі всякими товстими Матильдами. А та-

кож з великого жалю. Такого жалю, що перевершує жаль цілого світу. Ого, Гриць уже скінчився... - даремно буде Матильда усміхатися до нього на сходах... Він тепер найрадше припав би до сирої землі, до рідної землі, де в простій сосновій домовині поклали на вічний спочинок його Ганну... Гриць знемігся, йому тепер треба Корнила. - Корнила! - того молодого хлопця зі сталевими очима, -- він щось порадить, бо перед Грицем уже нема виходу, тільки смерть. Гриць всувається під коці і цокотить зубами.

Гриць виїхав наступного дня. Він прийшов до Корнила, що дав йому грошей на дорогу: триста франків. Грицеві видалась ця сума трохи велика: - Ні, Корнильчику, дай мені тільки до польської границі.

-- Я так і даю, - - відповів Корнило, -- там далі радьте собі як можете...

-- Пораджу, Корниле, пораджу... Піду по жебранім хлібі, а дійду до хати...

Корнило засміявся: -- Вас, Грицю, трохи ціпком би переприрати...

-- Корнильчику, тебе Іог надгородить за ті добрі слова... Я вже так своє життя переведу: буду молитися за жінку і за тебе... -- Корнило був поважний, він крутив свою грубу папіроску. -- Так, Корнильчику, нехай Бог візьме її до себе, а тобі дасть велику радість у житті, нехай тобі дасть велику радість, Корнильчику, і щастя...

-- Тільки не пхинькайте, Грицю...

-- Ні, ні, Корнильчику, я вже йду. Той мундир собі лиши, Корнильчику, сходи його, перед тобою є життя...

Корнило почав ще раз відмовлятись: -- Ні, Грицю, ви такі передягнітесь, виглядаєте в своїм, як жебрак...

-- Ні, Корнильчику, того мундира не хочу бачити, він мене пече... -- Посидів ще хвилину. -- То я вже піду, Корнильчику, бо ти хочеш поспати, ти прийшов з нічної... Тільки не гнівайся на мене, Корнильчику, за те, що я тобі все оповів, цілу мою нужду...

-- Але я сучого сина таки дав би на поліцію!..

-- Ні, ні, Корнильчику... То мене так Бог покарав, на це нема ради...

Цей зів'ялий, кульгавий дід підвісся, в його очах заблизали сльози: -- Будь здоров, Корнильчику...

Корнило сам зворушений. -- Щайте дужі, Грицю... Не журтіться, все буде гаразд...

Гриць говорить далі: -- I Петра поздорови, скажи йому, що я і за нього буду молитися...

Корнило прикусив язик: — Та ї за себе, Грицю, помоліться: деколи...

— Буду, Корнильцю, буду... — Він почав обтирати сло-зи. — Всіх поздорови, Корнильцю, Нестера і Василя, і Степана....

— Василя вже нема в копальні, пішов на легший хліб...

— Дай йому, Боже, щасливо... — Гриць уже в дверях, ку-ферок поставив біля себе. Він хоче ще щось сказати Корнилові, хоче знайти якесь вдячне слово, але не знаходить... Він несподівано робить швидкий рух, схиляється й цілує Корнила в блюзу.

Корнило хмурить брови. — Ну, ідіть вже, Грицю, ідіть...

— Піду, піду... — Гриць іде тепер за двері, Корнило від-проваджує його на сходи. — Закиньте журбу, Грицю, маєте доньку — ще може буду вам за зятя!..

В Грицевих очах бліснула радість, велика осяйна радість. Він дивиться хвилину на Корнила, потім говорить третмливим від хвилювання голосом: — Маю! на цілу дорогу, Корнильцю, на цілу дорогу маю!.. То вони мені ту радість вкінці дала... — Він уже не говорить нічого, йде сходами вниз, потім ще раз обертається до Корнила, усміхається до нього й відходить.

Корнило вернувся до кімнати, закурив грубу папіроску і сказав сам до себе:

— Буде в краю на одного діда більше...

XV.

В житті Монтіні не зробив від'їзд Гриця ніякої зміни, згадували про це кілька разів наші знайомі, але й вони перестали. Кожний мав свої власні справи, дуже поважні справи, треба було, нарешті, рушитися. Це останнє повторяли кожного дня Петро й Корнило, головно Корнило, бо як щось робити, то робити. Петро притакував — без сумніву, треба щось робити. Та хоч цій цей канадійський плян торкався передусім його, то він лиши багато говорив, але важче було його рушити з місця. — Він таки вже засидівся, цей Петро, — думав Корнило, — треба мені самому в цих справах походити.

В Монтіні просохли всі дороги, вже тут і там французи поралися в своїх городцях. З заходу, від моря, надходила щодня тепліна хвиля новітря. У висохлих голих стовбурачках городніх кущів винограду вдарили весняні соки; кущі вкривалися блідоzielеними бруньками й периними листочками. Степан відчиняв вікно, вдихав повними грудьми це животворне весняне новітря й мовив голосно:

— Que je suis heureux! Bon Dieu — que je suis heureux!..

Він зовсім сформувався, цей Степан, він цілу зиму просидів над французькими книжками. Щонеділі ходив до естамінету, де стрічав Івонну — граціозну дівчину з цеглястим, живим обличчям, — він із нею танцював і розмовляв по-французькому. Івонна подавала йому на прощання руку, легеньку, наче з мережки: — A prochaine fois!¹ — Au revoir! — відповідав Степан і дивився, як француженка брала під руку лисавого француза й відходила. Він обертається по-кавалерському на зап'ятку, підходив до буфету й казав подати собі одно пиво. — Une bière, monsieur²... — Qui, monsieur, voici!.. — Merci... — Він цідив пиво поволі, крізь зуби, його лице було усміхнене, — в тій самій хвилині його серце в'ялила аж до болю туга за тією дівчиною, що відійшла... Естамінет видавався йому раптом порожній, без глузду й без душі. Але він не біг за дівчиною, не клявся їй: — Там, де ви, там мое життя, — ні, він весело дивився на розбавлену публіку, перекидався з французом своїми зауваженнями й цідив крізь зуби пиво, яке йому не смакувало.

¹ До найближчого разу! ² Пиво.

Це був французький стиль. Потім відходив до своєї кімнатки на піддашні.

І тут у цій кімнатці, з вузеньким ліжком і залізним комінком, діялось з ним кожного дня те чудо, якого Степан не розумів. Він відчиняв вікно, що виходило на далекі поля й заливничний шлях, втягав повінми грудьми повітря й мовив сам до себе вголос:

— Que je suis heureux! Bon Dieu — que je suis heureux!..

Потім потирав руки, потирав сильно, що аж горіли, — він аж задихувався від життя, що струмкувало в його жилах. У весь захоплений, тремтливий від зворушень, що перепливали його душою, він зачиняв вікно, роздягався і йшов до ліжка. Але не спав — о, ні, — лежав горілиць, його очі горіли, серце шеміло невимовною розкішною: він дихав Івонною.

Ця химерна француженка, з волоссям, стягненим ззаду голови клямою, з південними рисами лиця, — весела, легка, загадкова й розкішна, — втілювала в собі всю романтику французьких книжок, що від неї п'янів Степан два місяці. Коли вона під час танцю клала йому руку на плече, Степанові нерви тримтіли, наче від електричного струму. Він тримав її в своїх обіймах, дотикав її гнучкого тіла, захованого під фалдами гладенької креп де шні, дихав запахом її волосся. Його мрії й бажання далі не сягали. Він був п'яній Івонною й більше не бажав нічого. Вранці прокидався з почуттям великого щастя. Він брав, як завжди, свою французьку книжку й читав. Потім ішов на обід, — його заоцідження швидко вичерпувались, — і це Степана наповнювало журбою. Але прийшовши з обіду, він забував про свою касу, читав далі, аж до години шостої, — до хвилинни, коли серце давало йому знак: він відкладав тоді книжку, робив руханку, мився, голився, полоскав рот рожаною водою і йшов знайомою дорогою.

*

Вечорами ще холодно. Степан дійшов до електричного стовпа й вертається.

На дорозі цілком темно. Край дороги хатка на чотирьох колесах. У віконцях рожеве світло. Степан стоїть на дорозі недалеко хатки і дивиться у віконця. Ніхто його не бачить, такі темні ночі трапляються тут на початку березня.

Вчора не було Івонни в естамінеті. Він сидів до другої ночі біля входових дверей і очікував. Івонни не було. Потім він пив вино і чекав знову. Г'ять годин він висидів на одному місці, на одному кріслі, з очима, втупленими у входові двері, але Івонна не з'явилася в них. Вона десь була в Монтіні, десь між своїми французами, хтось її бачив, може говорив до неї, дихав тим повітрям, що вона, але в естамінеті її не було.

Степан чекав. Минала година за годиною, Степан не тратив надії. В сестамінеті гуло, грала оркестра, п'яні гості танцювали — деякі з них почали розходитися додому, — але Степан чекав. Деколи по півночі приходить іще спізнений гість, — прийшла людині охota вступити ще на скляночку вина, потанцювати з разок. Може Івонна теж з'явиться ще, бліда від вечірнього холоду, і з іскорками в чорних очах, у товаристві лисавого француза... Але її не було, — Степан почав освідомлювати собі жорстоку дійсність: Івонна сьогодні не прийде. Цілій тиждень він очікував тієї хвилини і все пропало.

Він тоді встав і пішов узяти свій плащ. Але гості ще не всі розійшлися. Ще грав музика на гармонії й деякі пари ще оберталися мляво по паркетовій долівці. Степан пригадав собі недавній випадок, коли о другій годині почі прийшло п'янє товариство з вулиці й почало забаву заново. Він вчепився цієї надії так, як потопаючий ханається за стеблинку, і ѹе раз сів на своє крісло. Останні пари розходилися додому, хлонці почали прибирати столики. Врешті гармонія замовкла — музикант підійшов до буфету й почав розмову з господарем. Хлонець погасив світло в великий залі.

Степан зрозумів, що це вже кінець. Все пропало, тепер він уже мусить піти. Перед ним цілий тиждень очікування, але вже не радісного й певного, як досі. Була темна ніч, пусті вулиці виглядали, наче великі кам'яні рови. Коли Степан увійшов на площа „Перемоги“, йому назустріч прилинув легіт, насичений морськими хвилями. В голові його народився одчайдушний плян: піти завтра просто до хати Івонні, побачити її — побачити її силоміць, піти проти волі всіх несприятливих йому сил — і його життя вирівняється. Ця думка прийшла йому так нагло і в таку щасливу годину, що Степан віднайшов усю свою рівновагу духа: його нетерплячка тривагим тільки один день, а не цілий тиждень. Жити в такій іспевності цілий тиждень, це було б понад його сили. Він прийшов до хати, поклався до ліжка й ціла справа почала видаватися йому щораз простіша: підійти до дверей, постукати. — *Entrez! — Pardon, je voudrais bien savoir — direction à Lens? — A gauche, monsieur*¹ — справа зовсім звичайна, найзвичайніша в світі! Іде чоловік дорогою, збився, не знає, куди звернутися — питає дороги. Івонна мабуть ще й вибіжить: — *Allez tout à droite, monsieur*²... Він тоді шепнє їй любовне признання: — *Mademoiselle, я так тужив за вами вчора ввечері.* — Вона йому встигне шепнути: — *Le soir sept heures*³... — кине йому погляд своїх чорних оченят і зникне за рогом. Все таке просте — навіщо було мучитися до

¹ Ввійдіть! — Вибачте, я хотів донідатися — куди до Ляїс? — Наліво пане... ² Йдіть просто, пане... ³ Ввечері — о сьомій годині...

ранку в естамінеті? Степан аж потер руки з утіхи і сказав собі, як щовечора: Que je suis heureux, bon Dieu — que je suis heureux!..

І ось тепер він стоїть перед хатинкою на чотирьох колесах, але — милій Боже! — як йому тепердалеко від цього простого пляну з минулої почі... Він стоїть ось тут на краю дороги, кілька кроків перед ним хатина, — там світиться, там, напевно, його Івонна!.. Вона, може, лежить у ліжку, вона застудилася і її шия окутана теплим шалем... Але вона читає книжку, читає з цікавістю, обертає картку за карткою. Лямпа собі горить, її tante церує стару папкоху. Тільки одна мить — відважитися, прийти, постукати — і він бачить Івонну, його життя вирівнюється, він уже не тужить, спокійно вичікує наступної неділі й читає французькі книжки. Але він не відважується...

Хтось надійшов дорогою і Степан швидкою ходою пішов угору до електричного стовпа. Знову вертається. Хатина щораз ближче. Ось уже — тільки відважно! — Степан робить кілька кроків убік хати, він уже біля дверей, — минає їх і тікає, тікає якнайдалі, вибігає на дорогу і тепер уже йде спокійно, просто, до містечка. Він був, він майже був близько Івонни, він уже вступив однією ногою в її царство... Вона — може бути — вибігла тепер поглянути, хто це бігав під її хатою, але він не має відваги вернутися. Це було б тепер смішно.

Цілий його пляш лежить у руїнах. Остається вичікувати цілий тиждень. Пропало — він уже не зможе читати французьких книжок, він лічитиме з тогою години й дні. Сьогодні щойно понеділок...

Він уже минув кіно, входить у ясніше освітлену вулицю. Йому назустріч іде Івонна. Серце Степана б'ється так сильно, що на мить примеркли вуличні лампи. Він проходить побіч Івонни, кланяється їй і йде далі. Так... Він же ж тільки випадково її зустрів, а сам поспішає кудись, має дуже пильну справу... Ні! Ні! — кричить щось у Степановій душі, — хай діється воля Божа! — Степан раптом обертається, підбігає до Івонни, зрівнюється з нею і схвильованим, уриваним голосом говорить по-французькому: — Вибачте, ви вчора не були в естамінеті...

Француженка засміялась: — Ah, non... — Вона говорить швидко, Степан слухає її, наче запаморочений. Йдуть тепер разом, він ледве тямить, куди вони йдуть, вона ввесь час говорити, говорити, говорити. Вона вже відійшла від свого опікуна, її опікун був *cochon*, вона тепер живе в pension Mme Berthier¹ — Степан перевів дух: — Ви вже не живете в цій хатині при дорозі?

— Ні, ні, вже від тижня живу, в pension Mme Berthier...

¹ В пансіоні п-ні Бертьє...

Степан раптом сміється, він аж заходиться сміхом. Він там стояв годину перед віконцями... -- A de peaison Mme Berthier?

-- Ici... -- усміхається Івонна її показує на одноповерховий домик. Це вуличка Кольмет, а ось пансіон... — Вони зупинились.

Степанове щастя тривало так коротко! Він уже простягає її руку на прощання, але француженка обертається до темних сіней, прорізує своїм зором темряву, потім шепоче: -- Moment¹... Іде вглиб. Степан стоїть, його серце тремтить у передчутті надзвичайного щастя. Івонні нема довгу хвилину, врешті з'являється, бере Степана за рукав і тягне за собою.

-- Venez²!..

Степан іде, мов п'янний. Його ноги, руки, губи трясуться, наче в лихорадці. В його мізку родяться шалені надії. Івонна йде навпреду, перед сходами зупиняється її шепоче:

-- Мадам пішла на карти...

Ідуть сходами догори, за хвилини стоять перед дверима. Ключ на одвірку. Івонна відмикає двері, вони входять у темні сіни, потім замикає знову двері. Хвилини йдуть поруч в цілковитій темряві, Івонна тягне Степана за руку. Ще одні двері: входять, Івонна засвічує світло. — Tut!... Мадам прийде аж по десятій...

Маленька кімнатка, всюди багато жіночої одяжі. Степан це досі не може вимовити ні слова. Але він опановує себе, робиться поважний, надміру поважний. Ні, хай француженка не думає, що він має, може, на думці скористати її дівочу самотність,. Івонна скидає капелюх і плащ, — вона теснер у самій суконьці, легка, граціозна, як в естамінеті. Глянула в дзеркало й поправила волосся. Потім раптом обернулася до Степана:

— Vous m'aimez³?

-- Oui, -- відповідає Степан машинально, і не знає, що говорити далі. Француженка підходить до нього і, не соромлячись, сідає йому на коліна...

*

Коли Степан пізно ввечері вернувся до своєї маленької кімнатки на піддашші, він не світив світла, він кинувся, як був, на ліжко й повторяв без упину, мов п'янний:

— Bon Dieu — que je suis heureux — bon Dieu — que je suis heureux — bon Dieu... que je suis heureux...

*

Весна у Франції.

Дівчинка з віконця — з блакитними невинними оченятами і ясним кучерявим волоссям відбирає зід робітника лямпу. Ту-

¹ Хвилина... ² Ходіть! ³ Ви кохаєте мене?

гий і високий робітник, з волохатими руками й грудьми, чорний від вугляного пилу, подає лимну й гуде грубим басом:

— Катровадуз.

Дівчинка відбирає лимну, якої перед хвилиною дотикалася кремезна рука гірника. Вона мліє від притаєної розкоші... Вона мріє про таку хвилину, коли мозолисті руки гірника пригорнуть її до себе, а її ясні кучері й сніжнобілі груди припадуть до кошлатих грудей пекельного робітника. Вона мріє про те в своїх блакитних дівочих очах, коли північну Францію заливає весняна повінь, що йде від океану.

Робітник єсть її очима — цю чудову дівочу з'яву з ясними кучерями на плечах і маленькими круглими горбиками під білим плащінком. Його очі горять весняним огнем — його грубий голос м'якне:

— Е, туя! — bon дуке?

Очі дівчини вкриваються млою від цього грубого, вульгарного слова. Але вона не обурюється — ні, її тілом проходить розкішне трепетання, а дівочі коліна підкошується від солодкої знемоги. Хвилиночку дивляться одно на одного майже в екстазі, потім робітник каже:

— A sept heures — bon?¹

Дівчина мліє... По хвилині шепоче:

— Ой...

Ввечері він прийде по неї, хоч вони незнайомі і ще досі не говорили.

Весна у Франції!..

Котиться разом з весною вулицями, закапелками й темними провулками шал гарячого кохання. А коли сходить раннє сонце — вистрілює життям кожна гілка, кожна травичка і кожний кущик. Твориться чудо над усіма чудесами: з однієї комірки творяться дві — найбільша тайна природи, перед якою в глибокій покорі, пріпавши сивою бородою до землі, молиться старий професор біології... Omne vivum ab ovo... Одначе, нехай бережеться старий професор роз'яснювати цю тайну веселлим студентам і гарячим студенткам, що принесли з собою весну в суворі мури вченої зали: він кидатиме в порох палаючі смолоскипни...

*

Петро й Корнило йдуть о другій годині пополудні з копальні. Від теплого весняного сонця на їх обличчя розлилася усмішка. Вони йдуть побіч високого муру, за яким лежать великі склади копальняного дерева. Корнило втягає повітря носом: — Живиця...

¹ О сьомій годині — добре?

Однак Петро мовчить, щось він знає, а мовчить. Потім обертається до Корнила й каже:

— Я щось сказав би тобі, Корниле, але не знаю, чи напевно...

— Що таке?

— Так, щось помічаю...

В його голосі нема ніякого пригноблення, навпаки — відчувається радість. Якась радісна тайна.

— Що помічаєш?

— Олена теє... Так щось виходить на те, що... буду татом!..

Корнило з цікавістю глянув на Петра. Той оглянувся на всі боки: — Я це тобі тільки так... Мої помічення... Я ці справи — так тобі це скажу в тайні — трохи знаю... І щодо Оленки знаю... Вона також задумана тепер, вночі не спить...

Корнило мовчить. Довго йдуть обидва мовчкі, врешті Петро каже:

— Ну, кажи щось, Корниле!..

— Гм... Я гадаю, що ми з таким балаганом, властиво, дарма базікаємо про Канаду, чи ферму... Коли ще це буде, що ти кажеш...

Петро оживавився. — Та воно було б щойно десь під зиму...

Корнило знов помовчав. Йому ніякovo про ці справи балакати, бо він не має грошей. Нічого не сказав Петрові, що він дав Грицеві триста франків, а тепер в нього мало лишилося.

Петро каже: — Але ти правду кажеш, Корниле... Треба ісць робити...

Корнило раптом твердо каже:

— Іду до Лянс!

Петро спитав:

— Коли?

— Зараз!

Петро аж зупинився від здивування. — Тепер ось?

— Так!

— ІBa!..

Ні, Петро зовсім не думав, що це справа така нагла. Він цілими днями любить говорити про Канаду, але їхати до Лянс? Вже? Купувати шифкарти? В його голові нараз усе перекрутиться, він зрозумів: заповідається поважна справа. Тоном найбільшої поваги він сказав:

— Добре. Якщо так, то їдь. Я, знаєш, втягнувся та й тягну, але коли їхати, то їдь зараз.

— Іду о третій.

Обидва замовкли. Хвилина була дуже поважна. — Тобі треба грошей, Корниле, на дорогу?

— Я маю...

Знов мовчанка.

— І про все там виннитай, Корниле, — почав Петро по хвилині, — чи можна на силати — і так далі... І скільки коштує шифкарта...

Корнило був задуманий. Він не згадував Петрові, що має трохи мало грошей. Він надто легкодушно видавав гроші — створив зі своїх заощаджень допомоговий фонд усім ледарям. А тепер йому самому треба. Його брови стягнулися. — Отож завтра, Петре, все тобі розкажу... Сьогодні мабуть не встигну...

Вони стиснули руки й розійшлися.

*

Петро прийшов до хати трохи схильзований. Канада — це вже справа зовсім поважна. В його житті настає зміна... Так... Це не жарти... Він п'ять років перебув на одному місці, не змінюючи навіть мешкання, — а тепер треба буде їхати до Канади. Треба буде про це сказати Оленці.

Вона поралася біля кухні, була поважна й задумана. — Оленко, — сказав Петро, — Корнило поїхав до Ляїс!

— Поїхав?

— Так. Поїхав довідатися про Канаду.

Оленка не відповідає нічого. Петро дивиться на неї пильно, міряє її очима. Він догадується, що вона має на думці. — Все буде добре, Оленко... — Він підморгує до неї. — Не журися, Оленко, я вже все знаю...

Оленка глянула на нього пильно, в її очах майнув переляк. Ale ні, Петро нічого не знає. Це видно по його очах. Переляк минув, але на серці ліг важкий тягар... Вона дає Петрові юсти, німа, мовчазна; — зате Петро говорить. Він щораз більше веселий та балакучий. Багато говорить їй про Канаду, — якщо вони ще тепер вийдуть, він, може, встигне засіяти якусь ярину... Там сіють ярину пізніше... — Трохи мені, знаєш, жаль виїжджати з Монтіні, — звик чоловік до цієї ями, та й тепер якось так моторошино... Ale добре, що це все нарешті скінчиться... Коли б не Корнило, я не вирвався б звідси, з тим Корнилом добре їхати в світ... Він добрий друга...

Петро юсть, — він здоровий і виголоджений. — Не з кожним можна бути таким певним, з Корнилом можна... Що ж ти на це, Оленко?

— Що... — Вона така бліда, що це звернуло Петрову увату. — Ти тепер зле виглядаєш, Оленко... Багато маю, правда, всяких справ, та й менше тобою займаюся... А ти маєш... свою журбу, правда, Оленко?..

Він натякає на відому річ, підходить до неї і бере в свої

долоні так піжно її голову. Шеноче: — Це буде щойно... в пізній осені, правда?

— Що буде?

Вона зрозуміла, про що Петро натякає, та мовчить. — Пізвище, так десь у грудні — правда?

Вона відповідає: — Правда... — Її голос якийсь чужий, дурс'яний. Петро вернувся на своє місце, він сам журиться, натирає собі чоло. — Я, знаєш, Оленко, так якось це все лишив на пізніше... Ти писала що до мами?

— Ні.

— Треба буде написати.

Петро не знає, як тепер це все укладти. Все склалося просто: приїхала до нього Оленка, він почав жити з нею, та тепер вона завагітніла. Очевидно, що Оленці кривди не зробить, — о, боронь Боже, він з нею візьме шлюб, тільки що Оленка хотіла б, мабуть, поїхати іще до хати. А тут тепер ця Канада...

Він думає про ці справи, думає на всі боки, але не доходить до ніяких твердих рішень. Корнило поїхав до Ляїс — з цього боку справа починає бути зовсім поважна. Завтра він побалакає з ним, побалакає з ним про все... Петрові по цій думці наче легшає, він, на щастя, має Корнила, який тут щось порадить. Він скидає блузу й лягає на канапу. Покищо можна бути спокійним. Йому приємно простягнутись отак на канапі після вісімох годин важкої праці в копальні... Повіки йому склеюються. — Знаєш, Оленко, — засміяється Петро, — що мене тут, так би мовити, тримає?.. Те, що можна собі подрімати... Ха-ха-ха!.. — Він сам засміявся зі свого дотену й задивився, як Оленка змиває посуд... Все ті горшки, Оленко, мієш... — Потім уже свідомість розплилася й Петро заснув.

Він будиться, в кімнаті темно й тихо. Біля стола маячить Оленчина постать. — Оленко, каже Петро, — ти чого сидиш у темряві? Засвіти, Оленко!

Оленка підводиться і йде до контакту.. Блиснуло світло, в кімнаті стало веселіше. — Я аж злякався, Оленко, побачивши тебе в темності... Оленочко, ти дуже журишіся, я бачу...

— Дуже...

Вона сказала це несподівано, голосом, насиченим розпнукою. Петро підвівся до половини. — Оленко, — сказав тоном докору, — а ти що знову? Це не така страшна річ, таке трапляється часто, оженяється і все гаразд...

Але Оленка вже спокійніша, вона підходить до свого кошика і в ньому низипорить.

— Чого, Оленко, до мене не говориш?

Оленка обернулась обличчям до Петра. — З цим треба буде якось скінчити...

— З чим, Оленко?

— З цим усім...

Петро стає на ноги й підходить до Оленки. Ну, тож я кажу — треба взяти шлюб та й буде, як усі люди... А щодо... цього, то Боже милій... Тож, може, ще країце!.. - Він засміявся. — Я навіть тішуся, — він додав жартівливо притиненним голосом, — будемо мати хлопчика, а може дівчину... Так скати б — мені вже й час би, що?..

Він обняв Оленку ніжно за стан. -- Ти стала трошки персова, але воно... тоді... все так є... Мені тебе жаль, дитинко, дуже мені тебе жаль... — Петро говорить інораз м'якше, інораз ніжніше, його мужнє серце розпливачеся від свідомості, що ця маленька дівчинка стане матір'ю. Та в цю саму мить родиться в його душі почуття великої радості. Радість росте, Петро майже не може обняти її своїм серцем, він плеце в долоні і гукає:

— Оленко, ге-й! Лю-лі, лю-лі!..

Його очі горять, в грудях кипить життя. Петро підстрибнув, як молодий хлопчик, і підхопив Оленку на руки:

— Маю на руках цілу мою фамілійку! Лю-лі, лю-лі!.. — він ходить, мов непритомний, по кімнаті й співає: — Лю-лі, лю-лі... Оленко, гон!

Оленка почала пручатися. — Пусти мене... — Петро поставив її обережно на ноги, — Оленко, вважай на себе!.. О, тепер вважай на себе, Оленко... Я також... — признаюся, я трохи менше вважав на тебе досі, так усе ця Канада... Але тепер — го-го!..

Він говорив без ушину, жартував, сміявся. — Візьми такого маленького на руки, а він тобі пальчиком у ніс... Маєш, брате, потіху!.. — Петро мете, що на язык налізе. — Так за рік, то дитина вже починає ходити, правда?

— Не говори про це, Петре...

— За рік, або за два — я цього добре не знаю... Чому ти така задумана, Оленко?

Оленка ливиться на нього й хоче усміхнутися. — Все так покрутілося, що я кінця не бачу...

— Але я бачу!..

Петро веселий, радість б'є з його очей. — Ти ще заживеш, Оленко, інакше, переконаєшся!... То вже буде моя справа з тим усім, моя буде справа!.. Аякже... — Він ходить довгими кроками по хаті. — Ти ще побачиш, Оленко, як я вмію працювати... На тім ще не кінець, ого!

Цілий вечір Петро був балакучий і снував поважні пляни. — Треба буде завтра написати до мами, так... Як тільки побалажаю з Корнілом... Нічого тут странного, інораз женяться в чужому краю, а додому тільки напишути листа... — Петро вже давно не мав пера в руках, його цей лист трохи турбує. — Отож завтра, Оленко, напишемо разом листа... Корніло до-

дасть теж від себе кілька слів, побачиш, як усе вийде гаразд... А як добре піде, то ще до місяця можемо бути в Канаді! Там собі візьмемо ферму — може десь близько від наших людей, двоє порядних коней, добрий плуг — гей, мені тільки цього треба! Грошей трохи маю, — а втім, хату, як я чув, можна дістати на сплату...

Оленка слухає ці плянини мовчки, вона міє горщик біля кухні. — Тобі навіть добре буде тепер вийхати з цього болота й диму! Я чув таке, що... — він стишив голос, — що тоді добре бути десь у лісі, навіть інани висилають тоді жінок на село... Ти чула про це, Оленко?

— Чула...

— Бачиш. Будемо жити в лісі, буде багато повітря і здорового руху. Біля хати — так на морг — пасіка! — о, на це не жалітиму праці!.. Пасіка, Оленко! Навколо високий на два метри наркан, а в саду... Гуде, шумить, як ліс, — а це бджола!.. О! — господарство буду мати добре, то мені повір! Я нарощився до господарства!.. Як буду робити на своєму, то я тоді покажу, що потрафлю!..

Оленка дивиться на п'яного — він ходить по хаті високий, дужий, кремезний. — Також годуватиму коні! З конем треба вміти поводитися, треба поводитися з ним так, як зі своїм власним оком, кінь тоді вогонь, має сталеві жили... Кілька моргів доброї луки треба лишити на пасовисько для коней, кінь мусить мати простір. Враці з росою вищупити свій табун стрибунців на сіножатъ, — розкочується цей молодняк по зеленій рівнині, аж тобі серце тъюхає!.. Ге-ей, Оленко! Якби ти знала, що то за розкіш!.. А там далі твій ліс, стойте осторонь плахта дубового молодняку, а так просто — соснина, висока столітня соснина, що гуде тобі, як літо так зиму, впадеш у цей шум, немов у інший світ... О, люблю цей шум лісу, головно, коли цей шум змагається, кріпшає, реве — буря! Розшалілась буря над лісом, ломить галуззя, вивертає дерева з корінням... Ти стойш собі під височезиним і крислатим дубом, в горі свище, гуде, стогне — вихор тебе підриває...

Петро раптом замовкі, очі втунів у далечіні, наче б змагався з бурею. Потім глибоко зітхнув. — Ех, Оленко, заживемо ми ще... Ти тепер сумна, але воно мине тобі, так воно вже влаштовано на цім світі...

Довго ще мріяв Петро про Канаду, його душа розгулялася на широких просторах. Перед його очима ставали візії столітніх дерев, що гнутуться під ударами буревію. Там він має свою ферму, своє велике господарство, що ним володіє й керує міцною мужньою рукою. Вийти направо — його ліс і його поле, наліво його ліс і його поле, — ген, як оком кинути — його ферма. Він свій інан у своїм господарстві, в його лісах

повно дичини, а на широких ланах шумить його ішениця. Там він звікує свій вік, а коли номре, винесуть його в ліс, під дуба — в лісовий мовчазний шум, — його син поставить на його могилі високий хрест...

Син?.. Петровим серцем переплила хвиля глибокого зворушення. Сон відбіг від його зовсім, він уявив собі, що має маленького синка, що його бере на руки, підносить високо до свого обличчя. Він підняв голову й надслухує: він рад би пригорнути тепер Оленку до свого серця, але не хоче її будити. Подиху її не чує — мабуть спить, нехай спить маленюка. Він їй таке щасливче життя зготує, своїй маленькій Оленці, що вона й не уявити цього. Вона своє життя йому присвятила, Петрові, — зі всіх чоловіків на світі вона йому одному віддала свою долю... Петро відчував докір сумління — він не оцінював досі того яклід... Від сьогодні — значить від завтра буде інакше: Він ліг тихо-тихо, але в цій хвилині почув, що Оленка зітхнула.

— Оленочко, — прошепотів Петро, — ти не спиш?

Немає відповіді. Оленка спить. Петро почув навіть її рівний подих...

XVI.

Темна піч. Петро прокинувся й одягається навпомацки. Раційна шихта починається вночі. — Ти вже йдеш? — чути голос Оленки. Петро озирнувся — він думав, що Оленка спить. Каже сухим голосом: — Спи ще, Оленко, не вставай, я замкну двері своїм ключем. — Він нахилився й поцілував її. Оленка взяла його руку в свої долоні. — Неща йди нині, Петре, я маю тобі щось сказати... Її голос чистий, так наче б вона вже довго не спала. — В полуздні прийду, все обговоримо докладно, дитинко... Там на мене чекає Корнило. Спи тепер... — Він ще раз поцілував її і вийшов.

Пішов ще темною вулицею, — було свіжо, повітря було насичене весною. В копальні чекав уже на нього Корнило. Він був веселій, мав Петрові багато цікавого розповісти. Був у Лінс, у бюрі, знає тепер усе якнайдокладніше. — Треба мати свідоцтво!

На Петрові стерила пікіра.

— Яке свідоцтво?

Корнило сміється. — Не бійся, таке, що ми, значить з фаху рітьники, вмімо орати, сіяти, гній возити... Що ми не летимо, значить, на легкий хліб, — не є ми, наприклад, якісь механіки, або енергетики до кас... — Тепер обидва сміються. — В бюрі був якийсь чех, все мені пояснив, як на лопаті. Шифкарта коштує сто п'ять доларів на особу.

— Сто п'ять?

— Так, — оповідає Корнило, — завтра можна їхати, тільки рільниче свідоцтво і старий паспорт, стверджений у консульяті. Це є так, Петре, що нема що довго розбалакувати, чим скоріше, тим краще. Ферми є і по десять доларів і по тисячі, залежить від того, як загосподаровані.

Петро слухає з захопленням. — Значить, купити шифкарту і війо?

— Аякже...

Петро заскочений.

— Ну, то нема що довго думати?

— Так гадаю.

— Знаменито.

З'їхали наділ, ідуть знайомими хідниками. — Так мені якось, Корниле, дивно... Дивно, що так скоро можна їхати...

— Жаль тобі?

— Боронь Боже. Дивно тому, що так якось ніби непомітно почали ми про це говорити, а вийшло — ади що! Поважна річ. Вже цими дірами більше ходити не буду... П'ять років досить з мене.

Прийшли на місце, порозлягались — ні, цраця сьогодні не йде. Корнило переповідає ще раз те все, що вчора чув і бачив. Там на стіні висить велика шифа, так наче перерізана... Все там, як на долоні: і ті каюти, де вони будуть спати, і великі залі з кріслами, де будуть їсти... — Я аж забув, — каже Корнило, — скільки там усього є, а таке все бліскуче, панське — поїдемо, як буржуї!. Інша річ, що для буржуїв є там окремі залі, в них виглядає ще краще... — Корнило пригадав собі при цій нагоді, що в вагоні згадували про якогось жида, що втік...

— Куди втік?

— Не знаю. Мабудь забрав якусь касу і втік.

— Ну, моєї не забере.

— Твої де?

— В панерах. Щодо моїх, то маю невіні.

Ніяк сьогодні робота не береться. Навіть Петро врешті захітався у своїй підземній тугості. Так виходить, що ця справа зовсім близька! — Коли тепер виїдемо, — питав Петро, — то можна буде ще ярину засіяти?

— Цього не знаю. Але ще інні треба буде написати до села за свідоцтвом.

— Так.

На повільного Петра валиться тепер ціла гора дуже важких справ. Останнього листа він написав півроку тому; а тут доводиться писати нараз аж два: за свідоцтвом і до Олесчиній мазамі.

Помалу взялися до праці. З хідника вів на них запахом гнилого дерева. В стіні блищить золотими іскрінками чорна верства вугілля. — Хто це вугілля вибере, Корниле? — жартує Петро, але в його голосі відчувається котка чогось іншого. Це звичка старого гірника. Мартопік уже гримить, вугілля сплюстеться, Петро і Корнило працюють на повну пару.

Але по брікé Петро неохоче береться до праці. — То, знати, Корниле, треба буде інні ці листи написати й кінець. У понеділок ідемо до праці?

— Я гадаю, що вже ні, — відповітає Корнило. — Сьогодні маємо останній день декади, від понеділка це вже йде на другу — за три тижні. До того часу, може, виїдемо.

— Це правда.

Петро дивиться перед себе в чорну прірву конатирки, що

посіріла краями від тьмяного світла їх каганців. Там почав хтось засипувати.

— Якийсь партач робив тут...

Корнило думає: цей Петро занадто звик до копальні. Він каже:

— Заживемо нарешті по-людському, Петре. Будемо мати поле, ліс...

Петрові заіскрилися очі, — Авижеж!.. Я про це вчора думав, Корниле, мені аж снілося... Тут чоловік місяцями не бачить сонця... Найгірше ця зміна, але ти цього припиняєш, Корниле, що?

— Баякже ж!.. Тож їдемо разом!

— Корнилью, я б тебе озолотив! Ну, то відкалатаймо ще тих дві години, хай ідуть чортові в зуби...

Петро взявся до роботи, мартопік гуде, як скоростріл. Під його міцними руками відвалиються великі брили вугілля. Корнило не встигає відбирати. Петро мовчить тепер, вся його увага й сила скеровані в чорну верству вугілля з золотими циточками. Сплюстеться чорне золото, Петро відгортає його назад себе мартопіком і гуде далі. Він сидить серед брил вугілля, а його кремезна, чорна постать у шкіряному шоломі, тісно насуненому на голову, маячить несамовито в сірому сутінку гірничої лямочки. — Петре, перестань! — кричить Корнило, але його голосу не чути серед гуку мартопіка. Петро хоче за останні дві години видобути з надрів землі якнайбільше цього дорогоцінного чорного діяманту. Від кам'яної стелі віддуняється вугілля, мов від мармурової вигладженої поверхні. Добре його тут притиснула нівкілометрова верства каміння. — Пожди тільки, Петро тебе визволить.. Гуде мартопік, мов скажений, — так уж повну годину. Щораз вищі гори брил лежать ловкола Петра, та мартопік не перестає гудіти. Те, що тепер Петро видобуде, те вивезуть нагору, за решту він не відповідає. Він вибив глибоку прірву в льоху, навколо нього гори золотистих кристаликів. Крізь брили вугілля продирається до нього Корнило.

— Досить, Петре! — кричить і термосить його за плече, — я не навантажу його до кінця шихти...

Петро оглянувся назад — мартопік затих. — Я про це забув, Корниле... — Він поклав мартопік набік, виповз із льоху. Він виглядає тепер страшно — глибокі рівчки блискучого поту пересорали його чорне обличчя. Він нахилився вперед і вstromив очі у прірву. Довго там дивився, врешті сказав:

— Там того вугілля на сотні років...

Корнило засміявся: — Чи ти хотів його пині вибрати?

Але Петро мовчить. П'ять років він добував з глибини землі вугілля для Франції і до цього привик. Тепер йому жаль залишати його ось тут, чорна маса сирозини потягає його до

себе. Він бере лопату й до кінця шихти навантажують уже вдвох. Коли навантажили останній візок, Петро кинув лопату, до землі й гукнув:

— Кінець!

Потім вийшли нагору. Петро тепер розбалакався, — він говорить багато, мов на підпитку. — Коли я сюди прибув, Корниле, то ця кональня не виглядала так, як тепер, — о, ні. Тепер вежа покрита, тоді колесо було нагорі, взагалі, все було зроблене якнебудь, похапцем, — той край був знищений до ґрунту. Потім щойно почали будувати колонію, всі ті вулиці, що тягнуться від площа „Перемоги“ до насипу... На моїх очах те все робилося, і я до змії звикав, але коли б хтось не бачив Монтіні п'ять років, то не пізнав би тепер... Тоді це була діра, тепер місто...

Петро пригадує собі колишні часи, перші враження зі свого перебування в Монтіні. — На тому місці, де тепер кіно — і там далі на Рувруа — стояв тоді великий барак... Там я спав перших два місяці... Потім перебрався я на ту квартиру, де живу тепер, за п'ять років я не зміняв ні одного разу квартири... В землю більше не полізу, — додав, нараз і засміявся, — хіба аж по смерті... І то скажу себе поховати десь у лісі, під дубом... Таке я собі вчора подумав, Корниле... Син мене поховає, — може, акуратно буду мати сина? Того не можна знати, — так, як я обрахував — то це буде у грудні, пілчаст морозів...

Корнило засміявся: — З тебе добрий рапмайстер!..

Петро теж сміється: — Ая... — Він каже: — Оленка сумна, вона не показує цього по собі, але там, у серці, її щось тисне... Я знаю, чому: вона хотіла б весілля з дружками, з сільською парадою. Я це розумію... Жаль мені цієї дитини... Але при мені вона нарікати не буде, о, ні...

Корнило мовчки притакує, — він ніколи не бере голосу в чужих родинних справах... Вони обидва викупалися під душем, ідуть уже додому. — Отож зараз, як тільки прийдеш, Петре, напиши листи... Я також, як тільки прийду, беруся писати...

Вони розійшлися, Петро думає тепер про Оленку. Як таке дівчатко може вродити дитину? В житті воно дивно нераз укладається: вийшло собі дівча до Франції заробити на жакетик, а з того вийшло от що — і Петро, і дитина, і ціле життя віддане комусь у жертву... — В Петровій голові ця думка спалахнула нараз, як від Духа Святого... — Одно життя має і це мені віддає, іде зі мною на край світу!.. Де я, там і вона... Чому ця думка не з'явилася мені досі так ясно, як тепер? Він навіть мало звертав уваги на її смуток, вона, бідолашна, сидить там сама, пришпилена, мов метелик, до його горшків, — сидить самітна зі своїм життям, присвяченим йому, — Петрові, — вже до смерті. А він цього досі не розумів, він пазіть про це не

думав... Його описановує глибоке зворушення; він переходить біля знайомого ювеліра і пригадує собі теплій бліск Оленчиних очей, коли він купив їй перстень... Він не йде далі — входить до крамниці, ювелір сидить сам. Вони вітаються, як старі знайомі, потім Петро може подати перстені. Вибирає найкрасіший, з діамантом, — гроши пришесе пополудні. Француз не боїться, він Петра знає добре, ще з тих часів, коли Петро купував у цього перстені. Вкладає перстень до прекрасної коробки, яку обвиває м'яким рожевим папером. — Тож то буде втіхи! — думає Петро й усміхається. Він не скаже їй відразу, що в цьому папері загорнене, вона розгорне — там коробка! Ага! — вона тоді вже догадається, але горітиме цікавістю, який перстенець... Відкріє коробку, — на білій ваті блісне всіма кольорами великий діамант... — Петре... — прошепоче й пригніється до його грудей... — Петро уявляє собі що сцену і тішиться, як молодий хлопець.

Здалека бачить своє вікно й усміхається до цього. Якщо Оленка його бачить; то зрадіє. Потім він входить до брами і йде по сходах догори, до свого мешкання. Стukaє умовленим знаком — в хаті тихо. Стukaє ще раз — мовчанка. — Оленко, відчини! — кличе Петро, але Оленки, мабуть, нема, бо не відкликається. Вийшла й зараз прийде... — думає Петро і відчиняє двері своїм ключем. Оленки справді нема, вона вибігла по рігу на ріг вулиці. Петро любить винити по обіді склянку пива, й Оленка це знає. Кілька разів вона так власне вибігала, саме перед його приходом. Петро скинув шапку і відчинив вікно. Надворі повна весни, в хату лише тепле повітря.

Минуло кілька хвилин. Петро пахнувся крізь вікно. — Отже, забарилася, — думає і дивиться на ріг вулиці, звідки повинна вийти Оленка. Однака не виходить і Петро починає нетерпеливигрес.

Коробку з перстенем поклав на столі і дивиться на кухню. Кухня холодна. Горшки поскладані рядочком на кухні, так як їх учора ввечері Оленка поскладала. Чому ж вона сьогодні не варила обіду? — думає Петро. — Це перший раз відтоді, як вона тут є...

Він сів біля стола й чекає. В кімнаті тихо, хоч мак сій. Минає з десять хвилин, Оленка не приходить. Раїтож страшне підозріння майнуло в Петровім мізку. Він склоняється й підходить до кухні. Так, тут нині зовсім не палено! Він глянув на Оленчині кошик — його нема! Завжди він там стояв — тепер пусте місце. Кинувся по хаті, заглянув під ліжко, до шафи — нема ніде.

Оленка пішла від цього!

Петро похолос від цієї думки, та він іще не вірить. Там у кутку, на цвяху, був завішений Оленчин горсетик, що його вона ніколи не носила. Його нема! На його валізі складені всі три шалики, що їх Петро купив Оленці при різних нагодах. На шаликах якийсь пакуючок у хустині: Петро розвинув його — там дві коробки з перстенями...

Петро сів важко на крісло. Оленка лишила йому все, що він їй коли-небудь купив... Він відкрив коробку з перстнем: на рожевій ваті замиготіли золоті промінчики. В Оленки тоді очі горіли захопленням, коли він купив їй цей перстень. Тепер вона його зректася...

Петро замкнув коробку і задумався. Важкий камінь наліг йому на серце, Оленка від'їхала до хати! Нема щодо цього сумніву, вона тужила постійно за хатою, не говорила цього голосно, але її задума й смуток говорили за неї... Коли б була забрала перстені й шалики — йому було б легше... Вона від'їхала з жалем до нього, може з ненавистю, — не хотіла нічого Петрового... Так тішилася перстнями і тепер лишила їх... Її жаль до Петра був більший, ніж перстені...

Петро піднявся з місця на ввесь зріст і застогнав, як ранений лев. Сталася річ нечувана, він цього не передчував, не додгадувався на жадну секунду... Він знову підійшов до вікна — на мить вернулася до нього попередня думка: Оленка пішла на ріг до крамниці по пиву! Він вихилився з вікна, як міг найдалі — і вступив очі у ріг вулиці. Оленка звідти вискочить з пляшкою в руці...

Кілька хвилин минуло — з крамниці не виходив ніхто. Петро нараз ухопив шапку і збіг сходами вділ. Усе тут, як звичайно — ті самі сходи, та сама вулиця. Петрові навіть наче полегшало. Кількома кроками він уже в крамниці. За лідою Француз в окулярах.

— Пардон. — Петро питаеться, чи не було тут його Оленки?

Ні, не було. Француз добре знає Оленку, вона майже щодня заходить до нього. Але сьогодні вона до нього взагалі не заходила. — Петро усміхається: — Ах, це нічого... Я думав, що пішла по пиво...

— Non, monsieur...

Петро вернувся. Ще перед хвилиною він ішов туди веселий і радісний, — здалека всміхався до вікна. Тепер він знає, що за вікном нема нікого, там є порожня кімната.

Ввійшов. Шалики є на попередньому місці, кімната піма. Він скинув блузу й ліг на канапі:

Оленка від'їхала до хати, не сказавши ні слова, не попрощавшись із ним. Чому вона так зробила? Він пригадує собі вранішню сцену: Оленка просила його, щоб він не йшов сього-

дні до коняльні, вона має йому щось сказати... Ах, чому він на це не звернув уваги? Був би лишився, все було б інакше. Був би бодай знат, як і що...

Раптом пригадав собі, що вона поїхала вагітна...

Ця згадка вдарила його довбною, він аж змертвів від цієї думки. Як же ж це? Вона знає, як на селі на це дивляться... І навіщо їй цього терпіння, коли він хотів брати з нею шлюб і все направити?

Петро губиться у здогадах, він тямить одно, що Оленка від'їхала до хати, взяла свій кошичок, а всі речі його лишила. Він зірвався з канапи й побіг до шафи: плащ забрала! Петро зітхнув: плащ забрала, значить, не зrekлася його цілком... Він знову ліг на канапі і далі думає про цю справу, але тепер йому наче відрадніше...

Минає година за годиною, в хаті сутеніє. Петро дивиться на горшки, вони лежать на своєму місці, нема вже кому ними орудувати. Оленка завжди ці горшки мила, це була її робота. Щоденно, помивши їх, клала завжди на тому самому місці. Вони й тепер лежать там, де вчора.

Петро не світить — він іще досі не опанував усіх думок. Він саме вибирався з Корнилом до Канади, а тут маєш! Що тепер робити? Без Оленки він не поїде, іро це нема мови, — й на мить йому не приходить думка, що Оленка вже не його... О, ні, Оленка його на віки вічні, тільки, що мусить, мабуть, їхати за нею до краю... Додатковий клоніт... Шкода, що не поговорив про це все з нею вже перед тим...

Петро спохопився, що думає неправильно, — адже ж ціла справа в тому, що перед тим він нічого не знат. Оленка йому теж свого наміру не розкривала. Він пригадує собі тепер, що останній час вона була постійно задумана і так немовби нещира. Мала вона якісь свої думки, але не зраджувала їх. Була наче замкнена в собі. Він теж із нею не дуже то останній час розбалакував, він мав свої сирави. Оленка входила в його життя, як невідлучний складник, так що він і не думав про це. Так як не думає про себе самого. І ось Оленка від'їхала...

Він кинувся з місця, мов опарений. — А пашпорт?!.. Адже ж пашпорт треба ствердити! А гроші?!.. Гроші Оленка не мала: під рукою було не більш, як двісті франків... Холодний піт виступив йому на чоло — він про це досі не подумав!.. Гроші й пашпорт!.. Оленка не мала тут нікого знайомого, щоб їй по-звичив гроші. Він почав нашвидку вдягатися. Вона не від'їхала, вона десь тут є — треба зараз іти до Корнила!

Петро нічого не єв з самого ранку, але забув про голод. У темряві взяв шапку і замкнув за собою двері. — Оленка має другий ключ, — подумав і вийшов на вулицю.

*

Пізно ввечері прийшов до хати. Корнила не застав. Добру годину вештався біля його помешкання, та Корнило, наче на злість йому, того вечора десь запропастився. Зайшов до Степана, його теж не було в хаті. Вернувся ще раз до Корнила — даремно. Корнила як не було, так і нема. — Шо за мара? — Чи вони всі сьогодні повніжджали, тільки його лишили? Це була субота — вулицями шумів весняний шум. Був наче ще більший рух, як звичайно: юрби людей вешталися й пожвавлено про щось розмовляли, продавці викрикували якісь новини з газет, але Петрові була чужа вся та метушнія, він тинявся, наче запаморочений.. Вступив до невеличкого ресторану і тут з'їв дві коробки сардинок та випив літр пива. Заспокоїв перший голод; потім випив ще дві великі чарки горілки, розплатився і пішов просто до хати.

Відчинив двері, привітала його самота, німа й глибока. Оленки нема! Наче тут хтось умер у цій кімнаті. Засвітив світло, в хаті повеселішало, і Петрові пригадалися ті вечори, коли він заставав у кухні Оленку, що поралася біля вечері. В хаті було так привітно, він мав до кого заговорити — як же ж він не вмів ще вчора цього оцінити якслід!.. Петро сів біля стола в шапці, — один вечір без Оленки і в нього прокидаються старі бурлацькі звички... Він почуває неясно, що щось тяжить йому на совіті, якийсь невиконаний обов'язок. Ах, так, він мав сьогодні написати два листи — до Оленчиній мамі і по рільничу посвідку... Тепер це все пішло ходором... Він навіть не міг би написати тих листів, хіба Корнило йому їх завтра напишє... Ale de Olenka?

Роздягнувся і вклався в ліжко. Від випитої горілки почував приплив нових сил. Завтра він те все наверне до своєї волі, Оленку відшукає, хоч би мав іти до поліції. Може вона поїхала до Кале? Він і там її знайде, вона є його — це тільки така хвилева буря... Петро майже заспокоївся, завтра все буде постарому. Він пригадав собі нараз, як то Оленка гасила світло, заки йшла до ліжка — і від цього спогаду всіма фібрами його серця потряс такий електричний струм, що слабше серце міг би вбити...

Завтра!..

XVII.

Хтось стукає без учину в двері, цей стукіт будить Петра. —
Хто там?

Бліскавкою майнула йому думка, що це Оленка. Він склоняється з ліжка, мов п'яній, і біжить до дверей. Відчиняє — це Михайло. Стойть почорнілий, зарослий, його очі світяться гаричкою. — Не гнівайтеся, Петре, я думав, що ви вже не сните...

— Ходи сюди, Михайле.

Михайло входить, його губи трясуться. — Петре, де ви мали гроші?..

— Які гроші? — Петро стоїть у білезні, він інше якслід не прочуявся.

— Гроші... Свої гроші...

— В панерах... Трохи в банку.

— Все пронало! — говорить Михайло несвоїм голосом і сідає на крісло. Він втунив очі в Петра, наче б шукав у нього порятунку. Петрові аж моторошно від цього погляду.

— Як то пронало?

— Банк збанкрутував!

Петро пригадує собі тепер, що вчора ввечері він ішов чув про те... чув кілька разів слово „банк“. Але він не звертав на це уваги, він мав інші клопоти. Дивна річ — ця вістка не робить на нього великого враження. Він питає спокійно: — Котрий банк?

— Той... у місті... Хто мав які гроші — всі пропали...

Шайно тепер відчув Петро неспокій. — Як? Направду?

— Так... Я був тепер у банку...

Петро швидко одягається. Легка дрож проходить йому за шкірою: в тому банку він мав тисячу двісті... Але папери, папери!.. Він знає про те, що „папери“ є певні... Але чи це справді так? Він нашвидку вмивається, надягає комірець, краватку. Михайло сидить мовчки.

— Ну, і що, Михайле?

Михайло мовчить. Він покладає надію ін Петра. Петро теж має гроші в банку. Сидить напівмертвий на кріслі, в обох руках тримає шапку. — Ти скільки мав грошей у банку, Михайле?

— Чотири тисячі п'ятсот...

-- Овва! Петро аж здивувався, почувши таку цифру. Догадується, що діється в Михайлівій душі, для іншого самого це не така прикра справа. Він каже: --- Підемо тепер до Корнила, треба буде щось робити.

Михайло вже стоїть на ногах. Він з усім покладається тепер на Петра. Його зуби це щокотять, та він має глуху надію, що Петро тут щось порадить. Може разом з Корнилом. У іншого завалилася ціла будівля, він не має ніякої думки.

Виходять. Петро знов думає про Оленку. Де вона сьогодні ночувала? Це вперше вона ночувала ноза хатою, -- таке слабосиле лівчи, а диви -- вчинило, як найміцніший чоловік!. На вулиці рух, та не видно того хвилювання, що вчора ввечері. Наче звичайно. Але це тільки так здається.

Корнило лежить ще в ліжку, він відчиняє їм двері в брудних підштаніях і знову всувається під ковдру. На кріслі біля іншого начка французького тютюну. Корнило крутить напіроску й зиркає на Михайла.

-- Банкррут, що? -- питает Корнило іншів з глумом.

Михайло блідий, його очі бігають гарячково від Корнила до Петра. Петро сідає біля Корнила на краю ліжка і бере в іншого тютюн. -- Ти чув уже?

-- Ще вчора.

Всі мовчать. Петро й Корнило завзято тягнуть дим і пускають грубими клубками. -- Це значить, -- міркує Петро, -- хто мав це -- то пропало?

-- Так здається, -- відповідає Корнило і сильовує на доляку. Потім додає: -- Ти також щось там мав, Петре?

-- Було...

-- Най то все дідько пірве...

Знову мовчать. Петро пригадує собі тепер, що від учора нема Оленки. Корнило про це ще нічого не знає. Він починає. -- Одна біда другу тягне... Ти знаєш, Корниле, що вчора...

Але він уриває бо в хаті є Михайло. Михайло стоїть прибитий важким горем, він починає годитися з тим, що Петро й Корнило тут нічого не порадять. Йому темніє в очах: він має в кишенні тридцять франків на найближчий місяць...

-- Яка біда? -- питает Корнило.

Петро не відповідає, Корнило бачить, що треба спекатися Михайла. -- Тут ще, може, не все пропало, -- ціліть поволі, -- я вчора чув, як про це говорили... Якийсь відсоток може врятуватися... Тільки треба пилькувати цього...

Михайло блідий, як смерть, його губи раптом починають зворушитися. Врешті відкликається сухим дерев'яним голосом:

-- Як пилькувати?

-- Так, як усі... Іди тепер до банку, Михайле, поглянь, що там робиться.

Михайло встає послухати, як школіяр, і відходить. Петрові нараз великий жаль цього Михайла: в важкім нещастю приходить до своїх, шукає в них рятунку... Ніколи не заходив до цього, сьогодні зайшов. — Він понав у розику, — каже до Корнила, — він стратив усі гроши. Чотири тисячі!

— Ти скільки?

— Тисячу двісті... А папери, Корниле, панери безнечні? Не знаєш?

— Безпечні. Але того шкода... — Він помовчував хвилину. — Робин, чоловіче, на псячу мати... — Корнило підвів голову. — Ти мав мені щось сказати?

— Ах, Корниле, — кинувся Петро нараз, — ти знаєш — від учора нема Оленки!

— Як то нема?

— Нема! Забраха свій кошник і від'їхала! Коли я прийшов з шихти, її вже не було!..

Обидва прерглянулись мовчки. Корнило спитав, випускаючи клубок диму: — Куди від'їхала?

— До хати ні, бо не мала ні грошей, ні пашпорту. Гублюся в думках... — Він підвівся й почав ходити великими кроками по хаті. — Всі речі мені лишила — там такі два перстенці й інші... — Він спинився: — Що це, Корниле?

Корнило не відповідав довгу хвилину. — Ти як гадаеш, куди пішла?

— Чоловіче, застріль мене, а не скажу. Я думав, що поїхала до хати, але той пашпорт... Ну її гроші... Попросту не маю думки...

Корнило без перерви круить і курить. Потім кидає піби нснароком:

— Без Оленки ти — не поїхав би?

Петро глянув на нього, наче б це зрозумів. Врешті каже:

— Ні. — І по хвилині додав: — Про це, Корниле, нема ніякої бесіди...

Знов почав ходити по хаті. — Це така справа, — каже Корнило, — Петро зупинився і слухає, — якщо Оленка пішла до другого, то махни рукою — та її уже...

Петро відчув, що йому похололо серце. — Як то до другого?

— Та знаєш, як баба згедзкається, то нема на це ради...

* Корнило говорить про це байдужим голосом, спокійно, він навіть круить папіроску і преспокійно курить. Петро відчуває щораз більший холод у грудях. — Як то... — чема ради?..

Замість відповіді, Корнило пускає новий клубок диму. Петро раптом питает:

— Ти щось думаєш, Корниле?

— Нічого не думаю...

-- А чому ж кажеш — до другого? Оленка не мала другого.

Корнило знизує плечима. — Слухай, Петре, це є такі бабські справи, що я не люблю в них порпатися. Коли Оленка тебе кинула, то, значить, її воля. Будеш її силою держати? — Корнило говорить мужньо, як добрий приятель і друг.

Петро потакує. Він потакує проти свого переконання, не хоче бути бабою. — Авжеж, Корниле, воно так... Але куди пішла?

— Може пішла до Нестера?

Петро відчув тиск у горлі. Він видушив:

— Чому до Нестера?

— То вже її запитайся.

Тиск дужчав. — Ти може бачив їх разом?

— Бачив...

— Коли?

— Вчора ввечері...

— А, хіба так...

Петро витримав удар. Витримав геройчно, по-мужньому. Він спітав глухим голосом:

— Нестер мав нічну?

— Здається...

Петро помовчав хвилину, потім усміх скривив йому обличчя: — Ади, а я пічного не знав!.. — І додав: — Ти де їх бачив?

Корнило відповів байдуже: — Десь на вулиці...

— Ага...

Петро ранений, він важко ранений, ратище поцілило його в серце і застригло. Але перед Корнилом він не виявляє цього. Пішла дівчина, то нехай іде... До Нестера!.. Нестер красунь і грає на гармонії...

Він відчуває, що не має сили далі з Корнилом вести розмову. Він мусить сковатися і відихати цей удар... Вилізати рану... Очевидно, Корнило правий. — Він силувано усміхнувся:

— Ну, то сьогодні, Корниле, побачимося?

— Ти вже йдеш? — Корнило підвівся. — Пожди ще, треба дещо обговорити!.. Там знову цей банк... Ти вже написав по свідоцтву?

Петро не слухає Корнила, але каже машинально: — Вже. Сьогодні прийди, Корниле, пополудні... Я буду в хаті...

— Ну, то нехай... — Корнило подивився уважно на Петра.

— А щодо того... — ну, то махни рукою... Знаєш, як Сагайдачний...

Петро усміхнувся. — Авжеж, що так...

Вони стиснули долоні й Петро пішов. Іншов містом з гордо піднесеною головою, минав одну вулицю за другою. Весна захопила вже всіх: люди ходили юрбами, дівчата були вдягнені

по-весняному. Ось уже його кам'янця. Піднявся по сходах, відімкнув двері й увійшов до своєї кімнати. Потім замкнувся з середини на ключ, скинув блузу і поклався на тапчані.

Так лежав він, немовби задеревілий, довгий час, врешті почув, що йому холодно. Він підвівся і пошукав плаща. Ліг знов і накрився плащем з головою.

Іван Нестер!

Це був для нього грім з ясного неба. Він почав дошукуватись у своїй нам'яті якихсь познак, затертих слідів, що повели б його в цьому напрямі... Ні, нічого. Один раз він був з Оленкою в естамінеті, тоді був також Кернило й Нестер, але з цього нічого він не міг би виснувати. А воно може вже тоді було... Ненароком вирніше в Петровій нам'яті інший образ - коли Оленка танцювала зі Степаном на Новий Рік. У великий залі з дзеркалами. Пому тоді було дуже гірко на серці: він бачив веселі молоді обличчя, між ними Оленку, довкола нього шуміло молоде життя, розкішне, панське, — а він уже старий підтютаний мужик, умів щоцайвище тягнути з кварти. Всі вони були молодіні -- і Степан, і Оленка, і Нестер — для них усіх була й ця музика, і ця близкучка зажа, тільки він був між ними як батько й опікун...

Знову прийшов Петрові на думку Нестер. Він на шість років молодіший від нього. Нестер має тепер двадцять вісім років... — Правда, Петро сітач, але вже старий. Кілька днів тому йому минуло тридцять чотири роки. ... Яке сьогодні маємо? — подумав Петро й почав рахувати дні назад до останньої декади. Обчислив, що сьогодні тридцятого березня. Значить, він має тридцять чотири роки і півстгадцять днів...

Він відкинув плащ і підійшов до дзеркала. Ніби молодий, але старий... Обличчя здорове, але це не молодість... З носа вилазять чорні волосинки. Петро почав виправляти їх, аж йому слізози набігли до очей. Потім подивився по хаті, кухня була піма, горшки стояли недоторкані, як учора і передучора. Він відчув голод і вдягнув блузу. Подумав: треба купити ковбаси, обідати вже нікуди не піду.

Вийшов на вулицю. На вулиці тепліше, як у кімнаті. Сьогодні неділя — там десь Оленка з Нестером проходжуються між веселими людьми... Він те все мусить ще раз передумати. Передумати від початку до кінця. Покицю купив хліб, фунт ковбаси, дві великі коробки сардинок і літр доброго вина. З цим добром прийшов до хати і взявся їсти.

Однакче не єв багато, більше нін. Він навіть пожалкував, що не купив пляшки горілки. Пригадав собі нараз, що вчора мав занести ювелірові гроши за перстень. Він про це зовсім забув.

Йому стало дуже прикро від цієї згадки, аж заболіло його: коли б юні француз не подумав чого злого... Про те, щоб перстень віднести назад, він не думає, — не тому не думає, що вже існує відносити, але тому, що не буде для Оленки. Він дасть Оленці п'єрстень, як тільки вона повернеться.

Налив повну склянку і винув за одним духом. Потім другу й третю. На думі стало легше, журба танула, мов лід. Він забув навіть про Нестера, відчув тільки, що хміль вдарив йому в голову. Випив ще одну склянку вина і вклався на канапі, окутавшись добре плащем. Потім заснув.

Хтось стукав у Петрові двері, добивався до кімнати, Петрові навіть це снилося, але він не збудився. Снав кам'яним сном до вечора. Коли прокинувся, за вікном вже сутеніло. Петро проснав цілий день.

Хміль цілком вивітрився йому з голови, він пригадав собі події вчорашиального й пінішнього дня і ціла його історія стала перед ним ясна, мов на долоні. Виходить, що Оленка зустрічалась із Нестером під час того, коли він відходив на шинхту! Це було для нього відкриття, відкриття надзвичайної ваги. Він до коцальні, а вони обое на сходині! І він почав обраховувати, як колись обраховувала Оленка, як ці години збігалися і розходилися. Коли він ішов на ранкову шинхту... Нестер мав тоді поновлуднівку. Від ранку аж до полуночі вони могли бути разом. Недарма в останніх тижнях Оленка часто-густо робила обід на два дні... Рантом лютий біль прошив йому серце, Петро аж помертвів від цієї думки: дитина була не його, а Нестерова!

На мить він зовсім стратив притомність. Потім почав пригадувати собі все якнайдокладніше, обраховувати дати, факти, перші помічення. Пригадував собі всякі пайїтиміші факти зі свого співежиття з Оленкою, узгіднюював їх з іншими; обраховував, калькулював... Ніколи він не був такий тверезий, як у цю хвилину. Він аж задихався від цих пригадувань, калькуляцій, він зважував кожне слово, кожний Оленчин рух, головно з останніх днів. Чи вона жила з Нестером так близько, як із ним? Вона була сумна, — це він тепер бачив виразно, виразніше, як перед тим, але це могло бути від того, що вона зайшла в такий стан... Це її пригноблювало... Якщо було б інакше — вона не затримувала б його останнього ранку... Він же ж носив її ввечері на руках, тішився їєю, вигукував по хаті: „Лю-ті, лю-ті!... — напевно вона була б чимось йому зрадила... Була б йому сказала правду...

Петро зітхнув. Ні, там до цього не могло лійті. І як йому могла прийти така думка до голови?! Дитина від нього, про це він тепер не сумнівається... Він пригадав собі ще один інтимний факт, ах! це була така хвилина, коли він...

Петро засміявся, згадавши ту хвилину. Дитина напевно його! Якщо це буде хлопчик, то зватиметься... якось його треба буде назвати. Може Юрко?.. Юрко — добре ім'я... Такий маленький Юрко в колисці, що спить з рученятами догори... Він пригадує собі такого хлопчика в старшої сестри... дуже втішний такий хлопчик, аж жаль, що росте...

Петро заспокоївся і закурив. У кімнаті темно, та Петро не світить, він хоче наперед упоратися зі своїми думками. Думка про хлопчика підбадьорила його, він на мить затужив, майже фізично, за дотиком такого маленького хлоп'яти, що цілій він не більший від його руки. Це в нього трапилося вже вдруге: вперше тоді, коли він в думці підносив хлопчика догори, свого маленького синочка, що так втішно кидав маленькими ножечнятами...

І нараз він відчуває, що холодна хвиля підозріння підловзає йому гадюкою під серце. Він пригадав собі останні слова Оленки перед його відходом: не йди нині, я тобі маю щось сказати... Дитиця Нестерова! Ах, це могло мати тільки таке значення!.. Цей маленький Юрко в колисці — Нестерів! Він підноситиме Нестерового синка, Нестерового на віки — вічні...

Він схопився з канапи і став ходити по хаті. — Ні, цього не можна витримати!.. Тут мене Оленка в страшний спосіб вмотала... — Він це сказав голосно, його рука почала судорожно стискати поруччя крісла. Як тільки вона прийде, він... — Та в цю ж мить він похопився: адже ж вона не прийде, вона власне пішла до Нестера! Ба, а то ж як? Він знову вклався і став пригадувати все від початку.

Так він бився з думками довгий час, аж утомився. Двадцять разів він подавав аргументи „за“ і двадцять разів „проти“. Якщо дитина його — то все гаразд. Оленка повернеться до цього, він їй буде купувати перстені і вона забуде про Нестера. Тим більше, що вони виїдуть до Канади. Там десь далеко серед лісів матиме ферму, розлогу ферму з лісами й полями... По середині своїх піль він збудує двір, просторий, ясний, з ганком і багатьма покоями... По цих покоях бігатиме мале хлоп'яtko з патиком між ножечнятами, мов на коні, а він носитиме його на плечах...

Та коли доходить до цього місця, його серце сковується льодом. Батько його хлоп'яти — Нестер! Він носитиме на плечах хлопчика, що його батьком є Нестер Іван, той молодий джигун з червоним шаликом під бородою, що грає на гармонії... — Ні, цього витримати не можна! — сказав знову голосно. — Тут мене Оленка паскудно вмотала...

*

Темний вечір, над містом нависла тъмночорвона заграва від багатьох світл. Сьогодні неділя, люди вселяться, гуляють, п'ють... Пригадав собі Петро банк. Там він втратив тисячу двісті франків, але це його зовсім не турбує. Це так, наче не його гроші... Ненароком в його голові родиться постанова: ясна, бліскуча. Аж ясніше в кімнаті від цієї постанови. Він піде просто до Оленки і спитає її — чия це дитина? Поставить їй це питання ясно, відвerto, скаже присягнути перед Богом! Про ніщо її не буде виннувати — це єдине питання. Коротко, але рішучо.

З носіхом вдягає блузу, бере з шухляди гроші і виходить на вулицю. Так, це іллян ясний. Від цього повинен починати. Навіть Корнило йому ліпше не порадити. А втім, він Корнила забув тепер зовсім, він лишився тепер сам, як палець, зі своєю раною. Вечір теплий, молоді пари, тісно пригорнувшись до себе, сновнігають темними завулками. Петрові привиділось на момент, що він пізнав синьооку дівчинку з віконця. Вона прилягла цілою свою дрібною постаттю до широкоплечого кремезного добродія і попливла з ним у вечірній сутінок за місто. Петро дійшов до рогу вулиці Паства і попрямував до головної артерії містечка, де багато світла, руху й естамінетів. Почав придувлятись пильно до всіх перехожих, та щойно тепер він згадав: Корнило йому сказав, що бачив їх „на місті“, і це зв'язалось в нього майже з невністю, що він її тут знайде.

Він проніхається між юрбами святковоповибраних робітників і дівчат. Вечір теплий, мов серед літа, дівчата ходять під руку з хлопцями, кожна в гарній весняній суконьці, що тісно обіймає її стан. Петро самотній. Він відчуває в своїй душі не-втінний біль, болюча заздрість шарпає його серце. Ще вчора він не заздрив ні кому, ці всі дари він мав також, він був такий щасливий, що навіть не помічав свого щастя. А ось!.. — це щастя було не його, воно пішло до молодого, бо він трохи старий... Ці всі дівчата мають молодих хлопців, жадна з них не хотіла б його, Оленка була остання... Він цього тоді не вмів оцінити, аж тепер...

Іде вперед, пливе разом з хвилею, що його несе. Він не думає вже сьогодні стрінути Оленку, ще тільки перейде ту вулицю і піде до хати. Біля французького естамінету спинився: іскринка надій зажевріла в його серці — може Оленка тут. — Тут він колись сидів з Оленкою на Новий Рік, тут вона навіть танцювала зі Степаном. Він увійшов: гамір людей, музика й важка духота на мить його оглушили. Він почав шукати поглядом Оленку. Ні, в цьому натовпі знайти не легко. До того може вона в суміжній залі, де під звислими гірляндами, під звуки оркестри танцюють молоді хлопці й дівчата. Петро знову підчув заздрість, болючу заздрість: — це той забочонений рай,

який перед ним уже не відчиниться... Властиво він ніколи й не відчинявся. Петро пройшов позь цього, втратив свою молодість і своє життя... Коли Оленка була з ним, він цього не відчував; та вона — жона теж — відійшла від цього, пішла в цей розкішний молодий світ... Він їй належить...

Чиєсь знайоме бліде обличчя нахилилося над буфетом: Степан! Петро зрадів. Біля цього вродлива дівчина з діамантою діядкою на чорному волоссі, переділеному рівно на середині. Довкола її ший рожева газа. Степан нахилився до неї, щось їй розповідає — дівчина слухає її сміється, не відтягаючи склянки від уст... Потім кидає голову назад і виливає на Степана жартом кілька краплин вина. Це чудова сцена, прекрасна картина, що її можна б дати папіс: Підхмелена молодість...

Петрові на момент відрадніше, — він може приступити до Степана і хоч одним кроком увійти в цей утрачений рай. Він підходить несміливо, — та в цій хвилині його помічає Степан і гукає до цього по-французькому:

— Pierre, venez ici¹!

Петро усміхається, дівчина цікаво споглянула на цього. — Mon camarade mineur², — представляє його галантним рухом Івонні, та рантом він споважнів і вже по-українському додав, звертаючись до Петра: . . . Це моя суджена, Петре...

Пом'яу наче нікого поважній людині говорити таку нісенітнину. Та ось француженка залипєтала своєю мовою: — Qu'est ce que vous avez dit³? — Степан перемігався в одну мить. — Que vous êtes ma fiancée — ma plus belle et plus aimée⁴... — Ця це говорить чисто по-французькому, аж Петро дивується, істім захиляється по-кавалерському й цілує її руку. — C'est aussi un polonois⁵? — питает нараз Івонна, але Степан занервічне живаво, з притиском: — Non, non, je vous ai dit, que non... — c'est le français que je suis, moi... n'est — ce pas⁶?

Вони обоє підхмelenі, не видно по їх бліскучих очах. Степан безмежно щастливий. — Un moment! — кидає нараз Івонна й підбігає до старого, лисавого добродія, що саме вийшов до естамінету. Івонна майже вища від цього, щось йому живо пояснює, ленече до цього. Степан дивиться за ними неспокійними, заздріснimi очима, забуває зовсім про Петра. Він знає цього лисавого добродія: це онікун Івонни, той самий, що його Івонна назвала „cochon“... Він майже нещасливий в цій хвилині, — нараз пригадує собі Петра і оправдується перед ним. — Вибачте, я задивився... Француженка, але нехай там... Ми вже все між собою обговорили, все... — Гарна, що?

¹ Петре, більш сюди! ² Мій товариш і фіник. ³ Що ви сказали... ⁴ Шо ви моя суджена — моя найкраща й найбільш кохана... ⁵ Чи це також поляк? ⁶ Ні, ні, я же кáзav, що ні... — адже ж я француз тепер, неправда?

Петро занімів, він відкашлює й питает: Чи насправду?

— Так... Степан робиться нараз поважній, дуже поважний. — Я, значить, Петре, іскущо не поїхав до Парижу, але, бачите, так воно склалося... — Він споглядає за тією парою зі щораз більшим неспокоєм, недокінчене речення зависло на його устах. Потім рантом обертається до Петра і говорить гарячкою, пошипки: — Петре, не гнівайтесь, це тільки на один день... п'ятдесят франків... Найближчої винлати віддам... Я вам буду до смерти вдячний... — Петро без слова витягнув п'ятдесят франків, Степан сковав їх і знову задивився на Івонну з лісавим добродієм. Вони там кінчають уже розмову, бо Івонна усміхається до француза, вдаряє його по плечах і біжить до Степана. В цій хвилині відкликається в великий залі оркестра.

Життя вернулося до Степана, Івонна тягне його до великої залі. Степан уже зробив перший крок, та параз пригадав собі Петра й каже тоном винагодження: — То ми, Петре, завтра побачимось? — І він уже йде з француженкою, лише з нею до великої залі, там, де зі стелі звисають гірлянди і притемнене світло від лампиців надає всім казкового вигляду. Там для Петра заборонений рай, там колись була Оленка...

Петро знову сам, він н'є велику склянку вина і виходить на вулицю. Ні, Степан це чужий для цього світ, — Корнило! — ось його єдиний друг, від серця, молодий іще, так як і вони всі, а за приятелював з ним, як колись Оленка... Петро відчуває глибоку вдячність до Корнила... Не буде він тут уже на іншого дивитися, має рукою на все і поїде з Корнилом до Канади. Там заблукують десь у глибокі ліси, далеко від усього цього гамору, світла й музики, і вланитують собі своє власне життя, просте й тверде... Тут він уже не може лишатися, його життя отут скінчено...

Він вернувся до хати, в чотирьох самітних стінах відчув себе міцніше духом. Дівчата його вже не хочуть, — він не мусить їх хотіти. Йому досить мрії про сина.

І знов лютий біль шарнув його за серце, так страшно й болюче, що Петро аж застогнав. Навіть сина сам не має, тільки Нестер! — Ні, цього не можна витримати! — сказав до себе вголос, сьогодні вже втретє... Тут треба якнайскоріше мати якусь існість... Від цього залежить його життя.

Він ліг на канапі, згасив світло. Крізь його голову пропливали розбурхані хвилі всяких думок. Минає година за годиною, Петро не спить. Рантом стає йому знов ясна постанова, яку він зробив сьогодні: запитається просто, чия це дитиня?!.. Чи це може не бути від цього? Але не в Оленки, тільки спитає завтра самого Нестера!.. Він буде в копальні, того тижня

він мав пічну, завтра матиме ранішню... Так! Це буде найкраще: кілька годин истеріячки її загадка буде розгадана. Петро світить сірник і дивиться на годинник: перша година. -- За три години він збереться її піде до копальні... Ще поки Корнило збудиться, він буде знати все, справа буде полагоджена.

Ця думка заспокоїла його зовсім, він обкутався ліпше і за-дрімав.

XVIII.

Прокинувся і засвітив сірник: четверта година. Три години: проспав, як одну хвилину. Почав одягатися.

Легка дрож проходить йому за шкірою: цей холод більше з душі, як із зовні. Він боїться того, що скаже йому Іван Нестер.

Вагався хвилину, чи має вдягатись у робітничий одяг. Можливо, що Івана Нестера застане в лявабо і не мусітиме з'їджджати вниз. Але по короткому ваганні вирішив літи в робітничому одязі. В куті кімнати висіла синя робітничя блузоза, яку ще недавно Оленка виправила. На коротку мить його серце стиснув пекучий жаль за Оленкою, але Петро здавив його: за кілька хвилин усе є так вяснилось.

В лявабо був рух, як звичайно, це сходилася ранішня шихта. Петрові вдалося якось чудно: він передчора розпрощався в думці з копальнею і ось тепер йому здається, наче б був тут уже давно — давно... Він став на чатах в темному місці, здалеку, але так, що йому було добре видно всіх, що заходили, і почав придивлятись до кожного.

Входили самі його знайомі, багато знайомих гірників, у беретах і робітничих одягах. У дверях з'явилось знайоме обличчя Шмайси, Шмайса був товстий і вже здалеку усміхався до знайомих у лявабо. Ввійшла ще одна постать; поchorийла її заросла — Петро малощо не покликав по імені: це Михайлло. Але дав спокій — він Михайлової нічого не порадить, а прозиває Нестера. Ніхто його тут не бачить, він стойть далеко.

В умівальні щумить, наче у вулику. Там сьогодні більший рух, як щодня — багато людей втратили всі свої заощадження, останню надію всі живаво обговорюють. До Петра доходять часто такі слова, як „банк“, „міліони“, „директор“... Але Петрові це байдуже, він чекає на Нестера.

Ось уже робітники починають виходити з лявабо до лямпівні. Тепер Петро міг приглянутися докладно до кожного й не пропустити жадного. Нестера не було. Останній вийшов Шмайса. Петро підійшов до нього й запитав, коли працює Нестер.

Шмайса балакучий, добре, що поїв на Петра. Але Петро не має охоти розбалакувати, він ще раз питає про те саме.

— Не вім.

Петрове чоло зморщилося під широким беретом. Він дар-

ма приходив. Повільною ходою поволівся до хати. Прийшовши, він глянув, чи нема чого з'єсти. Було ще трохи ковбаси і в пляниці вина. З'їв ковбасу і докінчив плянку. Потім кинувся таки в робітничим одягу на канапу і так заснув.

Прокинувся -- була десята. Перша думка була іти тепер до Корнила, але подумав собі: -- Я не не полагодив цієї справи, іду виолудень знов. - Покинуто пішов до крамниці на ріг вулиці і купив вина й харчів. Саме в цій хвилині надійшов хідником Корнило. Петро ледве встиг сковатися за двері в крамниці. Ці, він тепер не може з Корнилом бачитися, він не всілі з ним балакати. Корнило зник у його брамі, минула дзвіна хвилина, Корнило вийшов знову, Часинку стояв під брамою, потім пішов вулицею угору.

Петро вийшов з крамниці і пішов до хати. Взявся їсти: вже третій день він живе ковбасою і вином. Оленки цема -- вже третій день її нема, новолі переходить у спогад. У безнайдійності, Кімната німа, перухані горшки стоять на кухні. Петро п'є одну склянку за другою.

Коли прийшла друга година, Петро пішов до коцальні. Раніння постацова линилася в його свідомості як наказ, хоч властиво він і не знає би тепер, про що має питати Нестера. Його голова була тяжка, очі запалені.

В лявабо було повно людей, він уникав розмови зі знайомими, шукаючи по всіх закутках Івана Нестера. Зустріз полячка з піною шихти і здивувався, що цей уже приходить пополудні. Пікер Марто побачив його здалека й гукнув: -- Eh, Pierre! Са ви? -- Ох, са ви! ¹ відгукнувся Ігрю й пішов далі. Нестера в лявабо не було. Петро пригадав собі, що пополудні багато робітників не заходять до лявабо, - приходять просто до лямнівні, беруть лямпу і з'їжджають до коцальні. Може Нестер так зробив? Коли робітники почали виходити по лямні, разом з ними пішов Петро.

Коли опинився внизу, він мав дивне почуття, що тут був уже давно, дуже давно. Цього почуття позбувся щойно тоді, коли став на своє місце і взявся до праці. Властиво, він сьогодні з'їхав наділ і працює тут притягнений більше старою звичкою, ніж якоюсь метою. Він навіть втратив надію стрінну тут надолі Нестера. Він його нагорі не бачив і тепер йому здається, що Нестера сьогодні в коцальні немає. Очевидно, якщо він тут, то шихту треба віднести до кінця.

Петро так задеревів у своєму душевному терпінні, що зовсім забув про час. Заліз у свою нору й гуде мартопіком. Гуде так уже три години. Поріон кличе його. -- Eh, Pierre! Briquet!..

¹ Ей Петре! Чи все гаразд? Так, все гаразд!

-- Петро перестав, виліз із льоху, сів на стемплях і задумався. Його помічник, якийсь балакучий полячок, щось там багато говорить, але Петро не ведується у зміст цього базікання. Брікé минуло, Петро знов заліз у пору і так працює до кінця шихти.

Він, наче звікликій кінь, відчуває інстинктово, що це вже пора. Дивиться на годинник: -- *Fini!* — говорить до полячка й починає вдягатися. Вдягається мовчки, полячок зміркував времіті, що нікода балакати, ніхто його не слухає: одягнувся й пішов до спускової машини. За хвилину Петро бере лямпу і відходить теж.

Він скручує в найближчу алею -- до головного хідника треба ще нерейти низький льох, напізввалений. До льоху підходить з глибини якась лямна. Петро синівся й вичікує; вся кров силиває йому з серця: Нестер.

Нестер також синівся. Обидва дивляться мовчки, дивляться довгу хвилину. Врешті Петро каже:

— Оленка в тебе?

— В мене, — відповідає Нестер і хоче йти далі.

— Чекай! — говорить глухо Петро.

Він виглядає страшно в цьому підземному царстві, його обличчя чорне, пооране потом, в очах горять злі вогни. Нестер стоїть на один крок від нього, -- його очі сторожкі, хижі, він готовий відбити кожний напад.

Нестер мовчить. Петро мовчить також. Потім відкашилює й говорити далі:

— Я, розумієш, не дбаю про когось, хто мене не хоче... Ти це можеш навіть йі сказати...

Нестер мовчить. -- Баба з воза — коням легше, -- продовжує Петро. -- Я тільки не люблю шахрайства...

Нестер знизує плечима. — Якого шахрайства?

— Такого, -- шиніть Петро, — щоб приходити до мене, мов злодій, коли мене нема вдома...

Йому ця думка прийшла оце вперше, він ще досі не подумав, щоб Нестер приходив до його хати. До серця підкочується хвиля страшного гніву, але Нестер відповідає спокійно, з притиском:

— Я до тебе не приходив, тут брешеш!..

Дивляється один на одного, мов два хижі вовки. Богонь у Петрових очах погас, він каже: — Менше з тим... — і спирається на стемпель.

Він хоче спитати про щось, але йому не стає відваги. Хвилину мовчать, врешті Петро каже:

— Оленка тсе... Знаєш про це?

— Знаю, — відповідає Нестер.

— З ким? — кинув Петро, вступивши в нього погляд.

Но Нестеровім обличчю пробігла усмішка. Петро став на ввесь зріст, тільки голова, накрита гірничим шоломом, мусить склонитися, бо низька камідна стеля. Його губи тремтять, під ним хитається земля. Він сичить:

— Розумієш, про що йде: чи це може бути також... твоє?..

На Нестеровому обличчі усмішка згасла. Він обернувся й хоче відходити.

— Чекай! Ще раз повторяю: твоє, чи мое?

Нестер раптом розсміявся: — Побачимо, в кого вдасться!..

— Одначе зразу замовк і відходить.

Кров ударила Петрові до голови. — Ти, Нестер... чекай іще!.. — Він іще ячого певного не знає, вся надія на Нестера! Але Нестер відходить. — Чекай іще!.. — Нестер іде. Кров бухає Петрові до серця. — Чекай!!! — глухо кричить і кидається Нестерові вслід. Нестер відходить швидко, наче б утікав. Кількома хижими стрибками Петро коло нього. — Я тобі кажу — почекай!.. — Він вхопив Нестера кремезною рукою за обшивку. Голос йому вривається, з горла виходять дики звуки: — Чие це, — твоє, чи мое?..

З-під верстви вугілля видно бліде лице Нестера. Він різко метнувся і вирвався Петрові з рук.

— Чого хочеш?

Петро гинув Нестера стисненим кулаком між очі. Кров зафарбувалася покрите вугляним пилом його гарне обличчя і двома струмочками потекла на блюзу. Але Нестер стояв. Стояв обличчям до Петра, його очі жсвріли вогнями, губи ворушились і відкривали два рядки слоновобілих зубів. Він був несамовитий у своїй хижій красі, інече молодий орел, що попав на грізнішого противника. — Ти бандите... — виривається з його уст.

Тепер Петро ударив ще раз. Це мусів бути могутній удар, бо Нестер раптом захитався і виав на гостре каміння. Одночасно погасла його лампа.

Петро сперся на вугляну стіну, на мить потеміло йому в очах. Потім зблизив свою лампу до Нестерового обличчя. Його голова була скручена вбік, шкіряний берет зсунувся. З-поза нього висунулось чорне волосся й закрило пів чола: Очі мав заплющені.

Гнів шалів іще в Петровій душі і він прошепотів: — Маєш, злодію... — Знеможений сів на камінь. На нещастя, його лампа перевернулася і згасла. Настала страшна пітьма, чорніша від найчорнішої ночі...

•
•
•
•

...Шумів праліс. Високі, підхмарні дерева, густо сплетені своїм верхів'ям і зеленим, пищим ловоєм, стояли німо, немов колони величного храму Природи. Надолі шуміло могутнє царство зелені, вистрілювало вгору високе напороття, двигтіла жаром непрохідна гущавина. В зеленому сутінку пралісу могутні празвірі зводили свою невблаганну, безнастянну, вперту боротьбу за існування...

Минули міліони років. І ось одного вечора...

.....

За кілька кроків від Петра почулися раптом кроки і блимнула лямпа. Кроки віддалилися і лямпа щезла на закруті.

Мовчанка.

Петрові нараз майнула думка, що Нестер мертвий. Холодний ніт виступив йому на чоло, і він засвітив лямпу. Нестер лежав, як і перед тим, але його губи ворушилися. — Він живе, — подумав Петро і нахилився над Нестером. — Він ударився до каменя й зімлів...

Петро зрозумів у цій хвилині, що Нестера треба рятувати, рятувати за всяку ціну. А він не має ні краплині води! Вся притомність вернулася до нього, він оглянувся довкола і побачив хідник, що йшов униз. Він знає, що на кінці такого хідника завжди збирається вода. Швидко, задихуючись, він кинувся хідником униз, спотикався, бився головою до низької стелі, але незабаром почув під ногами воду. Набрав у свій берет і вернувся.

Бризнув Нестерові в обличчя — Нестер ворухнув головою. — Іване! — крикнув Петро. — Іване!

Нестер підняв голову і знов поник. — Іване, — кричить Петро, — тримайся за мене!

Він підняв Нестера на руки, як дитину. Голова Нестера безсило впала йому на плече. Згинаючись під тягарем, Петро взяв лямпу в другу руку й пішов у напрямі головного хідника. В хіднику вже нема нікого, робітники перейшли. До спускової машини це з півкілометра, піт заливає Петрові очі. Він поправив тягар і йде тепер, не згинаючись. Серце йому мліє з утоми, він ледве підносить ноги через пороги. Але йде вперед, вперто, витривало — ще один закрут і спускова машина. Раптом вінчує, що Нестер відригає голову від його плеча. — Спокійно!.. — шепоче до нього Петро, — тут зараз спускова машина.

Нестер не говорить нічого. Петро відчуває, що це вже край його сил. Він мусить відпочити хоч на секунду. Він спирається на стіну, ввесь час з Нестером на плечах.

— Петре, — чує над собою голос, — я вже піду...

Петро опускає Нестера обережно додолу, цей хоче затриматись на ногах, але падає на землю. Петро притримує його. — Тут зараз спускова машинія, Іване, — я донесу тебе... Я вже відночива...

Він справді відночива, бере Нестера вигідно на плечі й несе. Нестер тримається тепер за його шию. Петро якийсь час відчуває, що вздовж його плечей мокро, якась линка теч прилипає йому до тіла. Ще хвилина, і вони біля спускової машини. Черговий хмуригть брови: — Blessé?

— Blessé, — відновідає Петро й спирається на візок з вугіллям.

Черговий скочив до дверей з червоним хрестом і кличе: — Blessé!..

З дверей виходить двоє людей, новолі, не поспішаючи. Один із них витягає з дверей ноші. Другий підходить до Нестера; бере в руки його голову й придвигався. В одному місці на голові від крові зліпилося волосся. Друга рана на ший. З неї силиває кров. Француз змиває те місце намоченою ватою й прикладає пластир. Те все не триває одну хвилину.

— Vite! Vite! ¹

Нестера кладуть на ноші. Він дивиться ніртомно на всіх, знайшов Петра й спинув на ньому свій погляд. Його губи ворушаться, він наче б щось хотів сказати. Петро похилився, але француз кричить: — Vite, vite!.. Нестер дивиться на Петра ще зі спускової машини і його уста складаються в приязну усмішку. Цього погляду й цієї усмішки Петро не забуде вже до смерті.

Француз із червоним хрестом на руці скочив до спускової машини й вона помчала догори. Звідти Нестера зараз же збрали до санітарного пункту.

Петро ще не встиг зібрати своїх думок, коли в другій половині тунелю з'явилася горішня спускова машина, в тому самому моменті, в якому перша машина вивезла Нестера нагору. Петро зразу ж сів до неї. З п'ять хвилин не було сигналу до вінду, врешті сигнал — і спускова машина пішла вгору.

Петро висів і, не запримічуши втуплених у нього поглядів, пішов до ляво. Роздягнувся й подався під душ. В ляво було вже мало людей. Петро став під душем і з десять хвилин стояв непорушно, відчуваючи благодать теплої води, що змивала йому непріємну липкість із плечей.

Нараз почув, що хтось його кличе. — Pierre! — це шеффоріон, — подумав Петро, — він мабуть у справі Нестера... —

¹ Швидко! Швидко!

Відгукнувся. — Ходи до канцелярії! Сказав йому шеф-поріон і відійшов. Петро нивидко помислив і щойно тепер спостеріг, що він не взяв одягу перебратися. Вдягнув той самий і пінов до канцелярії.

В канцелярії біля дверей побачив налите лице полячка з нічної шихти. Інженер ходив довгими кроками по канцелярії, був насуплений і злий. В куті стояв шеф-поріон і спокійно нихкав свою лольку.

Інженер зупинився перед Петром; з його очей сипались іскри.

— Qu'est — ce que c'est? C'est le banditisme!..¹

Петро стояв піний, тупо дивився на інженера.

Інженер ходив далі по канцелярії, аж кинув зі злости. Він інше раз повторив слово „banditisme“, щось люто бурмотів під чорним, коротко підстриженим вусом, вреніті вдруге спинився перед Петром:

— Чим ви вдарили Нестера?

Петро відкашлянув. — Я вдарив... — Йому забракло французького слова і він показав кулак.

Інженер кивнув нальцем на полячка з нічної шихти. Полячок підступив ближче:

— Кулаком, чи чим іншим?

— Каменем!..

Інженер перевів тепер свій допитливий погляд на Петра. — Alors?

Петро збагнув тепер присутність тут полячка з нічної шихти. Він подивився твердо на інженера і сказав з відвертістю в голосі: --- Я вдарив два рази кулаком... То все...

Інженер звернувся до полячка: — Чи бачив це ще хто, крім вас?

— Ні... Це було вже по шихті...

Інженер ходив похмоплений. Знов зупинився біля Петра. — Завіцо?

Петро мовчав. Інженер, не дідждавши відповіді, похитав головою, наче б хотів сказати: відомо, за що... Cherchez la femme²... Він хвилину дивився на Петра, раптом помітив на його шийі кров. Подивився ззаду — на Петрових плечах широкий чорний пояс. Він пощупав пальцями: кров. Петро це спостеріг і щойно тепер зрозумів, звідки в нього на плечах оце неприємне почування липкості... Інженер відізвався стиха:

— Ви несли Нестера?

— Так...

— Звідки?

— Транше віт³...

¹ Шо це? Це бандитизм! ² Шукайте тут жінки... ³ Восьма траншея...

— Ага...

За вікном загуркотіло щось. Шеф-поріон прошепотів кілька слів до інженера, той звернувся до обох і сказав:

— Тепер можете йти.

Полячок вклонився цілим своїм падитим обличчям і в одну мить зник із кашелярії. Коли Петро вже взявся за клямку, інженер раптом спитав: — Ваша адреса?

— Рі Пастер сім.

— Allez.

Петро вийшов. За порогом хтось потягнув його за рукав. Він оглядається в той бік і бачить Корнила.

Тенлий струм ллється Петрові до серця, — він дивиться на це худорляве лице в кашелегі і ввесь тягар сьогоднішнього дня раптом зменшується. — Петре, — говорить до нього стиха. Корнило, — ходи швидше.

Він тягне його силоміць, тягне аж за кональяну браму, там, де вже починається темна вуличка, що веде до залізничного мосту. Там він оглядається назад і говорить до Петра майже пошипки:

— Біля машин стоять поліційні авто.

Петро, цей велетень у, шкіряному береті, починає раптом тримті. В устах Корнила це слово звучить зловіщо. Він каже:

— Я вдарив Нестера!

Корнило відповідає: — Я знаю... — Одначе на цьому вриває, іде нивидко, глибоко задуманий. Виглядає, наче б він почув щось таке, чого Петро не знає. Коли минули міст, він каже: — Ти, Петре, підеш до мене...

Петро глянув тривожно на Корнила.

— Чому?

— На всякий випадок.

— Я мушу передягнутись... Я забув взяти убрання...

— То вступім спочатку до тебе... Це по дорозі.

Ось уже вулиця Пастера. Вони йдуть сходами догори, Петро відмикає двері і вони входять до кімнати. Та сама декорація вже четвертий день. На столі сліди Петрового господарювання: останки їжі, пусті коробки зі сардинок і пляшки від вина. Петро підходить до кухні, щось міркує біля горшків, нарешті обертається до Корнила:

— Ти добре казав, Корниле, нехай іде...

— Одягайся, Петре, — перериває йому Корнило майже гнівно, — скидай зі себе лахи...

— Зараз. — Петро над чимсь думає. — Я це трохи необдумано зробив, — говорить по хвилині, — нехай собі живуть... Якщо вони обое...

— Це все потім, — перериває Корнило, але Петро сідає біля стола й починає розповідати все з початку. Минає кілька

хвилини — рантом Корнило нащурив вуха, підходить до дверей і надслухує: сходами хтось іде догори. Іде просто до дверей і стукає.

Виглядає це несамовито в цій пічній порі. Петро підвідиться й підходить до дверей. Відчиняє їх навстіж. У дверях стоїть інженер. До середини не заходить.

— Pierre, — говорить по-французькому, — я вступив на-вмисне, ця сирава набирає прикрого звороту. Я радив би — ще лині вночі — іхати...

Петро стоїть блідий, він навіть добре не розуміє по-французькому. — Partir! — каже інженер, — tout de suite — partir!¹

Петро нарешті починає розуміти. — Партир?

Інженер кладе Петрові руку на плече. — Oui, Pierre!.. Виїхати — ще нині вночі виїхати... із Франції... — Він дивиться тепло Петрові у вічі, але в тоні його голосу є така сила переважання, що виключає всякий опір.

Петро стоїть хвилину німо, зрешті заштує:

— Чому?

Інженер дивиться на нього, як і перед тим, але мовчки. Від цієї мовчанки Петро починає розуміти, що над ним нависла велика небезпека. — Мені шкода тебе, Пієр, — говорить по хвилині інженер, — ти був un solide homme². І тому треба іхати!.. — Він тепер говорить до нього на „ти“, як друг...

— Мерси... — говорить глухо Петро.

— Alors, au revoir, Pierre!.. — Інженер стискає Петрові руку й довго та сердечно трясе нею. — Au revoir!..

Інженер відходить. Петро ще хвилину дивиться за ним, потім вертається до кімнати.

— Мусині тікати, Петре? — Корнило стоїть блідий біля дверей.

— Так.

Петро сідає біля стола, все ще в своїм гірничім убранні. Ззаду на плечах чорна зліплена стъожка крові. Він дивиться на Корнила: — Я не знаю, чому...

Корнило кинувся, як оса. — Петре, тепер нема часу на балочку!.. Він метнувся до шафи і став викидати все. — Пере-бираїся!..

Його голос пискливий, скляний. Скоро перегортає в шафі всякі речі. — Гроші маєш? Де твої гроші й папери?

Петро дивиться на нього з увагою, його чоло морщиться: — Чому я маю тікати?

Корнило засичав: — Ти дитина, Петре... Де твої папери?

¹ Виїхати, негайно виїхати! ² Солідна людина.

Петро підходить до шафи і висуває долішню полицю. Витягає книжку, обв'язану шнурком, і подає Корнилові.

— Тут усе...

Корнило кладе книжку в кишеньку і порається біля валіза. Петро дивиться на це все, ввесь час похмурий, як ніч. — Не розумію того всього, — говорить нараз і присідає на крісло. — Я вдарив Нестера, той упав і розбив собі голову. Це все. Я це сказав інженереві в канцелярії.. Знаю, що з кональни мене тепер викинуть, — я й сам іду. Але чому я так нагло маю тікати?

Корнило не відповідає, він порається біля валізи з білизною. Петро говорить далі: — Коли Нестер видужає, він перший не буде свідчити проти мене. Мусить зізнати, що я не вдарив його каменем, тільки кулаком...

Корнило зовсім Петра не слухає, — він вигорнув усе, що було в валізі, й тщер винайдко складає до неї те, що можна зібрати. Бачить на столі коробку з перстнем, дивиться, що там є, потім кидає коробку в валізу. Перстень ліши, — говорить Петро попуро, — це перстень Оленки...

Корнило глянув на Петра зі злістю і викинув коробку на стіл. Ти не думай, — каже Петро, ніби виправдуючись, — я махнув рукою, нехай собі живуть... Як видужає — нехай собі живуть, то вже їх сирава...

— Нестер номер, — каже Корнило.

Петро відкрив широко очі і завмер. В його зіницях майнула понура тінь. По-довгій хвилині він видушив глухим голосом:

— Коли номер?

— Коли ти був у канцелярії.

Петро сидить, немов кам'яна статуя. Корнило нараз згорбився, зробився маленький, ще менший, як перед тим... Він замикає валізу й говорить жалісно:

— Петре, я тобі сюди вклав кілька пар білизни, одновбраниня, черевики і ще децо — тобі це може придатися в легії. Пойдеш до легії, Петре, я це вже обдумав... В Ліль є бюро, знаєш... Але тепер прошу тебе, Петре, дуже тебе прошу, переберися якнайшвидше, бо буде пізно...

Петро підводиться з крісла, німий, наче б утратив мову, і скідає блузу. Він геть запилився вугіллям, йому треба вмитися. Мовчки наливає в миску води і миється. Іде до валізи й передягається.

Корнило ввесь час говорить, часто споглядаючи у вікно. — Тепер година перша, до другої ми повинні бути в Лянс. Тут не будем всідати, тільки в Лянс... Як добре піде, то ще франці будеш у Ліль, Петре..

Петро мовчить. Він уже передягнений, підходить до шухляди й вибирає дрібну готівку. Ховає її до бічної кишеньки.

Дивиться по хаті - брудну білизну й кональни і лахи кидає в кут.

— Ходім.

Оглянув ще раз кімнату, як господар. На шаликах звиток з перстнями.

— Візьми це...

Ще глянув у кіш. -- Сюди, Корніле, прийдеш і те все випорядкуєш...

Корніло тіде з валізою попереду. Петро виходить за ним. Замикає двері. Цось собі пригадує, відмикає двері і ще раз входить до кімнати. Забув у нічному столику нашпіорт. Узяв його, кинув оком по кімнаті і вийшов.

Ідуть обидва, серед темної ночі гунають їх кроки в безлюдній вулиці. Петрові важкі, повільні -- Корнілові легші й дрібніші. Петро мовчить, мов заклятий, він зовсім забув про маленького Корніла, що змагається біля нього з великою валізою. Входять на незабудовану ще вулицю і нею скручують на вулицю Рувруа. Ідуть мовчки, минають останні будинки, ось вони вже за містом. Горою шумить вітер, що приносить бурю від океану. Несподівано Корніло каже:

-- Вже буди нема!..

Петро глянув у той бік і щойно тепер пригадав собі Корніла. -- Дай валізу, Корніле...

Вийшли нагору, перед ними замаячили рідкі світла Рувруа. Однаке обидва скручують убік на шлях, що веде до Лінс. Тепер щораз сильніший, електричні дроти пронизливо грають. Корніло, позбувшись валізи, починає говорити, -- він говорить багато про всякі справи, згадує також про легіо: -- ...Там не так ногано, хто привикне, то потім не хоче вертатися... Я знав одного, що поїхав до легії, -- буде вже рік тому, -- знаєш, той італієць, що працював при машинах, -- махнув до легії і слід застиг... Ти його також знав... Контракт робиться на п'ять років. Грати років -- не смерть, такий час вибудені, Петре, потім можна поїхати до Канади...

Петро не відповідає, він дивиться перед себе і йде глибоко задуманий. -- Найважніша річ, -- продовжує Корніло, -- це вичекати. Ніхто не хоче вичекати, люди не мають терпеливості. А до чекання треба так само сили, як до чого іншого, -- я це знаю, треба себе добре взяти в руки, о, -- треба себе міцно взяти в руки, стиснути себе залізними обручами... Це прикра справа для такого, що не має терпеливості.

Він дріботить побіч Петра, худий і непоказний, і говорити. Говорить без упину, меле, мов накрученна машина. Хмари вже закрили пів неба, вже пливуть над їх головбою, але дощу

нема, тільки нагальний різкий вітер змітає з шляху курявицю. Монтіні вже лишилося позаду, тепер обабіч дороги простягаються поля, від яких віє запахом вогкої землі. Петро нараз відкликається:

— Оленку вишти до хати.

— Добре. — Корнило глянув з-під лоба на Петра. — Тим і не журися, Петре, ті сирави я вже полагоджу... Він помовчав хвилину. — Щодо грошей, — почав знову, — ти візьми папери, в Ліль їх обміняєш...

— Мені не треба грошей.

— Скільки маєш?

— Маю коло двісті...

Корнило мовчить. Він знає, що в легії грошей не треба. Ідуть тепер мовчки, минають кілометр за кілометром. Корнило взяв у Петра валізу й несе. Коли вже здалека замиготіли перші вогники від Лянс, Петро раптом зупинився.

— Я тікаю, мов злодій!.. Зробив, то вмій відповісти!..

Він не йде далі. Корнило злякався, — злякався величі тієї сліної сили, яку він мусітиме побороти. Заскреготав, зашилів; немов залізне колесо з трибами: — Ходи!!! — Ти ідеш не зі страху, а з розуму!

— Чому я маю тікати?

Петро стойть, мов велетень, поперек ясного Корнилового шляху і дивиться на Корнила твердим поглядом. Рішуча, хоч сліна, сила виростає до висоти гори, в Корниловому мізку мигають блискавки в розплачливому шуканні... Він майже кричить:

— Ти вбив Нестера?!

— Ні!

— Маєш свідків?!

Петро вагається хвилину. — Ні...

— Бачиш!.. Іди, бо буде пізно!.. Інженер недарма приходив...

Петро рушив, висока гора посувавається з дороги. В Корнила аж піт виступив на чолі зі страху й утоми. Петро йде мовчки кілька кроків, потім говорить: — Корниле, що тепер буде?..

Корнило відчуває в тоні Петрового голосу, що цей готовий в останній хвилині затомитися. Він мусить бути паном його волі ще кілька хвилин, іце поки сяде до поїзду. Відбиває, немов ударом ляницета: — Шо має бути?

Петро думає. — Я не знаю, чи це буде на мої сили...

Корнило шипить: — Шо на твої сили?

— Те все... Я ту дівчину злиницив...

— Не будь бабою! — кричить Корнило, потім додає лагідніше: — П'ять років витримаєш!.. І вона витримає... Ех, люди...

Ввійшли в' вулиці Ляїс. Мовчать обидва. Перейшли одну вулицю, другу. Ось уже й двірець. Корнило пам'ятає його ще з того часу, коли він сюди приїхджав до Гриця. Він оглядається обережно на всі боки: на двірці може бути несподіванка. В чистім полі Корнило почувается невно, на двірці пі. Рантом з темного неба починають надати грубі країлини дощу, дощ ллється вже потоком, вони встигли сковатися під дах. Двірець ясно освітлений, тут і там вештаються залізничники й подорожні.

— Ліль? — хапає Корнило одного подорожнього, — Ліль?

— Au peron!¹ — відповідає подорожній. — Allez vite!²

Корнило розуміє: поїзд стоїть на пероні. Нема часу купувати квитка. Задихаючись, біжить до виходу, Петро послухно йде за ним — на пероні стоїть поїзд. — Сідай, Петре, — кричить Корнило, — це твій! Сідай!

Вийшли на перон — дощ ллє потоком. — Корниле, — говорить Петро, — я тобі це нічого не сказав... — Він смертельно блідий, його голос уривається. — Ти відшукай...

— Відшукую, — перериває Корнило, — дам усі гроші і вишлю до хати!. Сідай! Поїзд уже рушає...

— Ну, то все... — Петро похилився до Корнила і вони поцілувались. Скочив на східці. Ще кілька секунд дивляться обидва один на одного, Петро усміхається, в тім усміху ціла його душа. — Ічасливо, Петре, будемо ще разом! — гукає йому Корнило, Петро притакує й усміхається. Потім щось говорить, голосно, майже кричить, показує на палець. Корнило підбігає — ні, цього вже не розуміє — поїзд стугонить, із неба шумить злива. Поїзд уже вийшов з двірця, льокомотив скручує на північ.

Корнило ввійшов у коридор. Важкий тягар зсунувся йому з плечей... Він витягає тютюн і крутить. Тютюн, на щастя, не замок.

*

Небо ясне, доць перестав. Світає. Корнило прямує безлюдною дорогою до Монтіші... Маленький, пожовклив, непомітний...

Він думає тепер про Оленку. Як вона сьогодні очувала, коли Нестер вчора помер? А він був при смерті Нестера, Петрові цього не сказав...

¹ На пероні! ² Їдти воницко!

XIX.

Три дні пізніше...

Степан іде знайомою дорогою на Рувруа. Біля електричного стовпа зупиняється і довго дивиться у сизу далечінь, звідки віє йому в лиці теплий морський вітер. Там десь — у далеких цивілізованих містах — є тепер Івонна. Вона гуляє по розпусних естамінетах, фалди її сукні і прозора газа довкола її зливаються в чудову гармонію з притемненим світлом ляминіонів і тонами музики. Чиєсь руки зривають із неї мере-жива...

Степан божеволіє від тури й ревнощів. Перед кількома дніями, в неділю, чи в естамінеті на підцітку назвав її „ma fiancée“... Це слово подобалось Івонні, вона засміялася і сказала „bien“¹. Це була найщастильніша хвилина з його житті. Вони багато пили, хоч Степан не мав уже в кишенні ні одного су, але, на щастя, прийшов Петро й позичив йому п'ятдесят франків. І власне цього вечора сталося це нещастя, бо Івонна лішила до хати з лисавим француузом, прошенотівші Степанові і відході: „Au revoir demain soir“²... Степан прийшов додому розгублений, розворушений, розкоханий до шалу... Він цілий змінився тепер в чекання. Він знав: завтра о сьомій годині — як це бувало вже кілька разів — станеться це чудо в дівочій кімнатці pension мадам Бертіє...

Години тягнулися століттями. Пів до сьомої Степан був на вулиці Кольмет. Довго ходив туди й назад, оглядаючи з нудьги крамничні вистави та вичитуючи вголос цінні: haricots... graisse... oranges... Одначе він нічого не бачив, нічого не розумів: вся його увага, напружена до божевілля, була скермована в темну чепість брами, звідки за хвилину мала вийти Івонна.

Чверть на восьму. Степан уже в двадцятий раз затримується біля вистави і читає цінні: haricots... oranges... У брамі не з'являється Івонна. Степан знову завертає і йде повільною ходою повз саму браму. В брамі зменшує крок — проверчує наскрізь темні сіні — ні, нема нікого. Іде далі. Якась лівчинка, що бігла в цей бік, тепер біжить назад і цікаво оглядається до Степана. Він бойтєся, що на нього звернуть увагу, приспішуює

¹ Добре. ² По побачення завтра ввечері.

кроку. Позаду цього якась літня людина. Степан уже далеко від брами, він боїться, що прогавить Івонні, але не може на очах літньої людини завернути --- отак ні з цього, ні з того. Це було б підозріле. Схиляється їй поправляє собі шнурки на черевиках. Поправляє довго, діловито, аж поки літня людина не проходить. Він тоді обертається і біжить до брами.

Івонна не виходить.

Вже пів до восьмої. Степан ходить вулицю туди й назад до години восьмої. Івонни нема. Він сподівається тепер, що вона прийде з міста. Минає чверть на дев'яту, — пів, — три чверті... Година дев'ята, Івонни ще нема. Степан раптом збирає всю відвагу, входить у сіні, їде знайомими сходами, — в очах йому темніє від очайдушного рішення, серце б'є молотом, — врешті стає перед дверима і стукає.

В дверях з'являється літня пані в окулярах, з вусом на горішній губі. В її очах цікавість.

— Я хотів бачити панну Івонну Люпаду...

— Ivonne? — відповідає старша пані з вусом. — А хто ви?

— Знайомий... Пані Івонна вдома?

— Non. — Пані з вусом поміркувала щось. — Ivonne est partie¹...

Степан відчув, що йому хитаються ноги. Він видувшив: Où est partie²?

— Eh! — махнула пані легковажно рукою. — Вона вийшла зі своїм старим коханцем...

— Мерсі бієн, — прошепотів Степан і обернувся до виходу.

— Eh! Eh! — ктіче його пані з вусом. — Ivonne n'est pas pour vous!. C'est une maîtresse³...

...О першій годині ночі Степан склонився на ноги: може Івонна ще не вийшла, може вона тільки вернулася до своєї хатки на чотирьох колесах? Надягнув шапку і вибіг. Біг, мов неспритний, на вулицю Рувру, аж до того місця, де стояла циркова буда. Буди нема! Пусте місце, тільки купи наперів і пляшок... Івонна вийшла!..

Вулицею від Монтіні хтось находитив, якихсь двоє людей — один високий, другий нижчий: цей нижчий ніс валізу. Степан скочив убік, на поle, і склався за придорожній кущ. Люди церейшли і Степан вийшов на дорогу. Його перебування в Монтіні втратило для нього нараз усякий глузд... Його огорнула пустка, така пустка, як на самітнім острові...

¹ Івонна вийшла... ² Куди вийшла? ³ Івонна не для нас... Це... дівчина легких зичнай...

Від того часу минуло три дні. Монтіні пlesкало язиками, всі знали Петра й Нестера та розбалакували на всякий лад про підземну копальняну драму. Степанові розповів усе Михайло. Однаке ця драма, тільки слабо доходила до Степанової свідомості.

Він знову знову, що мусить виїхати. Але не мав грішней, — так само як тоді, коли вперше приїхав до Монтіні. Треба було починати з початку — це значить: піти до копальні й заробити на дорогу. Він до цього не мав тèнер сил. Він тільки щодня виходив на вулицю Рувруа й тужив за Івонною...

*

Смеркає. На вулиці вже горять ліхтарі.

Корнило з клунком у руці, маленький і згорблений, іде вулицю Пастера до Петрового мешкання. Цими дніями він мав багато справ: мусів бігати від ранку до вечора, але ці справи, слава Богу, вже зближаються до кінця. Іде швидко — біля Петрової кам'яниці дивиться вгору: в вікні темно. Іде сходами догори, відмикає двері і входить до кімнати.

— Я вже тут, — говорить і кладе клунок на стіл. — Треба швидко йти, бо потяг відходить за півгодини.

Біля вікна видніється якась постать. Це Оленка.

Корнило світить. — Ти голодна, Оленко?

— Ні... Я... не голодна...

— Що ж ти робила від полуудня?

— Я поприбирала й сиділа біля вікна.

Корнило дивиться по хаті: чистенько, все рівно поскладане. На кухні теж. — Ну, то ходім.

Оленка бере свій кошик і стоїть слухняно коло дверей. Вона біла, мов крейда, під очима темні смуги. Корнило каже:

— Я візьму кошик, ти бери цей клунок. Там трохи харчів на дорогу.

Виходять. Корнило замикає двері на ключ. — А де твій ключ?

— Я маю.

— То давай.

Оленка дає ключ. Виходять на вулицю і йдуть на двірець.

*

Корнило йде з двіреця і розкладає в голові решту своїх справ, що їх має ще полагодити. На Петровій кватирі ще залишилися всякі речі — старі робітничі лахи, горшки тощо. Треба буде дати Михайліві. В копальні він стрінув учора двоє нових, зі Станиславівщини, приїхали з транспортом. Міг би їм відстуpitи кватиру, але не має часу їх шукати.

Він іде задуманий, не все несподівано звалилося на його

голову. В моменті, коли він уже має скручувати на вулицю, що веде до площі „Перемоги“, зустрічає Степана. Аж здивувався, що його тут бачить, він уже забув про нього.

— Ти ще не поїхав до Парижу?

— Ні... — Степан не відчув глуму в Корниловому питанні..
— Я ще не поїхав, але іду цими днями...

Ідуть обидва мовччи. Одначес Корнилова присутність перервала самітню пустку Степанового життя. Він пригадує собі події останніх днів і питає:

— За що Петро... побив Нестера?

Корнило мовчить. Потім відновідає неохоче: — За Оленку... Вона пішла до Нестера...

— Мені оповідав про це Михайло, але він не знає, за що...

— Михайло ходить до копальні?

— Ходить. Він втратив усі гропі, — ти чув про це?

— Чув.

— Казав мені, що лишається ще на рік.

Обидва не говірливі, розмова між ними не клейться. На розі вулиці Корнило протягає йому руку. Одначес Степанові жаль якось розставатися з Корнилом. Він каже: — Зажди ще... Ти з Петром бачився... після того?

— Бачив...

— Ех, які то нещастя трапляються на гладкій дорозі... Мені ось самому... було них кілька днів дуже важко на душі... Я блукав вулицями і думав про всякі речі... Ти сьогодні маєш час?

— Маю...

— Ну, то ще поговоримо... — Вони йдуть мовччи. — Я тішуся, що тебе зустрів, мені пригадуються ті дні, коли я сюди приїхав... Петра я тоді першого пізнав, це була добра людина... Він був між чими, як батько, правда?

— Правда...

Степан помовчав. — А чому Нестер так нагло помер? — спитав по хвилині.

Корнила наче щось ударило. — Помер, бо корах лістася до крові, із її багато синіло... — Одначес видно, що йому прикра ця справа, він каже нараз: — Вступимо десь... нап'ємося з того горя...

Ввійшли до першого струйного сестамінету. Корнило замовив горілку. Француз приніс пляшку і дві чарки. Випили по одній і по другій. — Інша річ, — каже Корнило, повертаючись до попередньої теми, — що Петро бахнув, мов довбизо... О, за такий кулак дякую... Воля можна вбити...

— Був силач, а та сила здалася чортіві на іграшку...

Корнило п'є знову. Степан теж. Від горілки робиться Степанові легше на серці. Є також інші справи на світі... Він питає:

— Куди Петро виїхав?

— До легії... — Корнило наче злий чомусь. — Поїхав до легії, буде тепер мордувати арабів... — Він став клясти: — Найте все дідько пірве, як та біда товче нами!.. Такий Петро!.. П'ять років бушував під землею, — він того вугля набив вагони, а для кого? Для сучих синів. Потім забив свого хлопа і поїхав собі на воячку! Буде собі шабелькою вимахувати... — Він раптом зареготався, аж йому на очі набігли слози, врешті втих і говорив далі: — А то був м'якушка, силач, але м'якушка... що його обходять араби? Що нас усіх обходять араби? Маємо ж ми десь свій клапоть землі, викрасти було на ній Петрові так зі сто моргів, добрий ілут, пару волів — ори, Петре! То йому відповідало б, якби на добрий порядок на цім світі... Але нема того порядку, бо на цім світі порядкує — к...

Корнило замовк, його очі нахмокли гнівом. Він утихомирився, коли випив ще одну, й додав з гіркістю в голосі: — Пів життя втратить, розгубить свою силу по світі і для кого? Для собачої мами... То маєш Петра, а тепер бери Нестера...

Але Корнило замовк, коли згадав Нестера: Він сидів, похилювавшись, аж Степан перервав мовчанку. — Це правда, що наша сила розгублюється по світі...

— Авежж... — Корнило знов оживавився. — Мені та думка спокою не дає: якби ти так, хлопе, один з другим сидів у хаті, то ввесь приробок буде твій! Нехай буде того мало, але для себе — час не втрачений... Гній вози, хлопе, — земля лініше зародить... Викопай рівчак — вода спливе... Підіди стару рудеру колом — буде стояти ще рік — дав... I так далі... А тут усе стражене, твій час мине, дурно ти, хлопе, на світ родився... Не вмію я може того так добре витлумачити, але ходжу по тій Франції і шкода мені ходаків: там би я бодай стежку витоптав...

Корнило витягнув тютюн і почав крутити. — Так, чоловіче, ходжу вже два роки і все та думка торчить мені в голові: пусти й дурно час я трачу!.. Во міркую так: як Господь сотворив землю і рознарцлював її між народами, то кожний має пильнувати свою, де приналежить. Там маєш робити і кінець. Такий божий порядок, а хто робить інакше — той грішить... Бо нацо тебе в такім разі треба було на цім світі? Баба мала досить клопоту, поки тебе вродила, було і крику, — та й потім, то не йшло так гладко... I коли ти вже підготований — йдеши до французької копальні, або до легії... — Він раптом нахмурився, склонив голову і замовк.

Степан вставшив своє зауваження:

— Багато виїжджає не добровільно...

Але Корнило вже не відкликався, він був нахмурений, встремив свій холодний погляд у склянку й так сидів.

почав знову: — Багато людей виїжджає, бо не має в краю тієї роботи, про яку ти говориш...

Але Корнило виерто мовчав, він зовсім Степана не слухав. Аж Степан цю хвилину додав: — А також ще виїжджають з політичних причин...

Корнило мовчав далі, віщ, можливо, міркував про свої власні таємничі причини, які змусили його тікати з краю. Степан замовк теж і бубнив пальцями по столі. Позирнув на Корнила й додав несміло: — Часом люди виїжджають, щоб студіювати або пізнати, наприклад, чужу мову...

Корнило підняв голову: — Нащо її пізнати?

Степан зам'явся: — Щоб... читати книжки...

— Нащо їх читати?

— Гу... — Степан не сподівався такого питання. — Книжки?.. Адже ж це...

Але Корнило перервав йому: — В нашій сотні був один хорунжий, що весь час читав книжки, читав самі грубі книжки — і що з того? Прийшла куля — і забила хлопа над книжкою...

Так, це був аргумент. Корнило додав іще: — Потім виявилось, що це була польська книжка, ніхто його навіть не пожалів...

Але він уже був трохи п'яний, цей Корнило, Степан теж не менше, обом їм почесроніти обличчя і загорілись очі. Степанові нараз стало легше, вся туга зійшла йому з серця, і він заговорив жваво, з переконанням:

— Знаєш, Корниле, твоя правда щодо того читання, я ось читаю французькі книжки, пізнаю французьку культуру, і вона мене спалює... Для французів вона добра, для нашого брата ні... Вона нашого брата спалює... — Степанові подобалось це слово „спалює“. — Там, де француз зовсім не реагує, там наш брат спалюється на попіл... Не знаю, чи ти це розумієш якслід, Корниле, чи ти це відчуваєш, — я це пережив, я це знаю — аж до того „попелу“ — там, де наш брат хотів би падати на коліна, там француз, лисий, як коліно, зовсім не реагує, ні, — він буде її, — Степанів голос робиться щораз коротший, — він буде її брутально, по-п'яному, підципувати без чуття, без пошани — він є *cochon*, а вона...

— Дам тобі, Степане, оці цидулки, — перервав раптом Корнило, — Петрову і свою... Вибереш собі гроші на декаду...

Він добув свій пашпорт, що служив йому замість портфеля і почав шукати карток. Степан щойно поволі приходив до себе після попереднього зворушення. — А ти... ти сам...?

— Маю свій плян, — відповів Корнило коротко, — добре, що я тебе зустрів.

Він кинув на стіл панським рухом обидві картки.

-- Бери, Степане, бо потім можу забути...

Степан був майже приголомшений — це було понад вісімсот франків! — величезна сума, що впала Степанові, мов із неба. Він відущив; — А чому... а чому тобі не треба?

Корнило відрік сухо: — Мені не треба, бо я від'їжджаю.

Степан спітав третячим голосом: — Куди від'їжджаєш, Корниле?

Корнило подивився на нього уважно, а з його сталевих очей вдарила така рішучість і сила, що Степан мимохіть підався на спинку крісла. — Це ти розказував раз про того божка, що на нього сідали горобці? — спітав, замість відповіді.

Степан став пригадувати. — Мені таке раз... Це був сон...

— А я не хочу, щоб на мене сідали горобці! О! — I він голосно розреготався. — Те з горобцями було добре, ха-ха-ха!..

Він так широ сміявся, що аж слози замрячили йому зір...

Горобці на нас сідають пілами стадами — ха-ха-ха! — на Петра теж — ха, ха, ха! — хотів мати жінку, землю, сина — а не має ні одного, ні другого, ні третього — ціле стадо горобців присіло бідного Петра — ха, ха, ха! — і Оленку, і Нестера...

Але згадавши Нестера, він нараз споважнів і замовкі. Степан дивився на нього хвилину мовчки, раптом почала зарисовуватися перед ним драма останніх днів — на ввесь зріст — щойно тепер — і він прошепотів схвильованим голосом:

— А де... Оленка?

— Від'їхала годину тому до хати.

На Степана кожна подробиця цієї драми робить тепер нове враження. Оленка від'їхала до хати! Він щойно тепер усвідомлює собі, що Петро виїхав до легії, а Нестер помер. Він зв'язує всі розірвані досі факти в одну цілість, — його зворушення росте. — А чому, Корниле, — вона пішла до Нестера?

Корнило перевів свій задуманий погляд на Степана. — Можливо, що почата з ним дитину...

Перед Степаном відкривається нараз рубець великої тайни.

— Дитину? Хто тобі казав?

— Нестер.

— Коли?

— Перед смертю.

— Ти був при нім?

— Був.

Степанові вривається голос. — А... Оленка?

Корнило нерадо говорить на ці теми. Оленка? Оленка довідалася на третій день. Хотіли з вечора покликати її, бо Нестер просив — зараз, як тільки вивезли його додори, — але адреси не встиг дати докладної...

— Стратив притомність?

Корнило похнюпив голову. — I так -- i ні... Чекав... Впер

очі в двері, і чекав... Кров заливала йому мізок і смерть мала прийти в одній секунді, але він п'ятнадцять мінут витримав — і дивився в двері... Корнилів голос знизився на цілу скалю: — дай мені, Боже, таку силу перед смертю, як він мав...

Корнило замовк, потім докинув: — Нестер був жонатий...
— Жонатий?

— Так. Він мав жінку в Дує. Польку.

Степанові трясуться губи. — І Оленка... знала про те?

— Довідалась, коли Нестера ховали.

— На другий день?

— Ні, наперед була секція в Ляис. У шпиталі. Там його знайшла Оленка на третій день, але там була вже та друга.

— І... що?

Корнило замовк. — Корниле, — сказав Степан, — мені голова крутиться. Оленка довідалась про те, що Нестер жонатий по його смерті, адже ж вона відійшла задля іншого від Петра?

— Більш-менш так...

Степан важко віддихає. — Корниле, передо мною відкривається темна челюсть... — Він хотів ішо сказати, але був смертельно блідий, дивився майже непритомним від гарячки поглядом на Корнила, руки йому дрижали, мов у лихоманці. Корнило мовчав, мов камінь, його зір дивився кудесь у безвісті. — Олена, — скрикнув нараз Степан і схилився, наче б хотів упасти на коліна. Але Корнило в цей час підвівся і сказав сухо:

— Ходім, Степане.

Степан підвівся, його уста дивно тремтіли, наче б він мав за хвилину розриратися. Він тримав, увесь дрижачи, капелюх у руках і дивився, як Корнило розраховувався з французом. Йому раптом майнула думка: є такі сильні люди в нашім народі — його уста повторяли це речення гістерично, в очах миготіло йому світло і зливалося в одну ясну пляму. Корнило заплатив і обидва вийшли на вулицю. Надворі вітер обвіяв Степанове зіпріле чоло. — Корниле, — прошепотів він нараз загадковим тоном, — знаєш, що? — Він пильно дивився на Корнила, хотів звернути увагу на те, що хоче сказати. — Знаєш цо, Корниле? Я знайшов у цій хвилині зміст моого життя... Я буду жити... віднині я буду жити для... цієї трагічної дівчини... Ти мене розумієш, Корниле?

Але Корнило не розумів його, можливо, він собі подумав, що Степан був надто підхмелений. Степан спотикався на дорозі, часто хапався Корнила за рукав, його ніби вдарили важким обухом. Коли дійшли до того місця, де їх дороги розходились, Корнило спинився, подав Степанові руку і сказав, усміхаючись:

— Їдь, Степане, до краю, бо тут пропадеш.

— Я поїду.

Стояли хвилину мовчки. Потім Степан спітав:

— Куди ідеш, Корніле?

Корнило оглянувся на боки і відповів, стишивши голос: — Хочу Петра витягнути із халени... — Він усміхнувся. — Горобців зігнати з нього!.. О!

— Можна буде?

— В житті, Степане, більше можна, як нам здається. На небо більше!

Весна була кругом і віяв різкий солоний, вітер від моря. Корнило стояв свободний, усміхнений і бадьорий, і простягав Степанові руку. — Будь здоров, Степане.

Степан приціпав до Корнилового плеча. Корнило обняв його за шию.

— Чи ми ще стрінемося, Корніле?

— Гадаю. Ще ми позагратемося, як прийде наш час.

Розійшлися. Коли Степан прийшов до хати, він відчув, що в душі його била якась нова — рідна і близька — стихія, а його особиста драма наче зблідла, примеркла, розвіялася...

XX.

12 квітня 192... Степан Кучерепа виїхав з Монтіні. Він прийшов на двірець — перший раз відтоді, коли він сюди прибув, — і живо пригадав собі всі обставини того вечора, коли він приїхав тому пів року з Ліль... Увійшов на коридор... Дивне враження!.. На стінах ще та сама афіша: *Expédition de Lille...* Збоку друга: *Eaux — les — Bains...* Ззовні будинку ще ті самі електричні букви: *Montigny...* Вся та сама декорація, що пів року тому, — та яка ж інша душевна атмосфера!.. Степан пригадує собі тодішню атмосферу, відгрібає її з-під верстви перевживань останнього півроку і відчуває на мить майже творчу духову розкіш.

З шумом і стукотом вкотився поїзд на станцію. Степан відшукав порожнє купе й сів... I ось раптом зродилася в нього фантастична думка: що було б, коли б він був вибрав тоді в Ліль станцію *Lens* або *Hamecourt*?.. Це ж був чистий випадок, — справа йшла тільки про п'ять франків!..

П'ять франків — і скільки життя за цей час! I Оленка й Івонна, Петро й Нестер, Корнило й Михайло і ціле Монтіні з копальнєю, колонією, вулицею Рувруа, кохання й туга, терпіння свої й чужі — це все пережив він на цій випадковій зупинці свого життя, — через п'ять франків різниці в ціні квитка!..

Що було б, якби він був вибрав *Lens*?

Ці всі особи, переживання, події були б не існували для нього, не були б у його свідомості, були б цілком поза лінією його життя... I Степан міркував хвилину над питанням: що це таке випадок? I чи з життя можна виелімінувати випадок, чи бодай звести його ролю до *minimum*?

Поїзд рушив і перервав Степанові філософські роздумування. Він стояв біля вікна й оглядав панораму Монтіні, що зникала. Ось рівні вулички колонії, що з високого насипу, на якім їде поїзд, виглядають маленькі, наче дитячі; з другого кінця містечка — копальняний гігант, а гендалі маячать на горі електричні стовпи біля вулиці Рувруа... Та ось Монтіні ховається вже за насипом — поїзд скручує на південь, він мчиТЬ повною силою пари до Парижу.

Степан іде — „*vers les nouveaux rivages*“ ... до нових берегів...

Зима, 1940-41.

